

**ТАВРІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРОТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ДМИТРА МОТОРНОГО**

**Грицаєнко Г. І., Грицаєнко І. М., Педченко Г. П.,
Прус Ю. О., Яворська Т. І.**

**ПІДПРИЄМНИЦТВО:
ІНВЕСТИЦІЙНЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА
ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА**

Монографія

**Мелітополь
2021**

УДК 33 (075)

ПЗ2

Автори: Грицаєнко Г. І., Грицаєнко І. М. (розділ 1), Педченко Г. П. (передмова, розділ 2), Прус Ю. О. (розділ 3), Яворська Т. І. (розділ 4).

Рецензенти:

Волощук Юлія Олександрівна - доктор економічних наук, доцент кафедри економіки, підприємництва, торгівлі та біржової діяльності Подільського державного аграрно-технічного університету, директор навчально-наукового інституту дистанційної освіти Подільського державного аграрно-технічного університету.

Ткачук Василь Іванович - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки і підприємництва Поліського національного університету.

Чемерис Василь Антонович - доктор економічних наук, професор кафедри економіки підприємства, інновацій та дорадництва в АПК імені професора І.В. Поповича Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького.

Рекомендовано до друку Вченою радою Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (протокол № 2 від 27 вересня 2021 р.)

ПЗ2 Підприємництво: інвестиційне забезпечення та економічна безпека : Монографія. / Г.І. Грицаєнко, І.М. Грицаєнко, Г.П. Педченко, Ю.О. Прус, Т.І. Яворська. Мелітополь : Люкс, 2021. 271 с.

ISBN 978-617-7975-01-3

У монографії викладено результати наукових досліджень проблем ефективного розвитку підприємництва з висвітленням питань інвестицій в сталий розвиток аграрної сфери економіки, розвитку сучасного підприємництва в умовах інформатизації суспільства, формування економічної безпеки землекористування аграрних підприємств, а також перспектив розвитку аграрного підприємництва на сільських територіях.

Видання розраховане на наукових працівників, науково-педагогічних працівників, здобувачів вищої освіти, керівників і фахівців виробничих структур, державних органів управління, підприємців, широкий загаль читачів.

ISBN 978-617-7975-01-3

УДК 33 (075)

© Грицаєнко Г. І., Грицаєнко І. М.,
Педченко Г. П., Прус Ю. О.,
Яворська Т. І., 2021

© Люкс, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ІНВЕСТИЦІЇ В СТАЛИЙ РОЗВИТОК АГРАРНОЇ СФЕРИ ЕКОНОМІКИ (Грицаєнко Г.І., Грицаєнко І.М.)	5
1.1. Глобальні цілі сталого розвитку	5
1.2. Інвестиції в енергоефективність національної економіки як складову його сталого розвитку.....	12
1.3. Екологічні інвестиції в аграрній сфері економіки.....	26
1.4. Орієнтація на сталий розвиток в розробці інвестиційних проєктів аграрного виробництва.....	40
1.5. Еколого-економічний аспект технічного забезпечення аграрного виробництва.....	52
1.6. Соціальні інвестиції у селі.....	69
Список використаних джерел	81
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК СУЧАСНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (Педченко Г.П.).....	95
2.1. Дослідження регіональних особливостей та розвиток підприємництва України в умовах інформатизації суспільства.....	95
2.2. Економіко-математичний інструментарій дослідження у сучасному підприємстві.....	126
Список використаних джерел	149
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ (Прус Ю.О.)	155
3.1. Ідентифікація загроз економічній безпеці землекористування аграрних підприємств.....	155
3.2. Стратегічні пріоритети формування економічної безпеки землекористування аграрних підприємств.	183
Список використаних джерел	203
РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (Яворська Т.І.)	209
4.1. Вдосконалення управління бізнес-процесами у сільськогосподарських підприємствах.....	209
4.2. Формування галузевої структури сільськогосподарського виробництва.....	218
4.3. Сімейні фермерські господарства у розвитку об'єднаних територіальних громад.....	234
4.4. Державна підтримка малого підприємництва на сільських територіях.....	248
Список використаних джерел	262

ПЕРЕДМОВА[©]

Однією з найважливіших передумов успішного розвитку підприємництва в Україні є забезпечення належного рівня його економічної безпеки. Сучасні умови функціонування суб'єктів підприємництва часто і швидко змінюються. Несталі характеристики зовнішнього економічного середовища зумовлюють нестабільність результатів господарської діяльності та фінансового стану суб'єктів підприємницької діяльності, які є дуже вразливими до негативних зовнішніх та внутрішніх впливів. Для практичного забезпечення економічної безпеки об'єктивно необхідно сприяти активізації інвестиційного процесу, його спрямування на забезпечення позитивних економічних та соціальних змін в економіці держави, зокрема спрямованості інвестиційних процесів на забезпечення сталого економічного зростання, досягнення реальних структурних зрушень у народному господарстві, технічне переозброєння, підвищення якісних показників господарської діяльності. Саме цим проблемам і присвячена колективна монографія Грицаєнко Г. І., Грицаєнка І. М., Педченко Г. П., Пруса Ю. О., Яворської Т. І.

У колективній монографії висвітлено результати науково-дослідної діяльності викладачів кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного щодо інвестиційного забезпечення та економічної безпеки підприємництва в Україні. Особлива увага приділяється інвестиціям в сталий розвиток аграрної сфери економіки, розвитку сучасного підприємництва в умовах інформатизації суспільства, концептуальним підходам до формування економічної безпеки землекористування аграрних підприємств, а також перспективам розвитку аграрного підприємництва на сільських територіях.

Авторський колектив має надію, що викладений у колективній монографії матеріал зацікавить викладачів та здобувачів вищої освіти, а також фахівців, які на науковому та практичному рівнях вирішують питання вдосконалення інвестиційного забезпечення та підвищення економічної безпеки підприємництва.

РОЗДІЛ 1.

ІНВЕСТИЦІЇ В СТАЛИЙ РОЗВИТОК АГРАРНОЇ СФЕРИ ЕКОНОМІКИ[©]

1.1. Глобальні цілі сталого розвитку

Характерною ознакою сучасних економічних систем є багатовекторність функціонування та розвитку. Цей факт обумовлює доцільність та актуальність удосконалення методології їхнього дослідження, в тому числі з врахуванням особливості сталого розвитку.

Сталий розвиток – це загальносвітова концепція встановлення рівноваги між задоволенням теперішніх інтересів людства і захистом потреб нащадків, в тому числі потреби в безпечному навколишньому середовищі. За своєю внутрішню суттю сталий розвиток вимагає перманентного встановлення динамічного балансу між внутрішніми елементами системи, рівень якого періодично змінюється.

Концепція сталого розвитку збудована завдяки об'єднанню економічної, соціальної та екологічної складових. Глобальними цілями сталого розвитку є наступні (рис. 1.1.1).

Численні проблеми імплементації засад сталого розвитку у власних наукових дослідженнях вивчали Борецька Н. П. [1], Пасемко Г. П. [2], Антонюк В. П. [3], Захарченко Н. В. [4], Гаращук О. В. [5], Коцій О. В. [6], Хільчевський В. К. [7], Яворовський О. П. [8], Домашенко М. Д. [9], Головач Н. В. [10], Ковпака А. [11], Опалько В. В. [12], Любинський О. І. [13], Карп І. М. [14], Осадчий В. І. [15], Писаренко Т. В. [16], Березняк Н. В. [17], Шелевер Н. [18], Тартасюк В. Ю. [19], Драбчук М. [20] та багато інших дослідників.

[©] Грицаєнко Галина Іванівна, Грицаєнко Ігор Миколайович

Рис. 1.1.1. Глобальні цілі сталого розвитку

Джерело: за матеріалами Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development

Першою серед Глобальних цілей сталого розвитку є подолання бідності у всіх формах, що вимагає до 2030-го року в світовому масштабі викоринити бідність у всіх її численних проявах. В рамках дослідження цієї проблеми Борецька Н. П. і Крапівіна Г. О. розглянули сучасний стан подолання бідності у світі та в Україні у глобальному соціально-економічному та політичному аспектах з врахуванням перманентних змін та трансформацій світу [1]. Вважаємо, що в рамках вирішення цієї задачі необхідно особливу увагу приділити найбільш вразливим верствам населення, розширити їхній доступ до використання базових життєво необхідних ресурсів, а також надати підтримку тим, хто постраждав в результаті військових конфліктів та/або природно-кліматичних катастроф.

Наступна Глобальна ціль – це подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства. Заходи з її реалізації повинні спрямовуватись на усунення до 2030-го року голоду та недоїдання, а також забезпечення можливості споживання населенням впродовж року поживних якісних

харчових продуктів у необхідній кількості. Науковці Пасемко Г. П., Бага Л. Г., Пащенко Ю. В. та Шевченко С. В. у власному дослідженні розкрили сутність категорій «продовольча безпека», «індикатори продовольчої безпеки» і «критерії продовольчої безпеки», а також здійснили кількісну оцінку і провели аналіз рівня продовольчої безпеки України за допомогою системи індикаторів та їх граничних (порогових) значень [2]. На підставі опрацювання цього та інших наукових джерел можна зробити висновок, що в сучасних умовах найбільш перспективними є питання вдосконалення організаційно-економічного механізму ведення сільського господарства, який повинен забезпечувати підтримку дрібних фермерів, рівноправний доступ до землі, інноваційних технологій і ринків.

Для забезпечення здорового способу життя та добробуту населення в будь-якому віці до 2030-го року передбачається подолання епідемій СНІДу, туберкульозу, малярії та інших інфекційних захворювань. Ця Глобальна ціль сталого розвитку набуває особливої актуальності сьогодні, коли весь світ потерпає від наслідків пандемії COVID-19. Реалізація даної мети вимагає загального доступу до медичних послуг, безпечних і ефективних лікарських препаратів та вакцин. Крім цього, є інші вектори вирішення цих питань. Так, Антонюк В. П. і Щетініна Л. В. виявили найгостріші проблеми у забезпеченні гідного рівня життя українського населення та розробили адекватні напрями соціальної політики у сфері підвищення його добробуту [3]. Захарченко Н. В. в контексті підвищення добробуту населення та економічного зростання держави обґрунтувала актуальність і основну ідею фінансової інклюзії, з'ясувала причини її теперішнього низького рівня в Україні [4].

Вважаємо, що добробут населення безпосередньо пов'язаний з якісною освітою та можливістю навчання впродовж усього свого життя, що вимагає, перш за все, отримання до 2030-го року безкоштовної початкової та середньої освіти всіма дітьми. Для досягнення цієї Глобальної цілі сталого розвитку необхідно гарантувати рівноправний доступ до якісних

професійної та вищої освіт. В цьому контексті викликає зацікавленість дослідження Гаращук О. В. і Куценко В. І., які розкрили сутність та визначили складники якості освіти, обґрунтували напрями забезпечення поліпшення підготовки кадрів, проаналізували характерну динаміку світових освітніх практик у системі освіти, дослідили процеси забезпечення якості освіти в зарубіжних країнах та визначили можливості їхнього використання в українських вищих навчальних закладах у контексті забезпечення сталого розвитку [5].

Серед Глобальних цілей сталого розвитку особлива увага приділяється забезпеченню гендерної рівності, розширенню прав і можливостей жінок, а також припиненню їхньої дискримінації у всьому світі. Так, Кошій О. В. розглянув питання забезпечення гендерної рівності у національній економіці, виявив негативний вплив гендерної нерівності на економічний розвиток країн та обґрунтував необхідність вирішення даної проблеми. Автором було визначено позиції України за рівнем гендерної рівності та виявлено основні проблеми у даній сфері, а також розроблено пропозиції щодо вирішення проблеми гендерної нерівності в національній економіці [6].

Для відповідної наявності та сталого керування водними ресурсами і санітарією необхідні інвестиції в інфраструктуру, санітарно-технічні споруди, а також заходи зі стимулювання гігієни всіх рівнів. Серед численних публікацій даного напрямку доцільно виділити дослідження Хільчевського В. К., який проаналізував сучасні проблеми водних ресурсів у глобальному вимірі [7], а також Яворовського О. П. з колегами, які висвітили питання безпеки і гігієни праці медичних працівників під час пандемії COVID-19 та розкрили медико-профілактичні проблеми, що виникли внаслідок ліквідації санітарно-епідеміологічної служби [8].

У відповідності до Глобальних цілей сталого розвитку люди повинні мати рівний доступ до прийнятних за ціною, надійних, сталих і сучасних джерел енергії. Погоджуємось з думками Домашенко М. Д., Школи В. Ю.,

Трояна М. Ю. та Домашенко В. С., які проаналізували досвід ЄС із розвитку використання альтернативних (чистих) джерел енергії [9]. Вважаємо, що для забезпечення досягнення поставленої цілі необхідні розширення відповідної інфраструктури, інноваційно-технологічна модернізація енергетичної галузі, перехід на використання відновлюваних джерел енергії тощо.

Для безперервного економічного зростання, повної і продуктивної зайнятості та гідної праці для всіх необхідні активізація підприємницької діяльності і створення нових робочих місць. Крім цього, потрібні ефективні заходи з викорінення примусової праці, рабства і торгівлі людьми. Вважаємо доцільними пропозиції Головач Н. В. і Згалат-Лозинської Л.О., які у власному дослідженні запропонували напрями підвищення обґрунтованості соціально-трудова нормативів щодо реалізації концепції гідної праці, в тому числі осучаснення законодавства щодо державних соціальних стандартів та гарантій на основі науково обґрунтованих принципів, перегляд політики соціального партнерства на підприємствах, визначення пріоритетних шляхів стимулювання розвитку людського капіталу, розроблення організаційно-економічного механізму управління оплатою праці, а також удосконалення використання та розвитку трудового потенціалу [10].

До Глобальних цілей сталого розвитку належить створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації, інвестиціям у науково-технічні дослідження та інноваційний розвиток. Так, Ковпака А. на основі власних досліджень визначила основні причини хронічного відставання України в системі міжнародних економічних відносин, серед яких: нераціональне використання ресурсного потенціалу країни, висока матеріалоємність виробництва, енергоємність економіки, низька ефективність господарських реформ, фізичний та моральний знос виробничих фондів, відсутність достатнього фінансування сфери науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок, високий рівень

безробіття і прогресуюча тенденція еміграції науковців, несприятливий інвестиційний клімат та інші [11].

Скорочення нерівності всередині країн і між ними потребує вдосконалення механізмів регулювання діяльності фінансових ринків, стимулювання допомоги, спрямованої на залучення прямих іноземних інвестицій у ті регіони, яким це найбільш необхідно. Створення умов для безпечної міграції та мобільності людей також сприятиме подоланню зростаючого розриву між країнами. Опалько В. В. справедливо обґрунтувала, що скорочення нерівності пов'язано з розподільчим механізмом держави та створенням умов для соціальної справедливості. Авторка систематизувала моделі соціальної справедливості, розкрила їхні принципи, головні постулати, переваги та недоліки, а також визначила умови для переходу до моделі інклюзивного розвитку [12].

Сталому розвитку міст і громад сприятиме забезпечення населення безпечним і доступним житлом, інвестування у розвиток громадського транспорту, зелені громадські території, вдосконалення міського планування і управління задля інклюзивності та загальної рівноправної участі. Погоджуємось з висновками Любинського О. І., який розкрив та систематизував основні аспекти сталого розвитку сучасного міста, тенденції прогресивного розвитку сучасних міст, поняття еко-місто, принципи функціонування еко-міста, методи формування екологічних міст, сутність категорії smart та її особливості, а також smart-технології, які є основою інноваційних рішень [13].

Для переходу до оптимальних моделей виробництва і споживання необхідні заходи зі всебічного стимулювання галузей, підприємств і безпосередньо споживачів до утилізації та скорочення обсягів відходів. Вважаємо актуальним дослідження Карпа І. М. та П'яних К. Є., які проаналізували технологічні аспекти енергетичного використання твердих побутових відходів та можливості застосування деяких технологій в Україні [14].

Життєво необхідними є невідкладні заходи з боротьби зі зміною клімату та її негативними наслідками. Звертаємо увагу на головні висновки доповіді Осадчого В. І., якій проаналізував прикладні проєкти, що планується найближчим часом реалізувати в рамках реалізації кліматичної програми України [15].

Глобальні цілі сталого розвитку передбачають збереження та дбайливе використання ресурсів океанів та морів, що потребує раціонального господарювання та захисту морських і прибережних екосистем від забруднення, а також вирішення нагальних питань закислення океану. Вважаємо обґрунтованими висновки Писаренко Т. В., Кваши Т. К., Паладченко О. Ф. і Молчанової І. В., які провели прогнозне дослідження пріоритетних напрямів збереження та раціонального використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку [16].

У відповідності до Глобальних цілей сталого розвитку захисту та відновлення потребують також екосистем суші. Для цього потрібні заходи щодо сприяння їхньому раціональному використанню, захисту та дбайливого лісокористування, боротьби з опустелюванням, рекультивації земель і зупинення втрати біорізноманіття планети. Так, Березняк Н. В. і Шабранська Н. І. провели наукометричне та патентне дослідження технологічних напрямів у сфері захисту та відновлення екосистем суші з використанням платформ Web of Science та Derwent Innovation [17].

Вважаємо, що одним з пріоритетних напрямів сталого розвитку є реалізація Глобальної цілі, яка передбачає створення миролюбного суспільства, забезпечення всім доступу до правосуддя завдяки ефективним, підзвітним та інклюзивним інститутам на всіх рівнях, значному скороченню всіх форм насильства, а також подоланню конфліктів і покращенню безпеки. В цьому контексті актуальним вбачається дослідження Шелевера Н., який проаналізував сутність поняття «справедливість» як основоположного принципу конституційного права України [18], а також Тартасюка В. Ю., що у власному дослідженні актуалізував проблеми

свободи, рівності, справедливості як основних екзистенцій гуманістичного потенціалу права [19].

Партнерство заради сталого розвитку передбачає спрямування політики на надання допомоги країнам, що розвиваються, в тому числі інвестування в їхню економіку, а також управління своїми боргами. В якості ілюстрації цієї проблематики викликає зацікавленість дослідження Дрбчук М., який проаналізував історію, сучасний стан та подальші перспективи розвитку польсько-українських відносин та стратегічного партнерства [20].

Незважаючи на численні публікації з питань розробки концептуальних засад сталого розвитку, залишаються недопрацьованими проблеми інвестування в сталий розвиток аграрної сфери економіки, що обумовлює актуальність та мету досліджень в цьому напрямку.

1.2. Інвестиції в енергоефективність національної економіки як складову його сталого розвитку

Сучасний стан національної економіки нерозривно зв'язаний з процесами виробництва та споживання енергії, тому інвестиції в енергетичну інфраструктуру мають стратегічне значення для кожної країни.

Порівняно з 1990-м роком світова загальна пропозиція первинної енергії зростає на 62,9% і становила у 2018-му році 14281,9 Мтоє, кінцеве споживання електроенергії – відповідно на 127% до 24738,9 ТВтг. При цьому загальні викиди CO₂ зросли відповідно на 63,4% (до 33513,3 Мт CO₂), або на 13,9% на душу населення (до 4,42 т CO₂). Вважаємо, що формування безпечного та стійкого енергетичного майбутнього для всіх потребує особливої уваги до проблем енергоефективності національної економіки, в першу чергу до інвестицій в цю сферу, що обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Проблеми енергоефективності досліджували багато науковців, в тому числі зарубіжні: Бонгерс А. [21], Бюттнер С. [22], Гріноу Р. М. [23], Зобель Т. [24], Капехарт Б. [25], Кеніг В. [22], Леббе С. [22], Мальмгрен К. [24], Оутс М. [23], Рорер В. [25], Сміт К. [25], Тріанні А. [26], Хасан А. С. М. [26], Хаттак С. Х. [23], Шнайдер К. [22], а також вітчизняні: Горбань В. [27], Губарева І. [28], Жолобецька М. [29], Котилко І. [30], Кравчук С. [30], Леженюк П. [30], Пиріг Г. [31], Пуліна Т. [32], Салашенко Т. [28], Соколова В. [33], Шведун В. [34] та багато інших дослідників.

Так, Бонгерс А. вивчав вплив екологічної політики на енергоефективність та ефективність викидів. Автор розробив еколого-економічну модель, в якій споживання енергії призводить до викидів забруднюючих речовин, які, в свою чергу, негативно впливають на ефективність виробництва. В той же час підвищення енергоефективності викликає «ефект віддачі», але також збільшує споживання енергії і, як наслідок, викиди забруднюючих речовин. Навпаки, технологічні вдосконалення стосовно викидів призводять до збільшення споживання енергії, але безпосередньо скорочують кількість викидів [21].

Хасан А. С. М. і Тріанні А. досліджували необхідність забезпечення енергоефективності в промисловості, яке має велике значення для зниження енергоспоживання і викидів парникових газів. На їхню думку, енергоменеджмент – одна з ефективних функцій, що забезпечують енергоефективність в промисловості. Незважаючи на підвищений інтерес до енергоефективності, існує прогалина в наукових публікаціях з енергоменеджменту та існуючої практики застосування. Автори зробили методологічний огляд моделей оцінки енергоменеджменту, які полегшують оцінку промислового енергоменеджменту в цілому. Крім цього, вони зробили цікаві пропозиції для наукових кіл і промислових аналітичних центрів [26].

Кеніг В., Бюттнер С., Леббе С., Шнайдер К. у власному дослідженні зробили висновок про те, що, незважаючи на сильні політичні зусилля в

Європі, малі і середні промислові підприємства нехтують прийняттям методів підвищення енергоефективності. Результати, засновані на 10 етнографічних дослідженнях і кількісному опитуванні 500 виробничих малих і середніх підприємств, вказують на важливість повсякденної поведінки співробітників для досягнення економії енергії. Включення енергоефективності в корпоративну стратегію, використання широкого спектру різних практик, а також розширення прав і можливостей та участь співробітників служать основними рушійними силами в досягненні енергоефективності [22].

Окорєімог Ц. С. у власному дослідженні оцінив альтернативні види палива, енергозбереження, дизайн будівель, побутову техніку, промисловість та транспортні засоби [35].

Горбань В. визначила особливості розроблення та імплементації комплексних планів дій зі сталого енергетичного розвитку міст на довгострокову перспективу, окреслила секторальні особливості планування енергоефективного розвитку на місцевому рівні, а також запропонувала механізми реалізації наявного потенціалу енергозбереження на місцевому рівні [27].

Губарєва І. і Салашенко Т. довели необхідність перенесення проблем сталого розвитку з національного на регіональні рівні та досягнення балансу між державними та ринковими методами регулювання енергетичного ринку, а також пріоритетність підвищення енергоефективності для спрямування економіки на шлях інноваційного розвитку [28].

Жолобецька М. на основі вивчення основних правових, економічних та організаційних засад діяльності об'єктів сфери теплопостачання в Україні встановила механізми спрямування коштів у енергоефективність, які відрізняються джерелом коштів та кількістю сторін, що задіяні в процесі від виділення коштів кредитором до їх використання [29].

Леженюк П., Кравчук С. і Котилко І. показали, що нестабільний характер роботи відновлювальних джерел енергії впливає на режими роботи

електричних мереж, розробили структурну схему автоматизованої системи керування джерелами електроенергії з локальними САК для керування потоками потужності електроенергії в електричних мережах з ВДЕ для зменшення в них втрат електроенергії. [30].

Пиріг Г., Файфура В. й Крупка А. особливу увагу зосередили на механізмі фінансування проектів, пов'язаних з енергоефективністю з використанням кредитних ресурсів, що надаються банками. Автори розглянули джерела та механізми фінансування заходів з енергоефективності в Україні, зокрема: бюджетні кошти, банківські кредити, власні кошти підприємств та населення [31].

Пуліна Т., Тесленок І. та Нестеренко А. на основі дослідження методологічних основ стратегічного планування визначили основні перспективні напрямки вдосконалення системи планування стратегії енергоефективності, проаналізували розробку регіональної стратегії енергозбереження на основі стратегії регіонального розвитку регіону [32].

Соколова В., Крусір Г., Шпирко Т., Кузнецова І. та Коваленко І. провели дослідження проблем, пов'язаних з функціонуванням готельно-ресторанного комплексу, сформуvalи політику ресурсо- та енергозбереження, впровадження якої дозволить знизити негативний вплив підприємства на зовнішнє середовище завдяки формуванню організаційної, технічної та технологічної складової [33].

Шведун В. у власному дослідженні виокремив різновиди державної політики в сфері енергозбереження й енергоефективності, проаналізував ключові завдання Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження, розробив комплекс заходів щодо вдосконалення державної політики України з енергозбереження й енергоефективності [34].

Незважаючи на численні публікації, залишаються недопрацьованими питання комплексного, системного дослідження інвестування енергоефективності національної економіки, що обумовлює актуальність та

мету дослідження – вивчення проблем інвестицій в енергоефективність національної економіки з позицій системного аналізу.

Системний аналіз є науковим методом пізнання, що являє собою послідовність дій зі встановлення структурних зв'язків між елементами системи, яка досліджується. Саме тому інвестиції в енергоефективність необхідно розглянути як систему взаємопов'язаних елементів – наприклад, об'єктів, завдань та головної мети (рис. 1.2.1).

Рис. 1.2.1. Інвестиції в енергоефективність як система об'єктів, завдань та головної мети

Джерело: побудовано за [36]

При цьому головними об'єктами інвестування будуть виступати видобуток та виробництво паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) в середині країни, імпорт ПЕР, транспортування, а також ефективне використання та

заощадження. Завданнями інвестицій в енергоефективність будуть збільшення обсягів внутрішнього видобутку нафти та газу, а також виробництва енергії з відновлюваних джерел, здешевлення імпорту ПЕР, скорочення витрат на всіх етапах виробництва та споживання ПЕР, енергозбереження, охорона навколишнього середовища за рахунок скорочення шкідливих викидів. Виконання завдань інвестицій в енергоефективність сприятиме наближенню головної мети – забезпеченню енергетичної та екологічної безпеки національної економіки.

Інвестиції в енергоефективність – це складна, динамічна, ієрархічна система, яку доцільно розглядати за наступними рівнями (рис. 1.2.2).

Рис. 1.2.2. Ієрархічна система інвестування в енергоефективність національної економіки

Джерело: побудовано за [36]

При цьому суб'єктами національної економіки на **нанорівні** виступають особа, сім'я – об'єктами інвестування в енергоефективність на

цьому рівні є, як правило, будинки, окремі квартири, засоби автотранспорту тощо. Суб'єкти господарської діяльності на **мікрорівні** національної економіки для підвищення енергоефективності потребують інвестицій у будівлі, споруди, техніку, обладнання, технології тощо.

Мезорівень національної економіки, який представлений галузями та регіонами країни, потребує інвестиції в першу чергу в суб'єкти енергетичної інфраструктури, технології використання ПЕР тощо. **Макрорівень** – безпосередньо країна – переймається інвестуванням власних видобутку та виробництва, а також імпорту, транспортування та ефективного використання ПЕР. **Мегарівень** – це інші країни, регіони світу та світова економіка в цілому – потребує інвестиції в загальносвітову енергетику, енергоефективність та екологію.

На рис. 1.2.3 представлені показники енергоємності економік світу (мегарівня), розраховані за даним 2018-го року [36]. Їхній аналіз свідчить про те, що найкращими є позиції Європи – на 1 тис. міжнародних доларів ВВП (за ПКС) витрачається 0,098 тис. тон умовного палива в нафтовому еквіваленті.

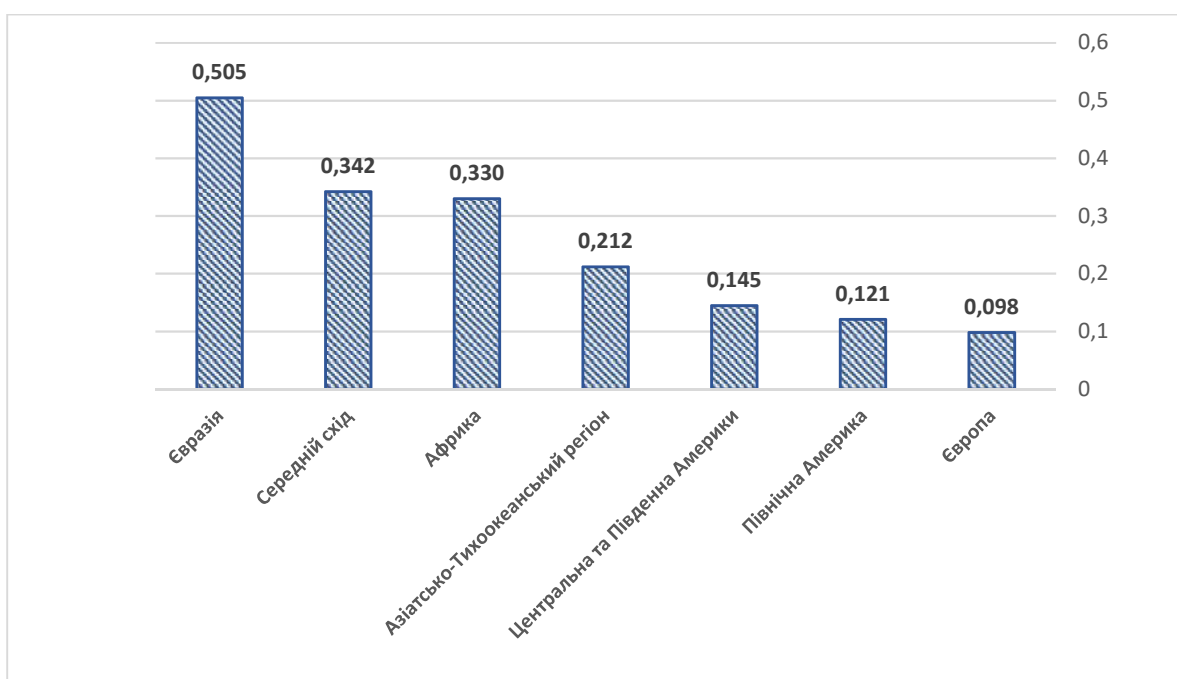

Рис. 1.2.3. Енергоємність економік регіонів світу в 2018-му році, Ктоє/тис. міжнародних доларів

Джерело: складено за даними [37]

Найгірша ситуація за енергоємністю в країнах Євразії – 0,505 тис. тон умовного палива на 1 тис. міжнародних доларів ВВП (за ПКС), що більше, ніж в п'ять разів перевищує показники Європи.

Для дослідження інвестування енергоефективності на **мегарівні** доцільно розглянути показники енергетики групи країн, які впродовж довгого часу були в єдиній енергетичній системі – колишніх республік СРСР за 2018-й рік (табл. 1.2.1).

Таблиця 1.2.1

Ключові показники енергетики країн – колишніх республік СРСР за 2018-й рік

Країна	Загальна пропозиція первинної енергії, Мтоє	Енергоємність ВВП, (Ктоє/тис. міжнар. дол.)	Загальні викиди CO ₂ , Мт CO ₂	Загальні викиди CO ₂ на душу населення, т CO ₂
Азербайджан	14,38	0,099	30,95	3,11
Білорусь	26,96	0,147	57,09	6,02
Вірменія	5,76	0,150	5,39	1,83
Грузія	4,86	0,089	8,77	2,31
Естонія	6,27	0,130	15,7	11,80
Казахстан	75,76	0,158	214,01	11,71
Киргизстан	4,56	0,137	10,49	1,66
Латвія	4,63	0,078	7,19	3,76
Литва	7,61	0,076	11,13	3,99
Молдова	4,07	0,119	7,96	2,24
Російська Федерація	759,33	0,180	1587	10,98
Таджикистан	3,51	0,117	6,8	0,75
Туркменістан	27,65	0,833	69,13	11,82
Узбекистан	46,39	0,203	107,96	3,28
Україна	93,49	0,175	181,83	4,08

Джерело: складено за даними [37]

Серед 15-и країн – колишніх республік СРСР – Україна за показником енергоємності ВВП (витрат паливно-енергетичних ресурсів у нафтовому еквіваленті на одиницю валового внутрішнього продукту країни, розрахованого за паритетом купівельної спроможності), якій дорівнює 0,175 тис. тон умовного палива на 1 тис. міжнародних доларів, посідає лише 12-е

місце, залишивши за собою тільки Російську Федерацію (0,180 тис. тон умовного палива на 1 тис. міжнародних доларів), Узбекистан (0,203 тис. тон умовного палива на 1 тис. міжнародних доларів) і Туркменістан (0,833 тис. тон умовного палива на 1 тис. міжнародних доларів).

Більш наочно ключові показники енергетики країн – колишніх республік СРСР наведені на рис. 1.2.4.

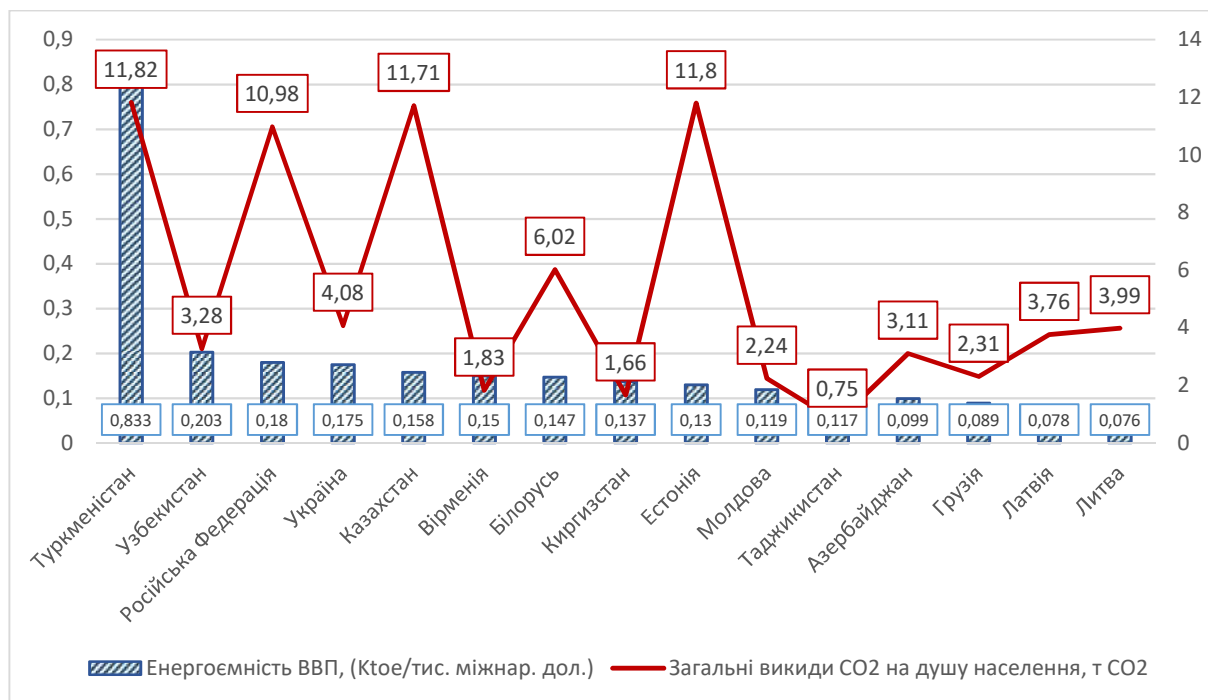

Рис. 1.2.4. Ключові показники енергетики країн – колишніх республік СРСР у 2018 р.

Джерело: складено за даними [37]

За розміром загальних викидів CO₂ на душу населення Україна з показником 4,08 т CO₂ посідає 10-е місце, випереджаючи Білорусь (6,02 т CO₂), Російську Федерацію (10,98 т CO₂), Казахстан (11,71 т CO₂), Естонію (11,80 т CO₂) і Туркменістан (11,82 т CO₂). Тобто, можна зробити висновок про наявність в Україні суттєвих недоліків в енергоспоживанні порівняно з іншими країнами – колишніми республіками СРСР.

В табл. 1.2.2 в межах дослідження інвестування в енергоефективність на **макрорівні** наведена динаміка ключових статистичних показників енергетики України.

Таблиця 1.2.2

Динаміка ключових статистичних показників енергетики України

Показники	2000	2018	Відхил. 2018 р. від 2000 р., %
Загальне виробництво енергії, Мтоє	76,44	60,88	-20,36
Загальне виробництво енергії на душу населення, тоє	1,55	1,36	-11,77
Загальна пропозиція первинної енергії, Мтоє	133,81	93,49	-30,13
Кінцеве споживання електроенергії, ТВтГ	136,63	136,79	0,12
Енергоємність за загальним постачанням первинної енергії, Ктоє./тис. міжнародних доларів	0,84	0,175	-79,17
Загальні викиди CO ₂ , Мт CO ₂	295,13	181,83	-38,39
Загальні викиди CO ₂ на душу населення, т CO ₂	5,97	4,08	-31,75

Джерело: складено за даними [37]

Аналіз ключових статистичних показників енергетики України свідчить про те, що в 2018-му році порівняно з 2000-м роком загальне виробництво енергії скоротилося на 20,36% і становило 60,88 Мтоє, в розрахунку на душу населення цей показник зменшився на 11,77% - до 1,36 тоє на душу населення в 2018-му році. При цьому загальна пропозиція первинної енергії зменшилась на 30,13% і становила 93,49 Мтоє в 2018-му році. Енергоємність, яка характеризує загальне постачання первинної енергії в розрахунку на 1 тис. міжнародних доларів ВВП (за паритетом купівельної спроможності) за відповідний період скоротилася майже в п'ять разів і становила в 2018-му році 0,175 тис. тон умовного палива на 1 тис. міжнародних доларів.

Загальні викиди CO₂ в Україні скоротилися на 38,39% і становили 181,83 Мт CO₂, в розрахунку на душу населення – відповідно на 31,75% до 4,08 т CO₂.

Розрахунки свідчать про наявність дуже сильного, близького до функціонального зв'язку між загальними викидами CO₂ (y) та розміром ВВП країни (x):

$$y = 0,3902x - 3,2501; D = 0,886; R = 0,9413.$$

Тобто, збільшення ВВП країни на 1 млрд. міжнародних доларів (за паритетом купівельної спроможності) супроводжується ростом загальних викидів CO₂ на 0,39 Мт CO₂.

Залежність загальних викидів CO₂ (y) від розмірів загальної пропозиції первинної енергії (x) також має прямо пропорційний характер з майже функціональним зв'язком:

$$y = 2,317x - 1,48; D = 0,9538; R = 0,9766.$$

За розрахунками, збільшення загальної пропозиції первинної енергії на 1 Мтоє викликає зростання загальних викидів на 2,32 Мт CO₂.

Вважаємо, що кореляційно-регресійні залежності розмірів загальних викидів CO₂ від факторів, що на них впливають, ілюструє проблеми енергоспоживання та екології, які загострюються з кожним роком і потребують суттєвих інвестицій для боротьби з негативними наслідками.

На жаль, у 2020-му році через блокування національних економік, які були викликані суттєвими обмеженнями в пересуванні людей і товарів внаслідок спалаху пандемії COVID-19, значно скоротилися попит та ціни на енергоносії, що відбилося на інвестиційній діяльності в сферах енергетики та енергопостачання. Так, загальні інвестиції в світі (**мегарівень**) в постачання паливно-енергетичних ресурсів у 2020-му році порівняно з 2019-м роком скоротилися на 259 млрд. дол. США (або на 43,5%) і становили 595 млрд. дол. США, в тому числі інвестиції в постачання нафти і газу – на 245 млрд. дол. США (або на 47,9%) – до 511 млрд. дол. США в 2020-му році. Інвестиції в енергетичний сектор зменшились на 79 млрд. дол. США (до 678 млрд. дол. США, або на 11,7%), в кінцеве використання палива – відповідно на 33 млрд. дол. США (до 247 млрд. дол. США, або на 13,4%).

Загальне скорочення загальносвітових інвестицій в енергетику та енергопостачання в 2020-му році порівняно з 2019-м роком становило 371 млрд. дол. США (до 1520 млрд. дол. США, або на 24,4%). При цьому Міжнародний валютний фонд прогнозує скорочення глобального валового внутрішнього продукту на 6%, що вже відбивається на скороченні глобальних інвестицій в чисту енергію та енергоефективність (табл. 1.2.3, рис. 1.2.5).

Таблиця 1.2.3

**Загальносвітові інвестиції в чисту енергію та енергоефективність,
млрд. дол. США**

Показник	2017	2018	2019	2020	Відхил. 2020 р. від 2019 р., (+, -)
Поновлюваний транспорт та тепло	35,8	33,9	32,7	28,6	-4,1
Поновлювана енергія	309,7	308	310,6	281	-29,6
Ядерна енергетика	34,4	32,6	39,1	35,2	-3,9
Енергоефективність	250,9	251,6	249,4	219,4	-30,0
Акумулятори	2,9	4,6	4	3,6	-0,4
Разом	633,7	630,7	635,8	567,8	-68,0
Часка чистої енергії та енергоефективності в цілому, %	33	33	33,5	37,3	3,8

Джерело: складено за даними [37]

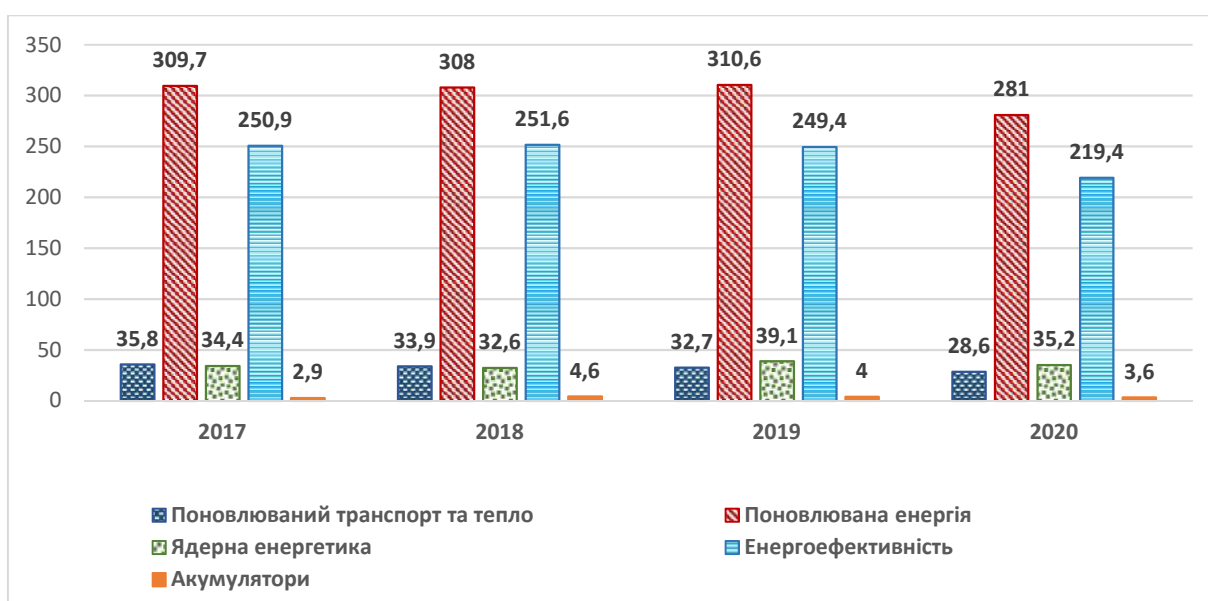

Рис. 1.2.5. Загальносвітові інвестиції в чисту енергію та енергоефективність, млрд. дол. США

Джерело: побудовано за даними [37]

Загальносвітові інвестиції в чисту енергію та енергоефективність в 2020-му році порівняно з 2019-м роком скоротилися на 68 млрд. дол. США (до 567,8 млрд. дол. США, або на 10,7%). При цьому найбільші скорочення відбулися у сферах поновлюваної енергії (на 29,6 млрд. дол. США, або на 9,5%) та енергоефективності (на 30,0 млрд. дол. США, або на 12,0%). При цьому частка інвестицій в чисту енергію та енергоефективність відповідно зросла на 3,8 в.п. і становила в 2020-му році 37,3%.

Незважаючи на загальносвітові тенденції зі скорочення, в Україні (**макрорівень**) продовжуються розробка та впровадження інвестиційних проєктів з відновлюваної енергетики та енергоефективності. Так, станом на 01 жовтня 2020 р. в Україні розробляється 918 проєкти (рис. 1.2.6), в тому числі 42 (**мезорівень**) – в Запорізькій області, з яких у м. Мелітополі та Мелітопольському районі: «Виробництво паливних гранул з очерету, з метою подальшого використання в якості альтернативного біопалива в котельних установках»; «Використання сонячної енергії для потреб медичного закладу КНП»; «Будівництво біогазового комплексу на Мелітопольському міському полігоні ТПВ».

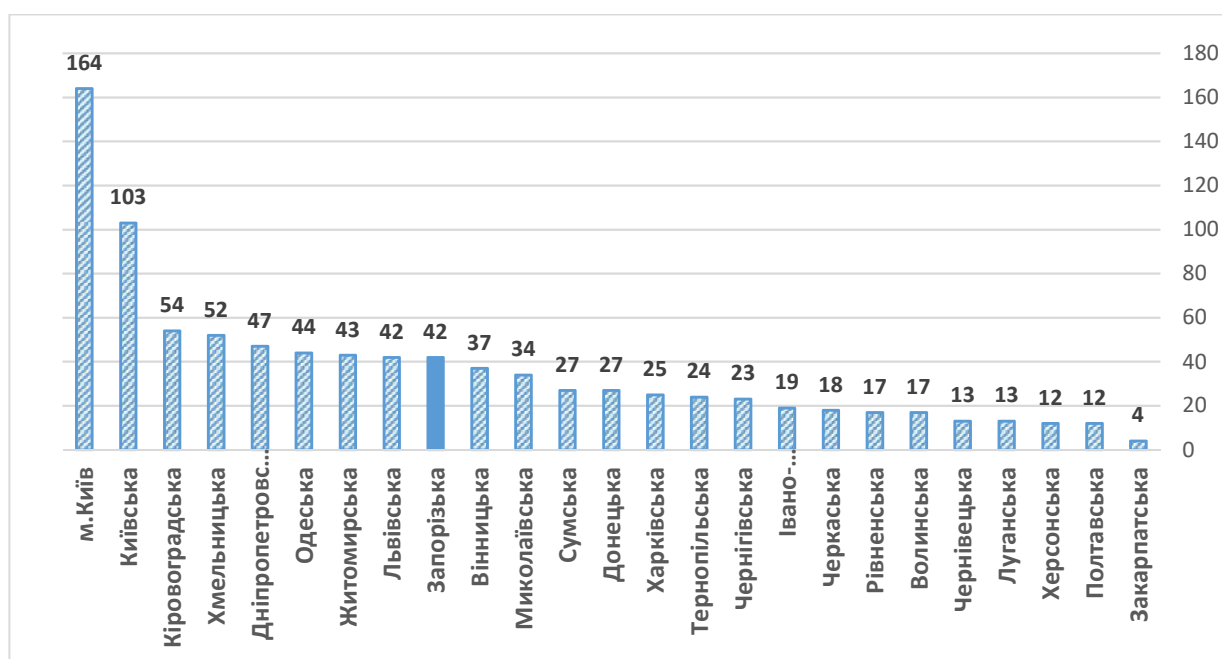

Рис. 1.2.6. Кількість інвестиційних проєктів у сфері відновлювальної енергетики та енергоефективності станом на 01.10.2020 р., од.

Джерело: складено за даними [38]

Для дослідження питань інвестування в енергоефективність на **нанорівні** доцільно розглянути заходи, які потребують інвестицій, та які може здійснити окрема особа (сім'я) для покращення власного побуту за нових умов (рис. 1.2.7).

Рис. 1.2.7. Напрями інвестування в енергоефективність на нанорівні
Джерело: побудовано за [36]

В Україні існує державна підтримка енергозбереження, яку можна вважати державними інвестиціями в енергоефективність на нанорівні. Так, з 2014-го року для населення та ОСББ діє Урядова програма «теплих кредитів», а також продовжують діяти місцеві програми здешевлення «теплих кредитів», за якими надається додаткова компенсація (з місцевих бюджетів) по тілу або відсотках за «теплыми» кредитами.

Таким чином, на основі системного аналізу можна зробити загальний висновок про те, що для покращення енергоефективності в Україні необхідні суттєві інвестиції в збільшення внутрішнього видобутку нафти і газу, а також розвитку потенціалу відновлюваної енергії, активізації заходів

стосовно максимального збільшення ефективності використання та збереження енергії на всіх рівнях національної економіки.

Вважаємо, що залученню інвестицій в енергоефективність сприятиме надання державних гарантій, спрощення укладання лізингових угод і надання фінансових преференцій.

1.3. Екологічні інвестиції в аграрній сфері економіки

Пріоритетним напрямком розвитку національної економіки в ХХІ столітті для багатьох країн стала концепція зеленої економіки, сутність якої полягає в покращенні добробуту людей і створенні соціальної справедливості при одночасному зниженні екологічних ризиків і дефіциту.

Вважаємо, що в пошуку шляхів вирішення основних екологічних проблем слід звернути увагу на екологічні інвестиції – капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища. На жаль, стан еколого-економічного розвитку України внаслідок енерго- та ресурсоемності виробництва, нестачі інвестиційних коштів, є розбалансованим, що обумовлює нагальність обраної теми дослідження. Це питання набуває особливої актуальності в аграрній сфері, де внаслідок розвитку різних форм власності та господарювання, браку відповідної нормативно-законодавчої бази послаблений екологічний контроль, що призводить до екологічних ризиків з суттєвими соціальними, фінансовими та іншими наслідками.

Проблеми доцільності екологічного інвестування активно вивчаються закордонними дослідниками, в тому числі такими, як Адамович В. [39], Каммінга Т. Л. [40], Дойтч Н. [41], Дзявго Л. [42], Філд К. Р. [43], Фуджітаніяб М. Л. [44], Лі Ю. [45], Мандера М. [46], Ванг Л. [47], Зос-Кіор М. [48] та багатьма іншими. Так, група дослідників, в тому числі Адамович В., Кальдерон-Еттер Л., Ентем А. та інші, проводить прогнозу оцінку вигід і витрат та прогнозування ринкових цін і обсягів для

інвестиційних контрактів в екологічну інфраструктуру в вододілі Панамського каналу [39].

Колектив науковців, в тому числі Каммінга Т. Л., Шеклтон Р. Т., Ферстеркд Й. та інші, на прикладі Південної Африки розглядає досягнення цілей сталого розвитку за допомогою інвестицій в екологічну інфраструктуру [40]. Дойтч Н. вивчає вплив прямих іноземних інвестицій на швидкість виснаження біопродуктивності земель [41].

Дзявго Л. аналізує фундаментальні дані про ринок екологічних інвестиційних фондів (EIF) в німецькомовній Європі (GSE) для оцінки поточного стану та перспектив цього ринку [42]. Філд К. Р. та Елфік К. С. в межах розробки методів та інструментів для природоохоронного планування розглядають відносну важливість екологічних даних для визначення пріоритетів або ймовірної окупності інвестицій за рахунок включення більш якісних даних [43].

Група науковців, в тому числі Фуджітаніяб М. Л., Ріпеа К., Паджела Т. та інші, на основі даних рибальських клубів показує, що невеликий набір факторів, в першу чергу соціально-екологічний та управлінський контекст, а також соціальні норми та інші складові соціальні тиску, стимулюють інвестиції в охорону навколишнього середовища [44]. Лі Ю., Кім Х., Хонг Й. досліджують доцільність інвестицій у проекти екологічного відновлення річок [45].

Колектив науковців, включаючи Мандеру М., Євітба Г., Дініча Д. та інших науковців, на прикладі Південної Африки показує, що інвестиції в екологічну інфраструктуру необхідно розглядати як спосіб збільшення запасів води і поліпшення її якості в довгостроковій перспективі [46]. Ванг Л., Нільс Р., Расмус Ф., Олесен С., Шеклтон Ш. досліджують інтерес до реінвестування в екологічну інфраструктуру, виходячи з припущення, що вона суттєво доповнює інженерно-технічну інфраструктуру [47]. Зос-Кіор М., Шкурупій О. та інші науковці публікують економіко-математичну модель формування інвестиційної програми агрокластеру, спрямовану на

охорону навколишнього середовища та поліпшення екологічної ситуації в цілому [48].

Серед вітчизняних досліджень інвестицій в охорону навколишнього природного середовища увагу викликають публікації Драган І. В. [49], Клименко О. М. [50], Немченко В. В. [51], Сай Л. П. [52], Скороход І. С. [53] та інших науковців. Так, Драган І. В. розглядає особливості інвестування екологічних проектів, показує роль і місце іноземних інвестицій в результативності управління інноваційно-інвестиційною діяльністю, а також акцентує увагу на особливостях управління інноваційно-інвестиційною діяльністю суб'єктів господарювання в умовах еколого-економічного розвитку країни [49]. Клименко О. М. і Мала С. І. аналізують світові тенденції на ринку «зелених» облігацій та розробляють рекомендації для використання даного виду облігацій для фінансування екологічних проектів в Україні [50]. Немченко В. В. і Румянцев І. В. розглядають проблему інвестицій в природоохоронну діяльність, акцентуючи увагу на розвитку інфраструктури екологічних інвестицій [51].

Сай Л. П. і Гнилянська Л. Й. аналізують стан і проблеми еко-інвестування в Україні і його значення для забезпечення сталого розвитку підприємства [52]. Скороход І. С. і Ліповська-Маковецька Н. І. розглядають особливості реалізації інноваційно-інвестиційних проектів в екологічній сфері, в тому числі тих, що фінансуються за кошти Європейського Союзу [53]. Незважаючи на численні публікації з проблем екологічних інвестицій, можна стверджувати, що залишаються недопрацьованими питання їхнього впливу на довкілля та національну економіку під час переходу країни на сталий розвиток.

Метою дослідження є вивчення сучасного стану та перспектив розвитку екологічних інвестицій як пріоритетного напрямку розвитку національної економіки.

Стан сталого розвитку країни можна проілюструвати за її місцем у міжнародному Індексі процвітання (Legatum Prosperity Index). На рис. 1.3.1

наведено місце України в Індексі та субіндексах процвітання в 2009-му та 2020-му роках серед 167 країн світу.

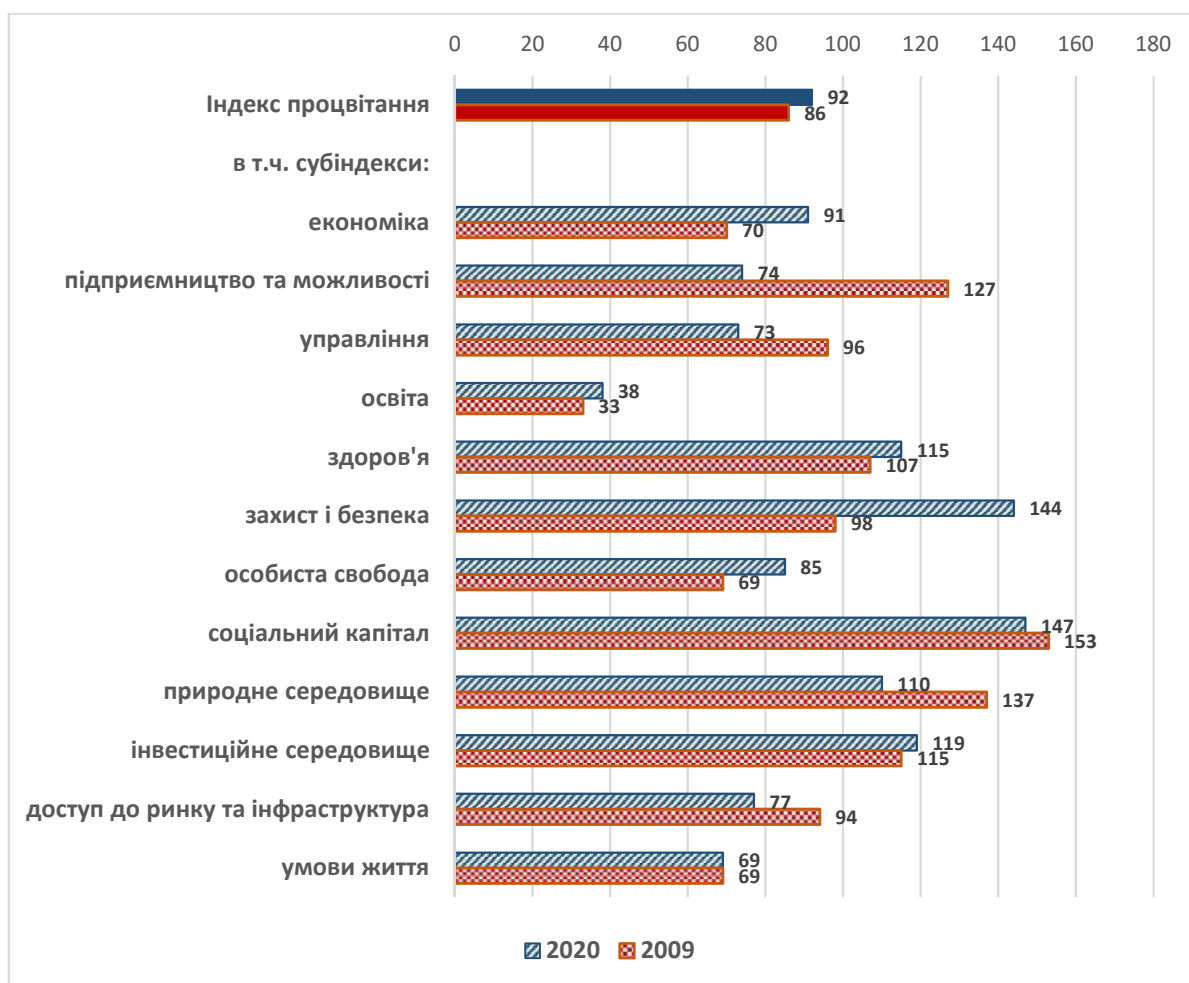

Рис. 1.3.1. Ранги України в міжнародному Індексі та субіндексах процвітання за 2009 та 2020 рр.

Джерело: побудовано за даними Legatum Prosperity Index [54]

Порівняно з 2009-м роком Україна за Індексом процвітання погіршила власні позиції на 6 пунктів і в 2020 р. опинилася на 92-му місті, пропустивши вперед Гайану (91-е місце), Киргизстан (90-е місце) і Еквадор (89-е місце). При цьому за захистом і безпекою позиції України погіршилися на 46-ть пунктів, за станом економіки – відповідно на 21 пункт, за особистою свободою – відповідно на 16 пунктів. Разом з цим покращились позиції України за підприємництвом і можливостями на 53 пункти, за управлінням – відповідно на 23 пункти, за станом природного середовища – відповідно на 27 пунктів.

Проте, незважаючи на деяке покращення субіндексу природного середовища, ранг України за ним залишається низьким – 110 місце серед 167 країн світу, пропускаючи вперед Катар (109-е місце), Малі (108-е місце), Центральну Африканську республіку (107-е місце).

В табл. 1.3.1 та на рис. 1.3.2 наведена динаміка рангів та оцінки субіндексу природного середовища України та його складових у міжнародному Індексі процвітання.

Таблиця 1.3.1

Динаміка рангів та оцінки субіндексу природного середовища України та його складових у міжнародному Індексі процвітання

Субіндекс / складові	2009		2019		Зміна за 2009-2019 (↑, ↓)	
	ранг	оцінка	ранг	оцінка	рангу	оцінки
Природне середовище	137	46,7	127	49,6	↑ 10	↑ 2,9
в т.ч. складові						
викиди	160	51,8	153	53,6	↑ 7	↑ 1,8
забруднення повітря	144	65,5	145	65,7	↓ 1	↑ 0,2
ліс, земля, ґрунт	52	48,9	50	49,0	↑ 2	↑ 0,1
прісна вода	147	29,6	118	42,9	↑ 29	↑ 13,3
моря, океани	63	54,0	59	53,8	↑ 4	↓ 0,2
зусилля щодо збереження	117	35,1	124	35,3	↓ 7	↑ 0,2

Джерело: складено за даними Legatum Prosperity Index [54]

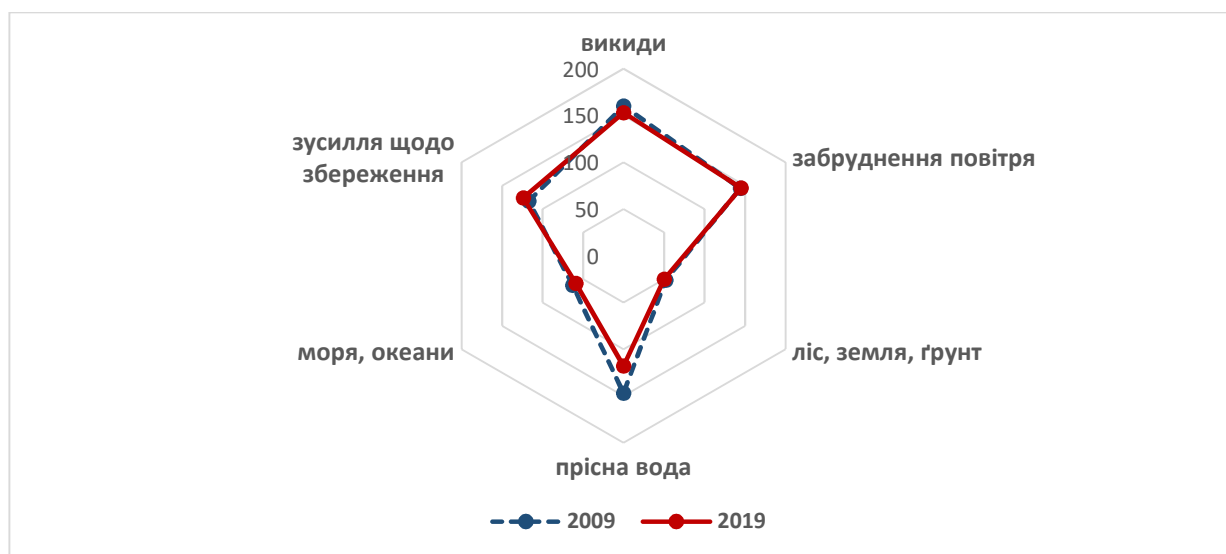

Рис. 1.3.2. Динаміка рангів природного середовища України та його складових у міжнародному Індексі процвітання

Джерело: побудовано за даними Legatum Prosperity Index [54]

На рис. 1.3.3 наведені дані про динаміку капітальних інвестицій на охорону природного навколишнього середовища в цілому по Україні як в національній валюті, так і в доларовому еквіваленті.

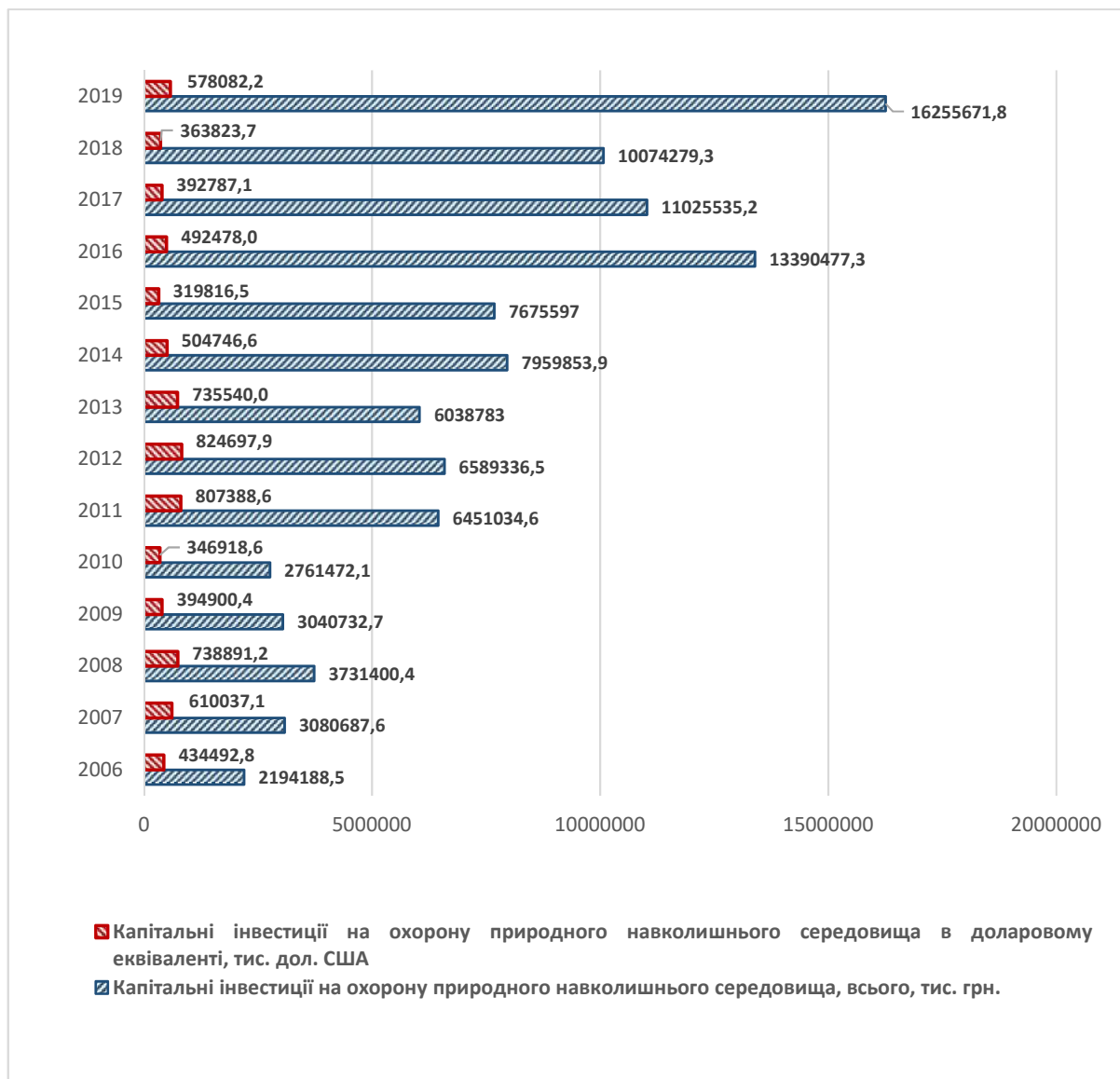

Рис. 1.3.3. Динаміка капітальних інвестицій на охорону природного навколишнього середовища в Україні в національній валюті (тис. грн.) та в доларовому еквіваленті (тис. дол. США)

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України, Національного банку України

В 2019-му році порівняно з 2006-м роком розмір капітальних інвестицій на охорону природного навколишнього середовища в цілому по Україні збільшився в 7,4 рази і становив 16,26 млрд. грн., середньорічний приріст при цьому становив 16,7%. В той же час в доларовому еквіваленті

збільшення капітальних інвестицій на охорону природного навколишнього середовища в цілому по Україні відбулося лише в 1,3 рази – до 0,58 млрд. дол. США в 2019-му році, середньорічний темп приросту при цьому становив 2,2%.

У Запорізькій області капітальні інвестиції на охорону природного навколишнього середовища в національній валюті в 2019-му році порівняно з 2010-м роком збільшились в 6,8 раз і становили 1,08 млрд. грн., в доларовому еквіваленті відповідно в 1,9 раз до 38,5 млн. дол. США (рис. 1.3.4).

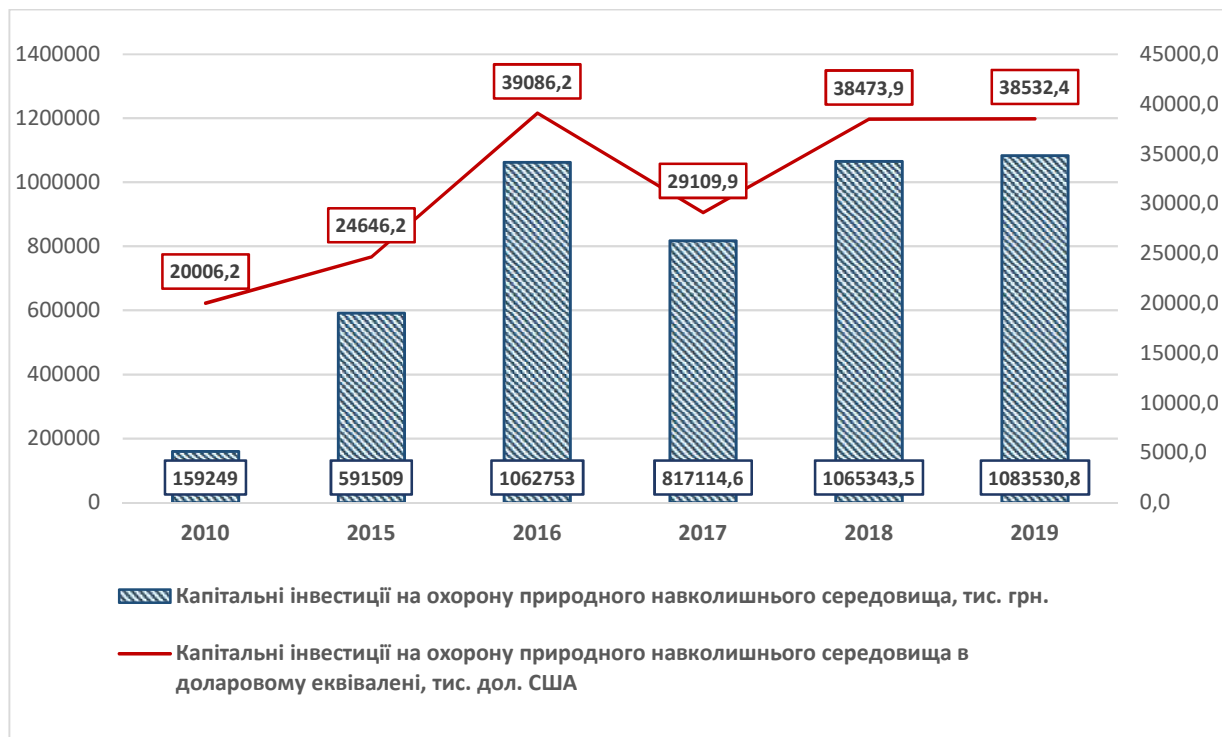

Рис. 1.3.4. Динаміка капітальних інвестицій на охорону природного навколишнього середовища в Запорізькій області в національній валюті (тис. грн.) та в доларовому еквіваленті (тис. дол. США)

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України, Національного банку України

Капітальні інвестиції на охорону природного навколишнього середовища нерівномірно розподілені за регіонами України (рис. 1.3.5).

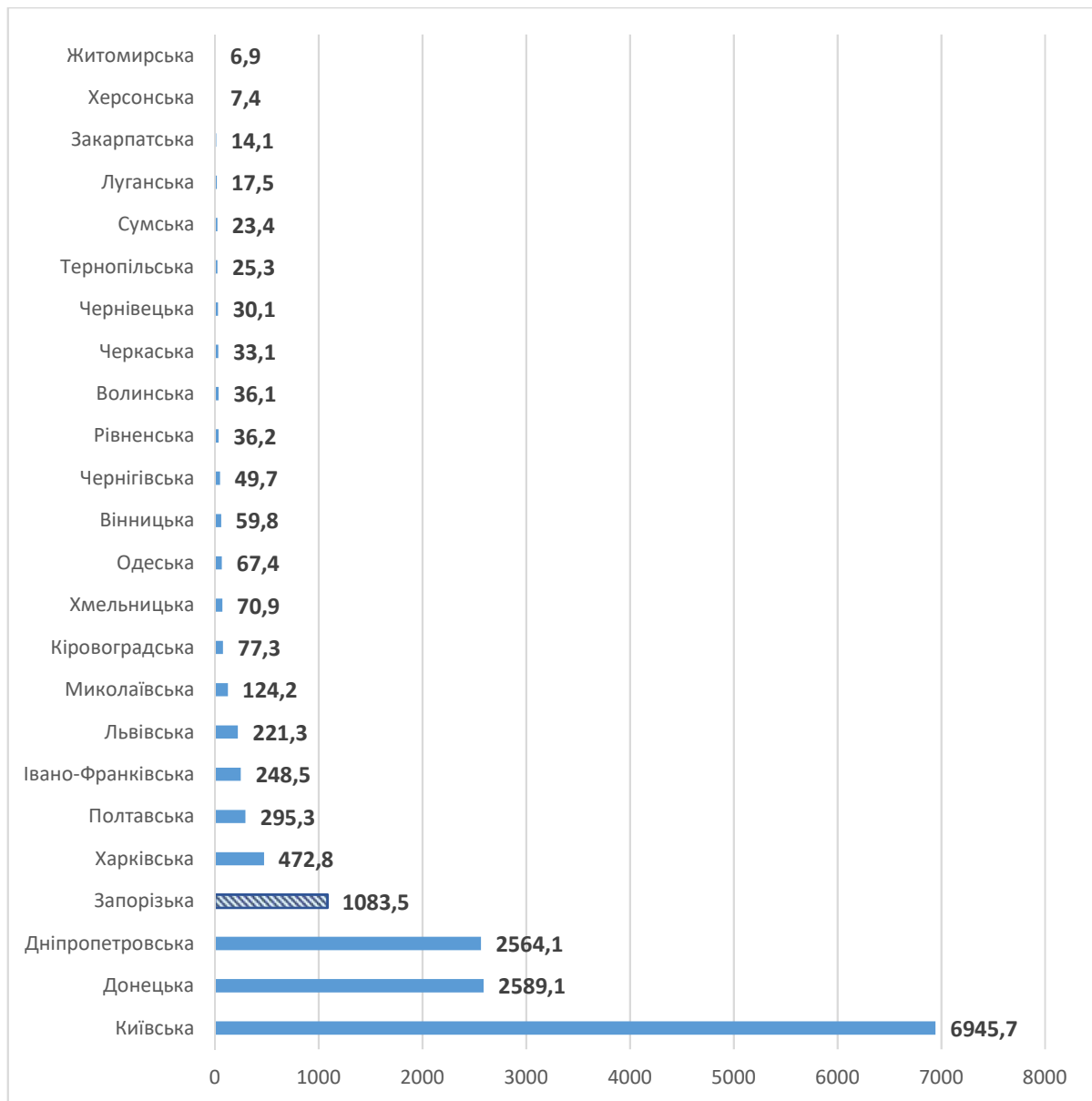

Рис. 1.3.5. Капітальні інвестиції на охорону природного навколишнього середовища за регіонами України в 2019-му році, млн. грн.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

Так, найбільша частка екологічних інвестицій в 2019-му році припадає на Київську область – 6945,7 млн. грн., або 46% від загальної суми, на Донецьку та Дніпропетровську області – відповідно 2589,1 та 2564,1 млн. грн., або 17,1% та 17%. Екологічні інвестиції в Запорізькій області в 2019-му році становили 1083,5 млн. грн., або 7,2% від їхньої загальної суми. Найменші розміри екологічних інвестицій в 2019-му році були в Херсонській та Житомирській областях – відповідно 7,4 та 6,9 млн. грн., або по 0,05% від загальної суми даних інвестицій.

В 2019-му році порівняно з 2006-м роком змінилася структура капітальних інвестицій в природоохоронні заходи за напрямками (рис. 1.3.6).

Рис. 1.3.6. Структура капітальних інвестицій у природоохоронні заходи в Україні за напрямками, %

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

Так, в 2006-му році найбільші частки капітальних інвестицій на природоохоронні заходи в Україні припадали на охорону атмосферного повітря і попередження змін клімату, а також очищення зворотних вод (по 35% відповідно). При цьому 16% приходилось на поводження з відходами,

11% – на захист та реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод. На інші заходи залишалось 3% капітальних інвестицій.

В 2019-му році ситуація суттєво змінилася. Найбільша частка відповідних капітальних інвестицій припадала на поводження з відходами (35%). На охорону атмосферного повітря і попередження змін клімату виділялося 26% капітальних інвестицій, на захист та реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод відповідно 11%, на інші заходи 17%.

В Запорізькій області в 2019-му році структура капітальних інвестицій в природоохоронні заходи суттєво відрізняється від загальноукраїнської (рис. 1.3.7).

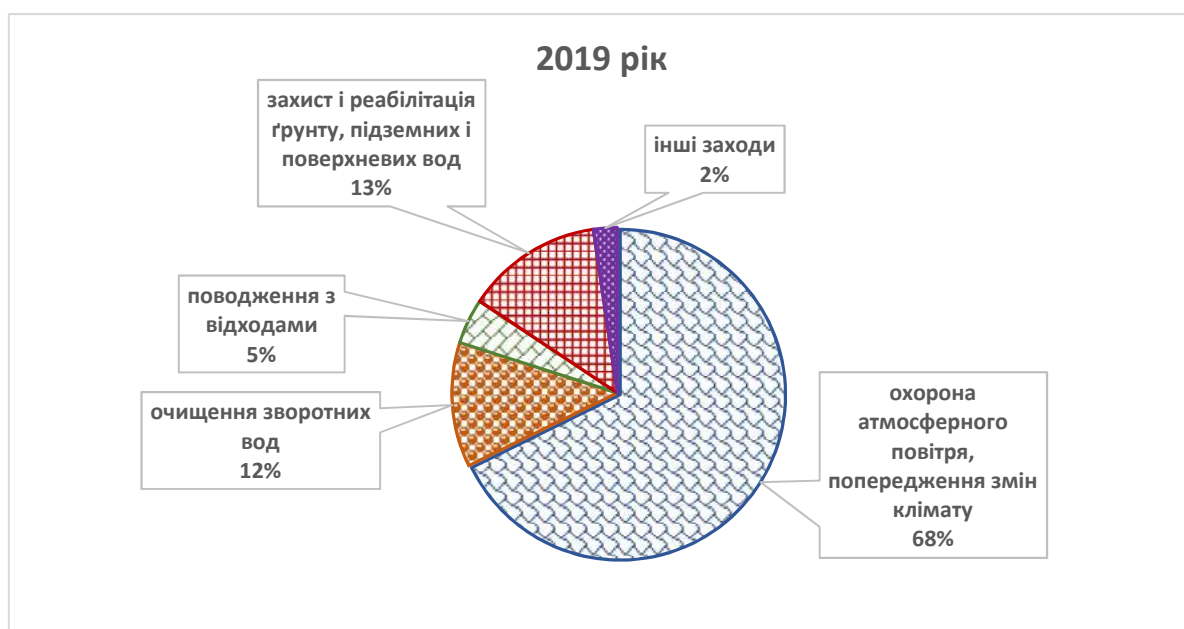

Рис. 1.3.7. Структура капітальних інвестицій у природоохоронні заходи в Запорізькій області за напрямками, %

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

Так, лівова частка природоохоронних капітальних інвестицій у 68 % припадає на охорону атмосферного повітря і попередження змін клімату, що на 42 в.п. більше, ніж в цілому по Україні. На поводження з відходами в Запорізькій області виділяється лише 5%, що на 30 в.п. менше, ніж в цілому по Україні. На інші заходи в області спрямовують лише 2% відповідних капітальних інвестицій, що на 15 в.п. менше, ніж в цілому в країні.

Безумовно, такі відмінності обумовлені об'єктивними закономірностями територіального поділу праці, формуванням територіально-виробничих комплексів тощо. Так, при аналізі структури капітальних інвестицій на охорону природного навколишнього середовища за видами економічної діяльності визначено, що в 2019-му році найбільша їхня частка в цілому по Україні припадала на постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – 47,9%, в Запорізькій області цей показник становив 21,1%. На переробну промисловість в Україні припадало 25,7% відповідних інвестицій, в тому числі 21,4% – на металургійне виробництво, в Запорізькій області – відповідно 54,5% та 39,5%. Добувна промисловість і розроблення кар'єрів в цілому по Україні отримували 13,1% від природоохоронних інвестицій, в Запорізькій області відповідно 12,6%.

В табл. 1.3.2 та на рис. 1.3.8 наведені дані про динаміку капітальних інвестицій на охорону природного навколишнього середовища в сільському, лісовому та рибному господарстві України.

Таблиця 1.3.2

Динаміка капітальних інвестицій на охорону природного навколишнього середовища в сільському, лісовому та рибному господарстві України, млн. грн.

Роки	Капітальні інвестиції в охорону природного навколишнього середовища, всього	в т.ч.	
		у сільському, лісовому та рибному господарстві	у сільському господарстві, мисливстві та наданні пов'язаних з ними послуг
2009	3040,7	82,4	80,2
2010	2761,5	51,6	49,3
2011	6451	86,2	83,9
2012	6589,3	50,2	48,4
2013	6038,8	193,4	187,7
2014	7959,9	26,2	23
2015	7675,6	22,4	18,4
2016	13390,5	43,7	41,9
2017	11025,6	50,4	48,5
2018	10074,3	8,9	5,9
2019	16255,7	5,9	3,5
2019 р. у % до 2009 р.	534,6	7,2	4,4

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України

Капітальні інвестиції на охорону природного навколишнього середовища в сільському, лісовому та рибному господарстві України в цілому в 2019-му році становили 5912,2 тис. грн., в тому числі в сільському господарстві, мисливстві та наданні пов'язаних із ними послуг 3496,5 тис. грн., що відповідно 0,04% та 0,02% від загальної суми екологічних капітальних інвестицій.

У Запорізькій області капітальні інвестиції на охорону природного навколишнього середовища в сільському, лісовому та рибному господарстві в 2019-му році становили 20136,4 тис. грн., або 0,02% від загальної суми.

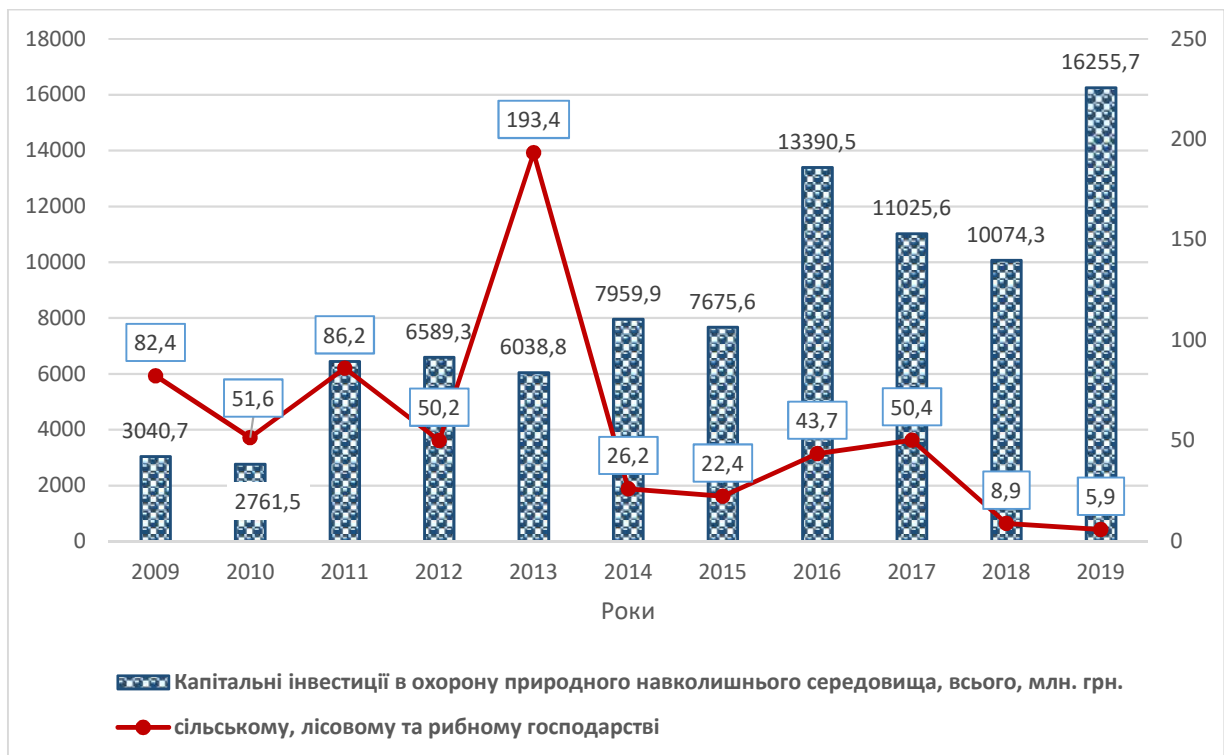

Рис. 1.3.8. Динаміка капітальних інвестицій на охорону природного навколишнього середовища всього, а також у сільському, лісовому та рибному господарстві України, млн. грн.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

В 2019-му році порівняно з 2009-м роком загальна сума екологічних інвестицій збільшилась в 5,4 рази, в той же час у сільському, лісовому та рибному господарстві – навпаки, зменшились майже в 14 разів. Це свідчить про системну кризу в вирішенні природоохоронних проблем в аграрній сфері.

В структурі витрат на охорону природного навколишнього середовища в 2019-му році 79,1% припадало на власні кошти підприємств і організацій, в той час, коли на долю державного та місцевих бюджетів відповідно 20,3%, на інші джерела інвестування – лише 0,6%.

Вважаємо, що в сучасних умовах, які характеризуються вкрай недостатнім рівнем фінансових можливостей переважної більшості не тільки підприємств та організацій, але й регіонів та сфер економічної діяльності країни, існує нагальна потреба в пошуку нових джерел фінансування природоохоронних заходів, серед яких необхідно виділити «зелені» облигації та «зелені» кредити для бізнесу.

«Зелені» облигації – це ефективний інструмент ринку боргових капіталів для фінансування проєктів з вирішення проблем екології та зміни клімату. Для впровадження «зелених» облигацій в Україні необхідно застосування світової практики їхнього використання як заходу імплементації Європейських стандартів розвитку «зеленої» економіки і захисту навколишнього середовища.

Пропонуємо активізувати випуск забезпечених активами цінних паперів на реалізацію великих екологічних інфраструктурних проєктів, а також муніципальних облигацій – як часткової кредитної гарантії для здійснення «зелених» проєктів.

«Зелені» кредити для бізнесу передбачають спрямування капіталів переважно до низьковуглецевих проєктів, таких як енергоефективна модернізація комерційного та житлового сектору, будівництво вітрових та сонячних електростанцій.

Вважаємо, що завдяки «зеленим» кредитам можна реалізовувати проєкти зі зниження викидів CO₂, підтримці розвитку місцевих громад, скорочення витрат на енергетичні ресурси, розвитку ринків «зелених» технологій тощо.

Для активізації «зеленого» кредитування необхідно запровадити пільгові кредитні ставки (для фінансування природоохоронних проєктів,

розробки енерго- та ресурсозберігаючих технологій), пролонговані терміни кредитування (для реалізації масштабних екологічних проєктів).

Специфіка аграрної сфери потребує скерування зусиль на розробці та впровадженні екологічно безпечних енерго- та ресурсозберігаючих технологій, посиленні екологічного контролю за використанням земельних ресурсів, стимулюванні розвитку органічного виробництва, а також підвищенні інвестиційної привабливості цієї сфери економічної діяльності в цілому – все це позитивно вплине на розвиток екологічно привабливого середовища.

Таким чином, за оцінкою сталого розвитку України на основі визначення її місця в міжнародному Індексі процвітання та субіндексі природного середовища було зроблено загальний висновок про незадовільне еколого-економічне становище. Незважаючи на суттєве збільшення екологічних капітальних інвестицій в національній валюті, в доларовому еквіваленті їхні розміри мають незначні зміни.

Крім цього, в країні спостерігається нерівномірний розподіл капітальних інвестицій в регіональному розрізі (майже половина приходить на Київську область) та за видами природоохоронних заходів. Більша частина витрат на охорону природного навколишнього середовища припадає на власні кошти підприємств і організацій. Екологічні інвестиції в сільському, лісовому та рибному господарстві стрімко скорочуються, що свідчить про системну кризу в вирішенні природоохоронних проблем аграрної сфери.

В умовах недостатнього рівня фінансових можливостей пропонуємо активізувати випуск «зелених» облігацій та «зелене» кредитування. Вважаємо, що в аграрній сфері необхідні зусилля з розробки та впровадження екологічно безпечних технологій, посилення екологічного контролю, розвитку органічного виробництва та підвищення інвестиційної привабливості в цілому [55, с. 12].

Перспективами подальших досліджень у даному напрямі є визначення напрямів інституційних перетворень, які сприятимуть стимулюванню розвитку екологічного інвестування як пріоритетного напрямку розвитку національної економіки.

1.4. Орієнтація на сталий розвиток в розробці інвестиційних проєктів аграрного виробництва

Одним із пріоритетів української економічної політики є розвиток аграрного виробництва. Позитивно оцінюючи його динаміку, не можна не визнати, що при цьому виникають проблеми еколого-соціо-економічного узгодження, тому вважаємо, що саме концепція сталого розвитку повинна бути головним орієнтиром в розробці інвестиційних проєктів аграріїв.

Питання обґрунтування доцільності, можливості та економічної ефективності інвестиційних проєктів знайшли своє відображення в публікаціях багатьох дослідників, в тому числі таких, як Карпович А. А. [56], Печончик Т. І. [57], Пилипjak О. В. [58], Стрельніков Р. М. [59] та інших. Так, Карпович А. А., Самсонова В. В. і Шевченко Н. Ю. розробили систему інтегральної оцінки проєктних (інвестиційних) пропозицій та інвестиційних проєктів, для розробки або реалізації яких надається державна підтримка, за визначеним переліком критеріїв [56].

Печончик Т. І. та Оксюта Н. С. для ефективного та раціонального використання бюджетних коштів запропонували встановлювати цінність проєкту, яка визначається різницею позитивних результатів та негативних наслідків [57]. Пилипjak О. В. розглянув значущість методу стандартизації показників у комплексній оцінці інвестиційних проєктів [58], а Стрельніков Р. М. звернув увагу на необхідність використання науково-методичного підходу до дослідження ступеня впливу інституціональних факторів при розробці і реалізації інвестиційних проєктів протягом певного

відрізка часу та запропонував формалізацію моделі впливу інституціональних факторів на інвестиційну діяльність підприємства або групи підприємств [59].

В останні роки все більше дослідників, в тому числі Аранчій В. [60], Лабіб И. Н. [61], Юе К. [62], Горіан С. [63], Амїрі З. [64], Памучар Д. [65] та інші, при обґрунтуванні інвестиційних проєктів особливу увагу звертають на екологічні та соціальні проблеми. Так, Аранчій В., Зоря О., Яснолоб І. та інші [60] обґрунтували систему комплексного аналізу та оцінки ефективності проєктів зі стійкого розвитку сільських територій, включаючи оцінку економічної, соціальної та екологічної ефективності проєктів. Лабіб И. Н., Лотфаллаг В. Б., Ганна А. С. та Боулос Н. В. провели дослідження, яке надає державним організаціям фактичні докази ефективності їхніх проєктів при різних методах реалізації та системах торгів, а також дає рекомендації щодо практичного впровадження для підвищення успіху їхніх проєктів з використанням унікальної математичної моделі, заснованої на даних Індексу продуктивності проєкту [61].

Юе К., Гуо П. представили нову оптимізаційну модель взаємозв'язку води, енергії, продуктів харчування та навколишнього середовища для сталого розвитку сільського господарства, яка здатна зрівноважити компроміси між соціально-економічними, ресурсними і екологічними проблемами [62]. Горіан С., Ебаді Г., Троммсдорфф М. та інші дослідили фотоелектричну технологію перетворення сонячної енергії в сільському господарстві, яка знижує потребу в паливі на нафтовій основі в цьому секторі, пропонуючи більш доступну і стійку технологію виробництва електроенергії і викликаючи помітне скорочення викидів парникових газів [63].

Амїрі З., Асгаріпоур М. Р., Цампбелл Д. Е. та інші вивчали проблеми досягнення продовольчої безпеки в довгостроковій перспективі, виявлення і впровадження стійких екосистем, які пов'язані з захистом природних

ресурсів і наданням екологічних послуг, що впливають з використання цих ресурсів [64].

Памучар Д., Бехзад М., Божанич Д. і Бехзад М. вивчали проекти сталого розвитку, засновані на реалізації енергетичної політики в різних секторах суспільства, в тому числі сільськогосподарського [65]. В публікаціях дослідників розкриваються питання інвестицій в енергоефективність [66] та екологічні інвестиції [67].

Окрему увагу привертають дослідження, присвячені інвестиціям в технічне забезпечення аграрного виробництва [68], а також впливу сільськогосподарської техніки на навколишнє середовище. Так, Ловареллі Д., Баценетті Й. та Фяла М. провели тематичне дослідження екологічного навантаження альтернативних варіантів оранки з врахуванням місцевих умов і характеристик техніки [69]. Приор С. В., Смітгерс Й., Лине П. та ван Антверпен Р. оцінили вплив механізації на ущільнення ґрунту, яка призводить до зниження врожайності і пропорційного збільшення енерговитрат і викидів парникових газів [70].

Алімагам С. М., Солтані А., Зеіналі Е., Каземі Г. дослідили енергетичні потоки і викиди парникових газів у проектах виробництва сої на основі чотирьох основних виробничих сценаріїв, що застосовуються в цьому регіоні, з метою виявлення і впровадження відповідно найбільш ефективних і екологічно безпечних [71].

Ланг Й., Тянь Й., Жоу І. та інші розробили комплексний кадастр викидів з високим просторово-тимчасовим дозволом для сільськогосподарської техніки в Китаї для дослідження наслідків для навколишнього середовища та клімату, розробки політики контролю викидів і моделювання якості повітря [72].

При цьому загальні питання сталого розвитку в своїх дослідженнях розкривали Брундтланд Г. Х. [73], Загорський В. С. [74], Федунь Ю. Б. [75], Куспьяк Г. І. [76], Стегней М. І. [77] та інші науковці.

Незважаючи на наявність публікацій з питань обґрунтування доцільності та ефективності розробки та реалізації інвестиційних проєктів, а також окремо сталого розвитку, залишаються недопрацьованими проблеми орієнтування проєктів на сталий розвиток, що обумовлює актуальність обраної теми.

Метою дослідження слугувало вивчення сутності сталого розвитку та об'єктивної необхідності орієнтації на нього при обґрунтуванні доцільності інвестиційних проєктів аграрного виробництва.

В ході дослідження був з'ясований взаємозв'язок загальних обсягів капітальних інвестицій та викидів забруднюючих речовин в Україні (рис. 1.4.1).

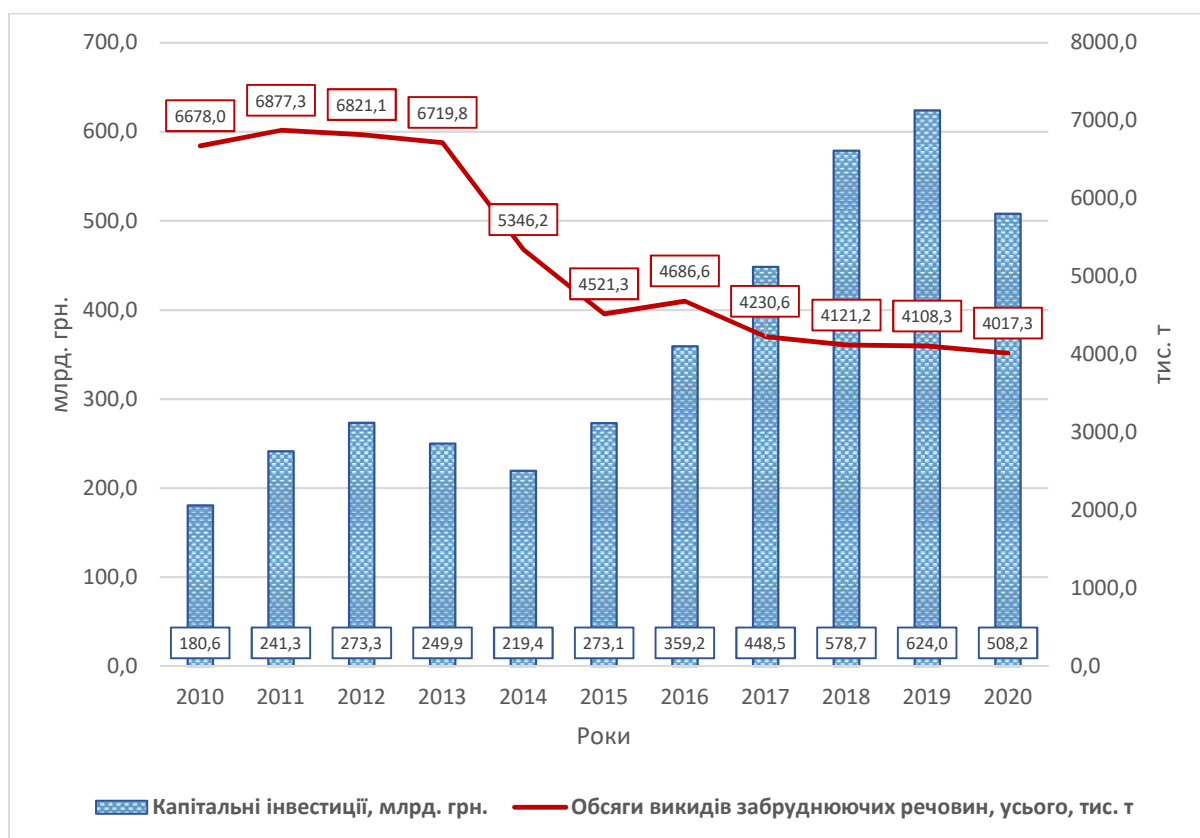

Рис. 1.4.1. Динаміка загальних обсягів капітальних інвестицій (млрд. грн.) та викидів забруднюючих речовин в Україні (тис. т)
Джерело: побудовано авторами за даними Державної служби статистики України

В 2020-му році загальна кількість викидів забруднюючих речовин (у) порівняно з 2010-м роком зменшилась на 40% і становила 4017,3 тис. т за

рік, при цьому їхня залежність від загальних обсягів капітальних інвестицій в національну економіку (x) була обернено пропорційною [78]:

$$y = -6,3115x + 7554,3; D = 0,6265; R = 0,7915.$$

Тобто, збільшення капітальних інвестицій на 1 млрд. грн. супроводжувалось відповідним скороченням загальних викидів на 6,3 тис. т за рік, при цьому коефіцієнт кореляції (R = 0,7915) свідчить про наявність тісного зв'язку, а коефіцієнт детермінації (D = 0,6265) – про те, що варіація залежної змінної на 62,65% визначається коливаннями незалежної змінної, при цьому 37,35% – вплив факторів, які не включені в модель.

За період з 2010-го по 2020-й рік курс долара збільшився в 3,55 рази, тому взаємозв'язок загальних обсягів капітальних інвестицій в доларовому еквіваленті та викидів забруднюючих речовин в Україні суттєво змінився (рис. 1.4.2).

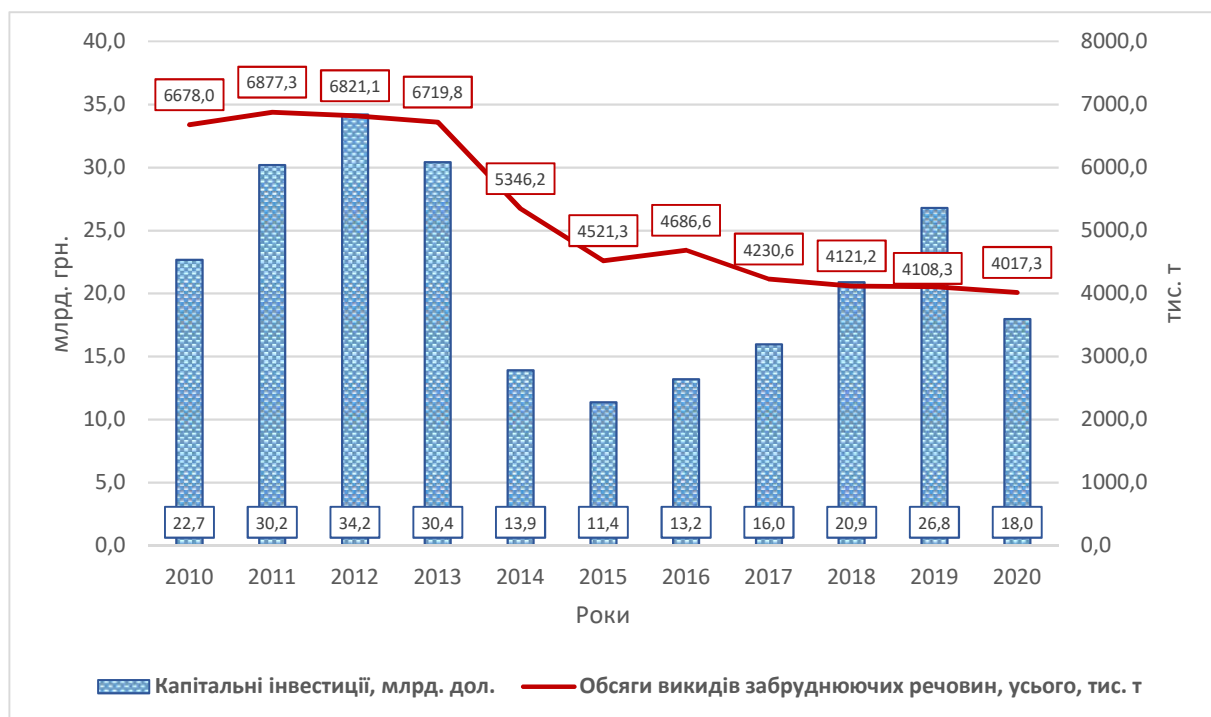

Рис. 1.4.2. Динаміка загальних обсягів капітальних інвестицій у доларовому еквіваленті (млрд. дол. США) та викидів забруднюючих речовин в Україні (тис. т)

Джерело: побудовано авторами за даними Державної служби статистики України

Тобто, якщо розглядати капітальні інвестиції у доларовому еквіваленті (x), картина спостерігається дещо інакша: збільшення капітальних інвестицій на 1 млрд. доларів супроводжується збільшенням загальних викидів (y) на 104,87 тис. т. за рік [78]:

$$y = 104,87x + 3018,4; D = 0,4443; R = 0,8054.$$

Викликає зацікавленість динаміка обсягів утворення відходів у сільському, лісовому та рибному господарствах, а також їхньої питомої ваги в загальному утворенні відходів (рис. 1.4.3).

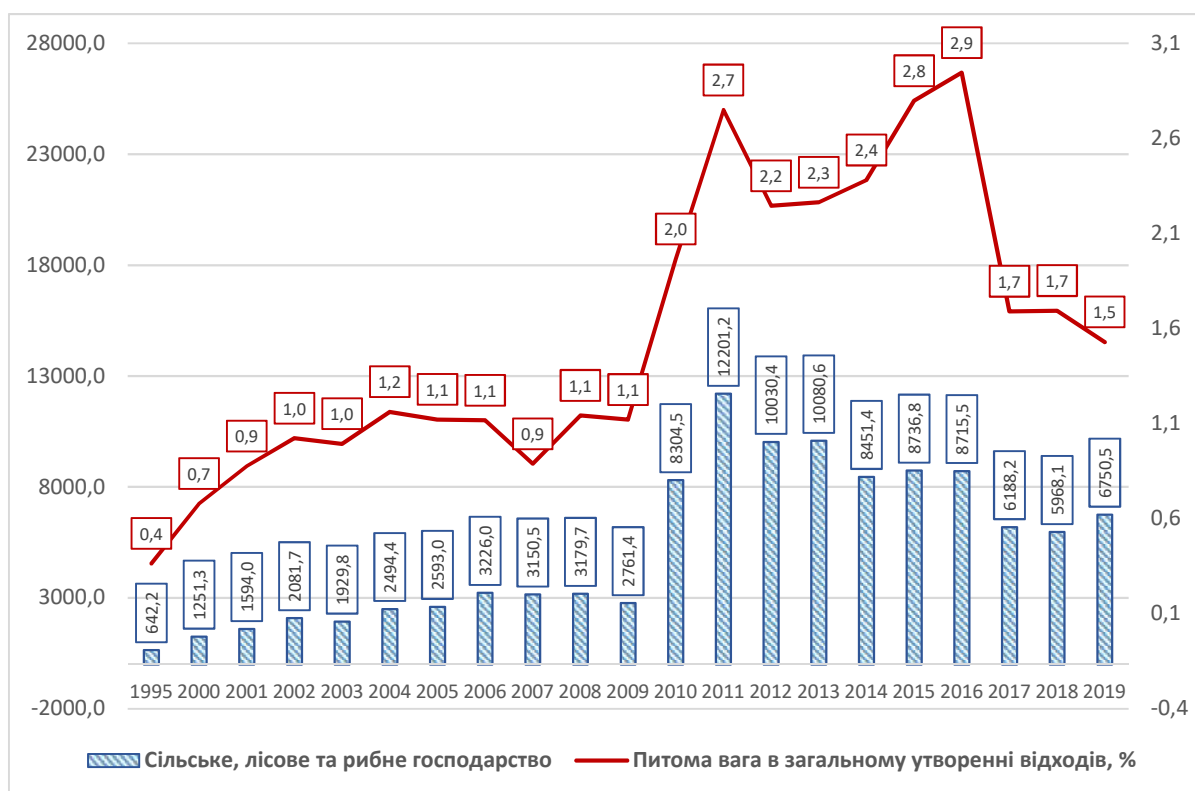

Рисунок 1.4.3. Динаміка обсягів утворення відходів у сільському, лісовому та рибному господарствах (тис. т) та їхньої питомої ваги в загальному утворенні (%)

Джерело: побудовано авторами за даними Державної служби статистики України

В 2009-му році порівняно з 1995-м роком загальна кількість викидів в Україні зросла в 1,4 рази, тоді як у сільському, лісовому та рибному господарствах відповідно в 4,3 рази (до 2761,4 тис. т, що становило 1,1% від загального обсягу відходів).

В 2010-му році в сільському, лісовому та рибному господарствах утворення відходів стрибкоподібно зросло – в три рази, до 2,0% від загального обсягу відходів у країні.

У 2019-му році порівняно з 2010-м роком кількість відходів в цьому секторі економіці скоротилася на 18,7% (до 1,5% від загальнооекономічного обсягу).

Таким чином, можна стверджувати, що інвестиційні проекти потребують більш ретельного дослідження проблем, пов'язаних з охороною навколишнього середовища.

Нами була підтверджена гіпотеза, що розвиток національної економіки залежить не тільки від економічних, але й від соціальних та екологічних чинників, які взаємопов'язані та взаємодіють один з одним. Була розрахована залежність валового внутрішнього продукту на душу населення, розрахованого за паритетом купівельної спроможності в доларах США (Y), який одночасно можна розглядати і як економічний, і як соціальний чинник, від обсягу капітальних інвестицій на душу населення в доларах США (x_1 , економічний чинник) та обсягу утворених відходів на душу населення, кг (x_2 , екологічний і соціальний чинник) [78]:

$$Y = 4721,72 \cdot x_1^{0,0465} \cdot x_2^{0,1144}.$$

На рис. 1.4.4 наведені фактичні та розрахункові дані за побудованою залежністю валового внутрішнього продукту на душу населення, розраховані за паритетом купівельної спроможності в доларах США.

Значимість рівняння множинної регресії в цілому оцінюється за допомогою F-критерію Фішера за формулою:

$$F_{\text{розр.}} = \frac{\sum(Y_i \text{ розр.} - Y_{\text{серед.розр.}})^2}{m} \times \frac{n-m-1}{\sum(Y_i - Y_i \text{ розр.})^2}, \quad (1.4.1)$$

де n – кількість спостережень;

m – кількість факторів, включених в модель.

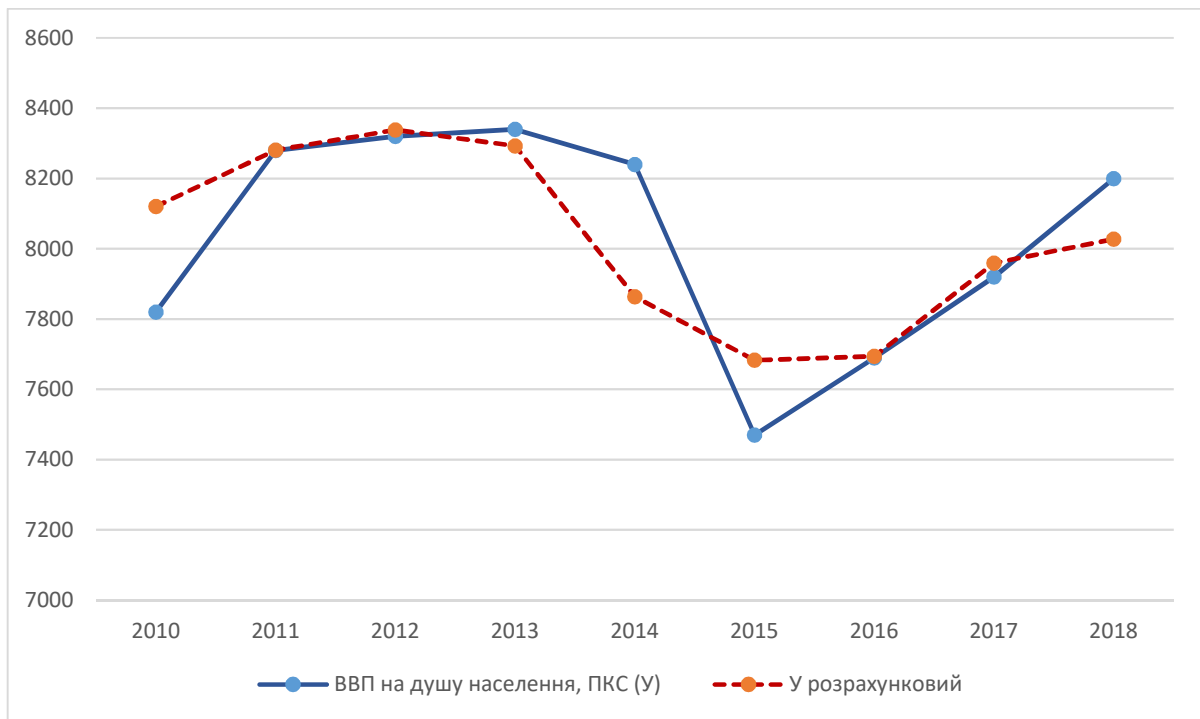

Рис. 1.4.4. Графік фактичних та розрахованих даних за побудованою залежністю валового внутрішнього продукту на душу населення за паритетом купівельної спроможності в доларах США

Джерело: складено автором на основі власних досліджень

Розрахований F-критерій Фішера дорівнює 5,1433, що перевищує табличне значення ($F_{табл} = 4,8327$). Це свідчить про те, що з вірогідністю 95% побудована виробнича функція відповідає вихідним даним, тобто її доцільно використовувати в подальших дослідженнях.

Показники ступеня i -ого фактору відображають зміну результативного показника у відповідності до зміни факторних ознак. Тобто ступені показників x_1 , x_2 свідчать про те, наскільки відсотків зміниться розмір валового внутрішнього продукту на душу населення, розрахованого за паритетом купівельної спроможності в доларах США, при зміні відповідних елементів побудованої залежності на 1%. Так, зміна обсягу капітальних інвестицій на душу населення в доларах США на 1% спричинить відповідну зміну валового внутрішнього продукту на душу

населення на 0,05%. Відповідна зміна обсягу утворених відходів на душу населення супроводжуватиметься зміною результативного показника на 0,11%.

Безумовно, проведені розрахунки свідчать про те, що для розвитку національної економіки в цілому та аграрного виробництва зокрема потрібні значні інвестиції, для обґрунтування доцільності яких необхідно брати до уваги еколого-соціо-економічні критерії – тобто, орієнтуватися на сталий розвиток.

Сутність поняття «сталий розвиток» розкривається в багатьох наукових публікаціях (табл. 1.4.1).

Таблиця 1.4.1

Трактування сутності поняття «сталий розвиток»

Автор	Трактування сутності
Брундтланд Г. Х., Халид М., Аньєли С. и др. [73]	розвиток, що відповідає потребам нинішніх поколінь без шкоди для майбутніх поколінь
Загорський В. С. [74]	збалансованість системи для забезпечення екологічних, соціальних та економічних інтересів
Федунь Ю. Б. [75]	спроможність систем (економічної, екологічної та соціальної) ефективно виконувати властиві їм функції
Куспляк Г. І., Куспляк І. С. [76, с. 14]	еволюційний процес змін при взаємозв'язку соціального, екологічного та економічного векторів
Стегней М. І. [77, с. 37]	розвиток в межах господарської (екологічною) місткості природного середовища, що не вносить безповоротних змін в природу і не створює загроз для скільки завгодно тривалого існування людини як біологічного виду <i>homo sapiens</i> .

Джерело: складено авторами на основі опрацювання літературних джерел

На основі опрацювання літературних джерел сформульоване власне трактування сутності поняття «сталий розвиток» як узгодженості екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства [78].

Для обґрунтування доцільності, можливості та ефективності реалізації інвестиційного проєкту традиційно проводять комерційний, технічний, екологічний, інституційний, соціальний, фінансовий, економічний аналізи та аналіз ризику. Вважаємо, що результати їхнього

проведення повинні більш тісно пов'язуватись із глобальними цілями сталого розвитку – екологічним балансом зовнішнього середовища, соціальним прогресом суспільства та економічним процвітанням населення та країни в цілому. На рис. 1.4.5 наведений взаємозв'язок результатів, отриманих на етапах розробки інвестиційного проєкту.

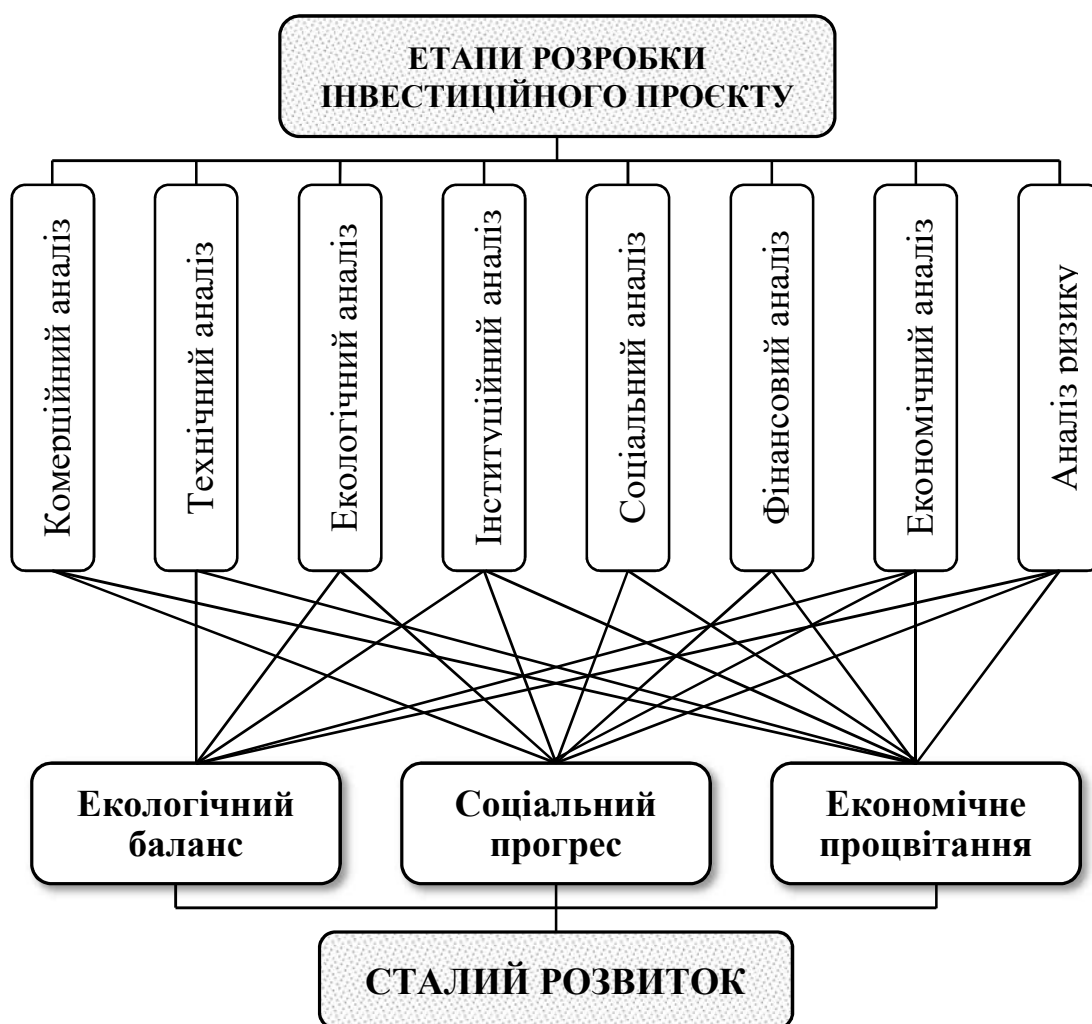

Рисунок 1.4.5. Зв'язок результатів етапів розробки інвестиційного проєкту з глобальними цілями сталого розвитку

Джерело: побудовано за [78]

Так, в ході проведення **комерційного аналізу** інвестиційного проєкту, метою якого є визначення його комерційної спроможності, необхідно визначити соціальні наслідки, а також можливості отримання додаткового доходу, що дозволить би покрити витрати на проєкт.

Технічний аналіз проєкту вимагає обґрунтування його технічної і технологічної життєздатності, в тому числі визначення таких

характеристик, які впливають на навколишнє середовище, а також капітальні та експлуатаційні витрати.

Екологічний аналіз інвестиційного проєкту, крім безпосередньо екологічного навантаження, повинен враховувати соціальну складову – умови та безпеку праці [79].

Інституційний аналіз проєкту повинен забезпечити оцінку законодавчих та нормативних актів, що впливають на проєкт, а також узгодити цілі проєкту з інтересами його учасників, в тому числі еколого-соціо-економічними, що відповідатиме орієнтації проєкту на сталий розвиток.

Соціальний аналіз проєкту повинен дослідити рівень його підтримки з боку населення з точки зору зміни кількості робочих місць, поліпшення умов праці, зниження травматизму та професійних захворювань [79].

Фінансовий аналіз повинен оцінити фінансові результати «без проєкту» і «з проєктом», визначити потребу в фінансуванні, оптимізувати і порівняти витрати та вигоди проєкту з врахуванням соціальних наслідків проєкту.

Економічний аналіз інвестиційного проєкту призначений передбачити його національну привабливість, економічну цінність на основі альтернативної вартості.

Аналіз ризику повинен передбачити погіршення можливостей реалізації проєкту, підвищення цін, зміну валютних курсів, непрогнозовану інфляцію тощо. Він повинен враховувати екологічні, соціальні та соціальні наслідки.

Безумовно, для відповідної орієнтації інвестиційних проєктів необхідні вдосконалення та корегування існуючого механізму регулювання інноваційного потоку в національну економіку, цільове фінансування та всебічна державна підтримка проєктів даного спрямування, а також забезпечення механізмів захисту від різноманітних видів ризику.

На вибір найкращого місцерозташування проєкту впливає багато факторів, в тому числі витрати на транспортування. Правильно вибране розташування дозволить знизити транспортні витрати, підвищити доступність продукції проєкту для клієнтів, а також оптимально розподілити ресурси між підприємствами однієї сфери діяльності.

Для знаходження ефективних місць територіального розміщення підприємств застосовують різні методи: логістичні, дискретної математики, імітаційного моделювання, різні технології просторового представлення даних, наприклад, геоінформаційні системи тощо. Вважаємо, що одним з найбільш простих та доступних є метод визначення центру тяжіння, заснований на обчисленні координат місцезнаходження підприємства, за якими воно буде розташовуватися як найближче до потенційних клієнтів з урахуванням необхідної кількості продукції проєкту. Координати центра ваги вантажних потоків, тобто точки, в яких може бути розміщене підприємство, визначаються за формулами:

$$X = \frac{\sum_{i=1}^n BO_i \times X_i}{\sum_{i=1}^n BO_i} \quad (1.4.2)$$

$$Y = \frac{\sum_{i=1}^n BO_i \times Y_i}{\sum_{i=1}^n BO_i} \quad (1.4.3)$$

де BO_i – потреба i -го споживача стосовно продукції проєкту;

X_i, Y_i – координати споживача продукції проєкту;

n – кількість споживачів продукції проєкту.

Безумовно, реальне розташування підприємства, що забезпечує мінімум транспортних витрат при обслуговуванні власних клієнтів, не буде збігатися зі знайденим центром тяжіння, але буде знаходитися недалеко.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що інвестиційна активність в країні, нажаль, негативно

впливає на навколишнє середовище, що відбивається на головному компоненті соціального середовища – якості життя людей.

Сталий розвиток, як головна концепція економічної політики, повинен бути головним орієнтиром в розробці інвестиційних проєктів аграрного виробництва. Для цього пропонуємо кожний з етапів розробки інвестиційного проєкту фокусувати на екологічному балансі, соціальному прогресі та економічному процвітанні.

Перспективами подальших досліджень є вдосконалення та корегування існуючого механізму регулювання інвестиційної діяльності, впровадження результатів науково-дослідної роботи в практику реалізації аграрних інвестиційних проєктів.

1.5. Еколого-економічний аспект технічного забезпечення аграрного виробництва

Головним чинником розвитку аграрного сектору національної економіки є технічна забезпеченість сільськогосподарських товаровиробників. На жаль, в країні склалася складна ситуація щодо оновлення, технічного переозброєння вітчизняних агроформувань, що зумовлює не тільки технологічне відставання національного аграрного сектору, але й суттєвий негативний вплив на навколишнє середовище. Це обумовлює актуальність та потребу комплексного дослідження питань формування новітньої системи матеріально-технічного забезпечення, впровадження у виробництво інноваційних видів техніки, розробки організаційно-економічного механізму інноваційно-орієнтованого розвитку аграрного виробництва з врахуванням еколого-економічного аспекту.

В останній час науковці еколого-економічні та соціальні проблеми розглядають комплексно, об'єднуючі їх поняттям «сталий розвиток». При цьому особливості сталого розвитку аграрної сфери виокремлюють

Термоса І. О. [80], Гарбар В. В. [81], Попова О. Л. [82], Забуранна Л. В. [83] та інші дослідники.

Ключовим ресурсом аграрного виробництва є техніка, наявність та використання якої мають суттєвий вплив на головні складові сталого розвитку. В цьому контексті викликає інтерес публікація Ялета М., Баудрона Ф., Кривокапіц-Скоко Б. та Еренстеїна О., які розглянули механізацію сільського господарства і скорочення використання обробітку ґрунту в контексті стійкої інтенсифікації сільського господарства країн, що розвиваються [84]. Ловареллі Д., Баценетті Й. та Фяла М. здійснили визначення навантаження на навколишнє середовище альтернативних варіантів оранки, при цьому з врахували не тільки особливості місцевих умов, але й характеристики техніки [85]. Банерйее С. і Пунекар Р. М. визначили, що проєктування і розвиток механізації сільського господарства, які зосереджені лише на проблемах вартості сільськогосподарської техніки, підвищенні інтенсивності вирощування культур і зниженні витрат, призводять до виникнення згубних наслідків для сільськогосподарських угідь і навколишнього середовища, що в цілому може відбитися на порушенні в соціально-економічній структурі місцевої економіки, заснованої на сільському господарстві [86]. Приор С. В., Смітгерс Й., Лине П. та ван Антверпен Р. в ході дослідження визначили вплив рівня механізації аграрного виробництва на ущільнення ґрунту, що безпосередньо призводить до зниження врожайності сільськогосподарських культур, а також пропорційного збільшення енерговитрат і викидів парникових газів [87]. Вважаємо актуальним дослідження Банаеяна Н. і Поургези П., які з міркувань того, що механізація в сільськогосподарському секторі вимагає прийняття зважених рішень про вибір технологій з врахуванням фінансових і нефінансових факторів, дослідили екологічні і технічні аспекти при виборі сільськогосподарської техніки [88].

Крім того, привертає увагу публікація Алімагама С. М., Солтані А., Зеїналі Е. і Каземі Г., які проаналізували енергетичні потоки і викиди

парникових газів у проєктах вирощування сої з використанням чотирьох виробничих сценаріїв, для визначення та подальшого розповсюдження в регіоні найбільш економічно ефективних і екологічно безпечних [89]. Ланг Й., Тянь Й., Жоу І. та інші дослідники розробили комплексний кадастр викидів з високим просторово-тимчасовим дозволом для сільськогосподарської техніки в Китаї для аналізу впливу на навколишнє середовище та клімат, а також обґрунтування політики контролю викидів і моделювання якості повітря [90]. Їанг М., Гу Х., Чунга Й., Лін З., Феї Р. звернули увагу на екологічні проблеми, викликані швидкою популяризацією механізації сільського господарства і збільшенням енерговитрат в сільськогосподарському виробництві Китаю [91]. Безумовний зв'язок зі сталим розвитком аграрного виробництва мають питання інвестування в енергоефективність [66] та екологію [67].

Незважаючи на наявність публікацій з питань технічного оснащення аграрного виробництва, а також його сталого розвитку, залишаються недопрацьованими проблеми еколого-економічного орієнтування технічного забезпечення аграрних товаровиробників, що обумовлює актуальність обраної теми. Мета дослідження – проаналізувати забезпечення технікою сільськогосподарських товаровиробників з врахуванням еколого-економічних критеріїв.

Одним з суттєвих факторів аграрного виробництва є сільськогосподарська техніка, динаміка наявності окремих видів якої наведена в табл. 1.5.1. За період з 2015-го по 2019-й роки кількість наявної сільськогосподарської техніки в Україні мала значні коливання за роками, але за основними видами загальна тенденція – скорочення. В 2019-му році порівняно з 2015-м роком кількість наявних тракторів збільшилась на 891 шт. (середньорічний темп приросту становив 0,1%) але порівняно з попереднім 2018-м роком навпаки, зменшилась на 66,7 тис. шт., сівалок порівняно з 2015-м роком на 29,7 тис. шт. (середньорічний темп приросту 4,4%).

Таблиця 1.5.1

**Динаміка наявності окремих видів сільськогосподарської техніки
в Україні, шт.**

Види техніки	2015	2016	2017	2018	2019	Відхилення 2019 р. (+, -)	
						від 2015	від 2018
Трактори	309716	339829	347111	377306	310607	891	-66699
Комбайни	56328	52714	51611	42925	41110	-15218	-1815
Сівалки	159331	165961	193809	195922	189013	29682	-6909
Плуги	360496	333599	336646	351830	310249	-50247	-41581
Культиватори	198844	183722	189093	210156	192660	-6184	-17496
Борони	621375	570675	581578	524819	502567	-118808	-22252

Джерело: складено авторами за даними Державної служби статистики України

В той же час кількість комбайнів у 2019 р. порівняно з 2015-м роком скоротилася на 15,2 тис. шт. (середньорічний темп скорочення 7,6%), борін відповідно на 118,8 тис. шт. (середньорічний темп скорочення 5,2%), плугів – на 50,3 тис. шт. (середньорічний темп скорочення 3,7%), культиваторів – на 6,2 тис. шт. (середньорічний темп скорочення 0,8%). Більш наочно динаміку наявності окремих видів сільськогосподарської техніки в Україні можна побачити на рис. 1.5.1.

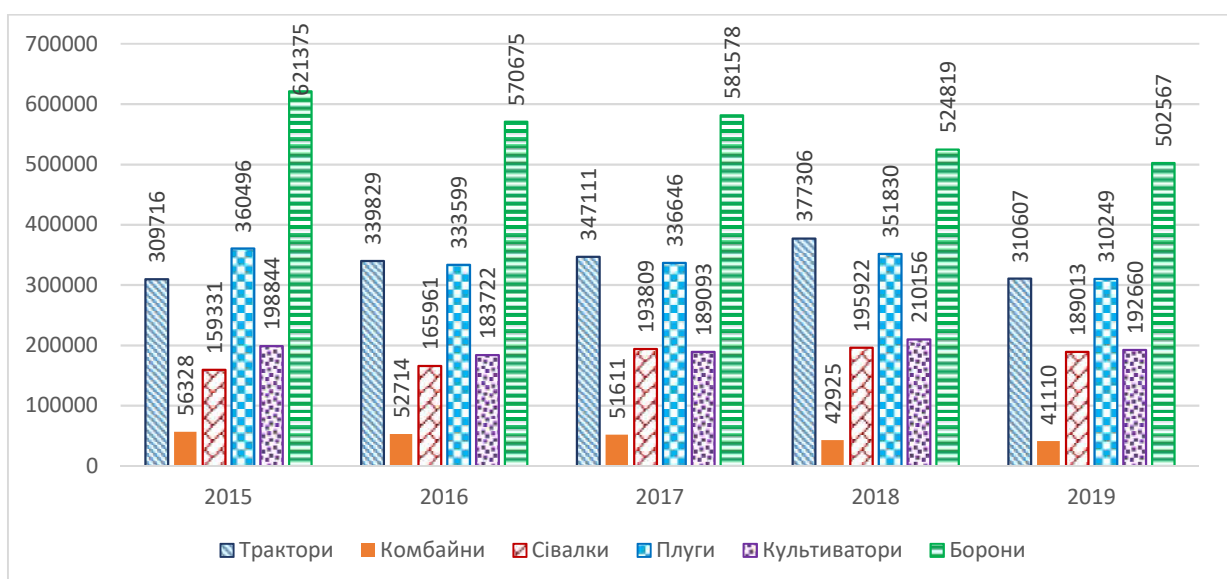

Рис. 1.5.1. Динаміка наявності окремих видів сільськогосподарської техніки в Україні, шт.

Джерело: побудовано авторами за даними Державної служби статистики України

В табл. 1.5.2 наведені дані про кількість нової сільськогосподарської техніки, яку придбали сільськогосподарські підприємства за період 2015-2019 роки.

Таблиця 1.5.2

Купівля аграрними підприємствами нової сільськогосподарської техніки, шт.

Показник	2015	2016	2017	2018	2019	Відхилення 2019 р. (+, -)	
						від 2015	від 2018
Трактори	2095	3777	3688	3105	2109	14	-996
Плуги	1117	1616	1786	1483	924	-193	-559
Культиватори	1300	2122	2374	1828	1330	30	-498
Борони	1510	2443	2740	2505	1974	464	-531
Сівалки	1602	2215	2322	1718	1323	-279	-395
Комбайни зернозбиральні	479	902	1026	576	487	8	-89

Джерело: складено авторами за даними Державної служби статистики України

Так, в 2019-му році порівняно з 2015-м роком скоротилась кількість придбаних плугів та сівалок відповідно на 193 та 279 шт. Але порівняно з попереднім 2018-м роком спостерігається значне скорочення купівель нової техніки: тракторів на 996 шт., плугів – на 559 шт., культиваторів – на 498 шт., борін – на 531 шт., сівалок – на 395 шт., зернозбиральних комбайнів – на 89 шт. Скорочення купівель нової сільськогосподарської техніки супроводжувалось суттєвим збільшенням середніх цін (табл. 1.5.3).

Таблиця 1.5.3

Середні ціни купівлі аграрними підприємствами нової сільськогосподарської техніки, тис. грн. за 1 шт.

Показник	2015	2016	2017	2018	2019	2019 р. до	
						2015, разів	2018, приріст (скорочення), %
Трактори	1254,1	1497,1	2013,2	2007,7	2158,4	1,7	7,5
Плуги	259,4	317	417,3	478,5	479,1	1,8	0,1
Культиватори	311	401,3	460,5	515,6	521,9	1,7	1,2
Борони	286,7	337,2	429,6	388,8	395,8	1,4	1,8
Сівалки	744,1	1035,6	1312,9	1621,9	1698,9	2,3	4,7
Комбайни зернозбиральні	3285,5	3972,8	4444,1	5074,1	4845,4	1,5	-4,5

Джерело: складено авторами за даними Державної служби статистики України

В 2019-му році порівняно з 2015-м роком середні ціни на сівалки зросли в 2,3 рази, на плуги відповідно в 1,8 рази, на трактори, культиватори – в 1,7 рази, на комбайни зернозбиральні – в 1,5 рази, на борони – в 1,4 рази. В 2019-му році порівняно з попереднім 2018-м роком середні ціни на трактори збільшилися на 7,5%, на сівалки – на 4,7%, на борони – на 1,8%, на культиватори – на 1,2%, на плуги – на 0,1%. В той же час середні ціни на зернозбиральні комбайни в 2019-му році порівняно з 2018-м роком навпаки, скоротилися на 4,5%.

На рис. 1.5.2. наведено динаміку купівель нових тракторів аграрними підприємствами України, а також середніх цін на них.

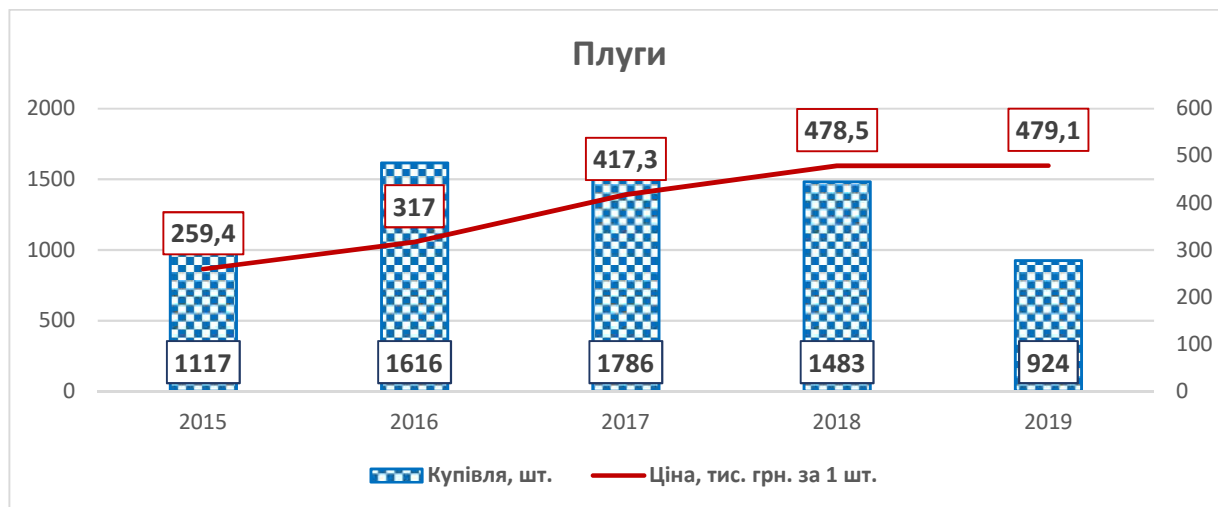

1.5.2. Динаміка купівлі нових тракторів в аграрних підприємствах України (шт.) та середньої ціни на них (тис. грн. за 1 шт.)

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

Незважаючи на те, що середня ціна одного нового трактора в середньому в 2019-му році порівняно з 2015-м роком зросла в 1,7 рази, кількість купівель нових тракторів також відповідно збільшилась, хоча лише на 14 шт.

На рис. 1.5.3 наведена динаміка купівлі сільгоспвиробниками нових плугів та середньої ціни на них.

1.5.3. Динаміка купівлі нових плугів в аграрних підприємствах України (шт.) та середньої ціни на них (тис. грн. за 1 шт.)

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

В 2019-му році порівняно з 2015-м роком кількість купівель відповідно скоротилася на 193 шт., при цьому ціна з 259,4 тис. грн. зросла до 479,1 тис. грн., або в 1,8 рази.

Ціни на нові культиватори з 311 тис. грн. за 1 шт. в 2015-му році зросли до 521,9 тис. грн. в 2019-му році, або в 1,7 рази (рис. 1.5.4).

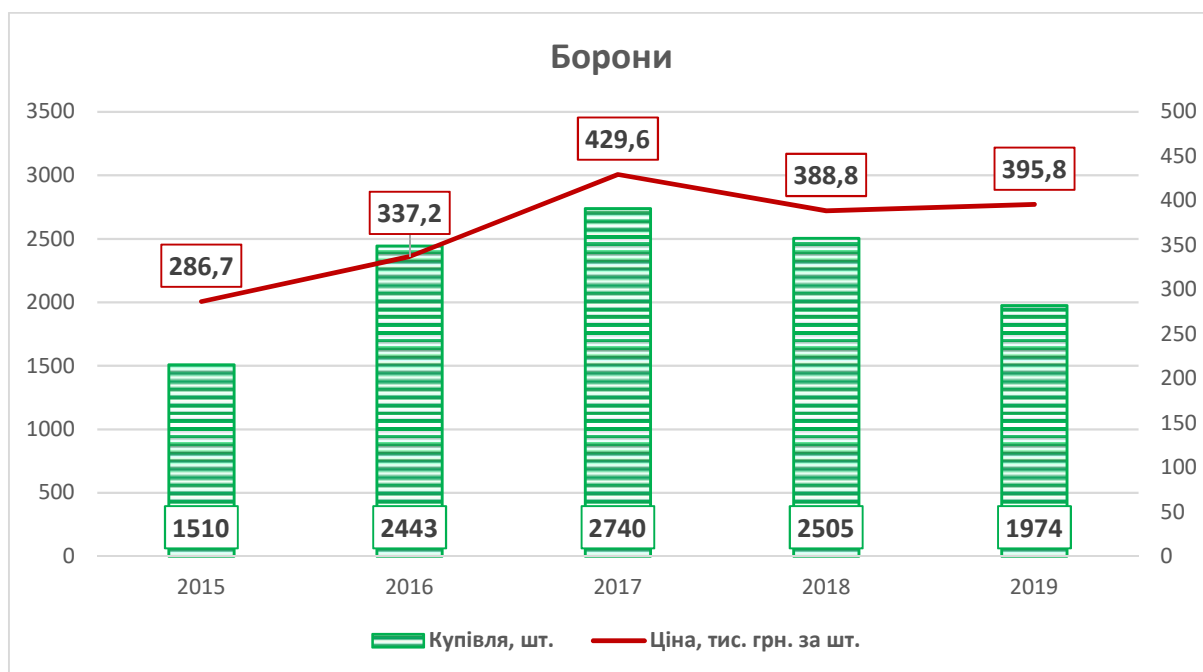

1.5.4. Динаміка купівлі нових культиваторів в аграрних підприємствах України (шт.) та середньої ціни на них (тис. грн. за 1 шт.)

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

В той же час кількість купівель аграрними підприємствами нових культиваторів в 2019-му році порівняно з 2015-м роком збільшилась лише на 30 шт.

На рис. 1.5.5 наведено динаміку купівлі нових борін та середніх цін на них.

1.5.5. Динаміка купівлі нових борін в аграрних підприємствах України (шт.) та середньої ціни на них (тис. грн. за 1 шт.)

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

В 2019-му році порівняно з 2015-м роком кількість купівель нових борін аграрними підприємствами України зросло на 464 шт., хоча ціни в середньому з 286,7 тис. грн. за 1 шт. збільшились до 395,8 тис. грн., або в 1,4 рази.

Аналогічна ситуація спостерігається по купівлі нових сівалок (рис. 1.5.6). Середні ціни на них з 744,1 тис. грн. в 2015-му році зросли до 1698,9 тис. грн. в 2019-му році, або в 2,3 рази. Кількість купівель навпаки, скоротилася з 1602 шт. в 2015-му році до 1323 шт. в 2019-му році, або на 279 шт.

1.5.6. Динаміка купівлі нових сівалок в аграрних підприємствах України (шт.) та середньої ціни на них (тис. грн. за 1 шт.)

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

За 2015-2019-і роки найбільша кількість нових зернозбиральних комбайнів була придбана в 2017-му році – 1026 шт. (рис. 1.5.7).

1.5.7. Динаміка купівлі нових зернових комбайнів в аграрних підприємствах України (шт.) та середньої ціни на них (тис. грн. за 1 шт.)

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

В 2019-му році було придбано 487 комбайнів, що на 8 шт. більше порівняно з 2015-м роком. При цьому середні ціни з 3285,5 тис. грн. за 1 шт. в 2015-му році зросли до 4845,4 тис. грн. за 1 шт. в 2019-му році, або в 1,5 рази.

Безумовно, для раціонального забезпечення сільгоспвиробників технікою необхідні значні інвестиції [68], для обґрунтування доцільності яких необхідно брати до уваги еколого-економічні критерії – тобто, орієнтуватися на сталий розвиток.

Теоретична сутність поняття «сталий розвиток» розкривається багатьма науковцями. Є дослідники, які розглядають теоретичну сутність поняття «сталий розвиток» стосовно аграрної сфери, враховуючи особливості сільськогосподарського виробництва та розвитку сільських територій.

Так, Термоса І. О. вважає, що «... під сталим розвитком сільських територій необхідно розуміти такий розвиток села, за якого забезпечуються зростання сільської економіки, стабілізація чисельності населення і збільшення тривалості життя, повна і продуктивна зайнятість працездатного населення, підвищення рівня і якості життя на сільських територіях, ощадливе використання та відтворення їх природно-ресурсного потенціалу» [80, с. 34].

Гарбар В. В. наполягає, що «під сталим розвитком фермерських господарств слід розглядати розвиток, за якого в господарстві відбуваються процеси відтворення виробництва і збуту продукції, ресурсів, капіталу та економічних відносин, що у тривалому періоді забезпечують конкурентоспроможність продукції, його активну операційну, інвестиційну й інші види діяльності та окупність витрат» [81, с. 140].

Попова О. Л. наголошує, що «сталий розвиток агросфери можна визначити як системні, орієнтовані на інтереси і потенціал людини, соціуму і суспільства, загалом адаптивні за природою і якісні за суттю цілеспрямовані зміни, що супроводжуються підвищенням її ефективності,

соціально-економічної прогресивності, стійкості та соціальної значимості як щодо попередніх інваріантних станів, так і щодо досягнення раціональних моделей сталості на різних етапах еволюційного розвитку» [82].

Забуранна Л. В. стверджує, що ... сталий розвиток агросфери визначається множиною різних факторів (детермінант), основними серед яких є: збільшення людського капіталу і соціальних активів; поширення адаптивно-ландшафтної системи ведення сільського господарства; впровадження агроекологічних методів господарювання з метою продукування якісної, екологічнобезпечної сільськогосподарської продукції; збереження природної і культурної спадщини» [63, с. 24].

Узагальнюючі різноманітність трактувань сутності поняття «сталий розвиток аграрного виробництва», можна зробити висновок, що воно передбачає узгодженість екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства стосовно відповідної сфери діяльності [92].

Вважаємо, що на критерії сталого розвитку необхідно спрямовувати увагу не тільки при вирішенні загальних проблем аграрної сфери, але й більш вузьких питань, в тому числі технічного забезпечення виробників сільськогосподарської продукції.

В ході дослідження була поставлена задача виявити можливий зв'язок між наявністю техніки та її негативним впливом на навколишнє середовище в цілому в Україні. Для цього була проаналізована динаміка обсягів капітальних інвестицій у машини, обладнання, інвентар, а також у транспортні засоби в цілому в Україні, які в 2020-му році порівняно з 2010-м роком зросли в 3,3 рази і становили 211,7 млрд. грн. Було розглянуто, як це відбилося на обсягах викидів забруднюючих речовин пересувними джерелами (рис. 1.5.8).

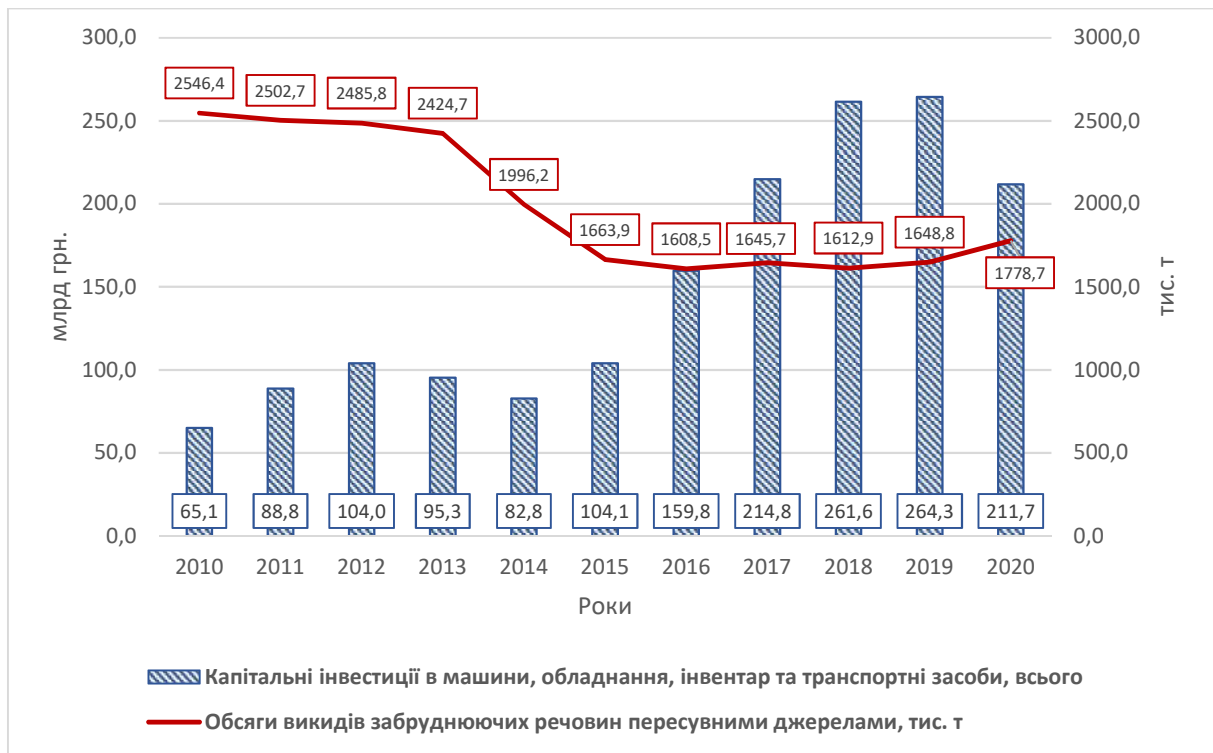

Рис. 1.5.8. Динаміка загальних обсягів капітальних інвестицій у машини, обладнання, інвентар та транспортні засоби (млрд. грн.) та викидів забруднюючих речовин пересувними джерелами (тис. т)
Джерело: побудовано авторами за даними Державної служби статистики України

Залежність обсягів викидів забруднюючих речовин пересувними джерелами, тис. т (y), від обсягів капітальних інвестицій у машини, обладнання, інвентар, а також у транспортні засоби, млрд. грн. (x), має наступний вигляд [92]:

$$y = -4,0988x + 2607,9; D = 0,5629; R = 0,7503.$$

Тобто, збільшення капітальних інвестицій у машини, обладнання, інвентар, а також у транспортні засоби в цілому в Україні на 1 млрд. грн. супроводжувалось зменшенням обсягів викидів забруднюючих речовин пересувними джерелами на 4,1 тис. т за рік.

Але, якщо обсяги капітальних інвестицій розглядати в доларовому еквіваленті (рис. 1.5.9), залежність має наступний вигляд [92]:

$$y = 76,121x + 1332,6; D = 0,2835; R = 0,5325.$$

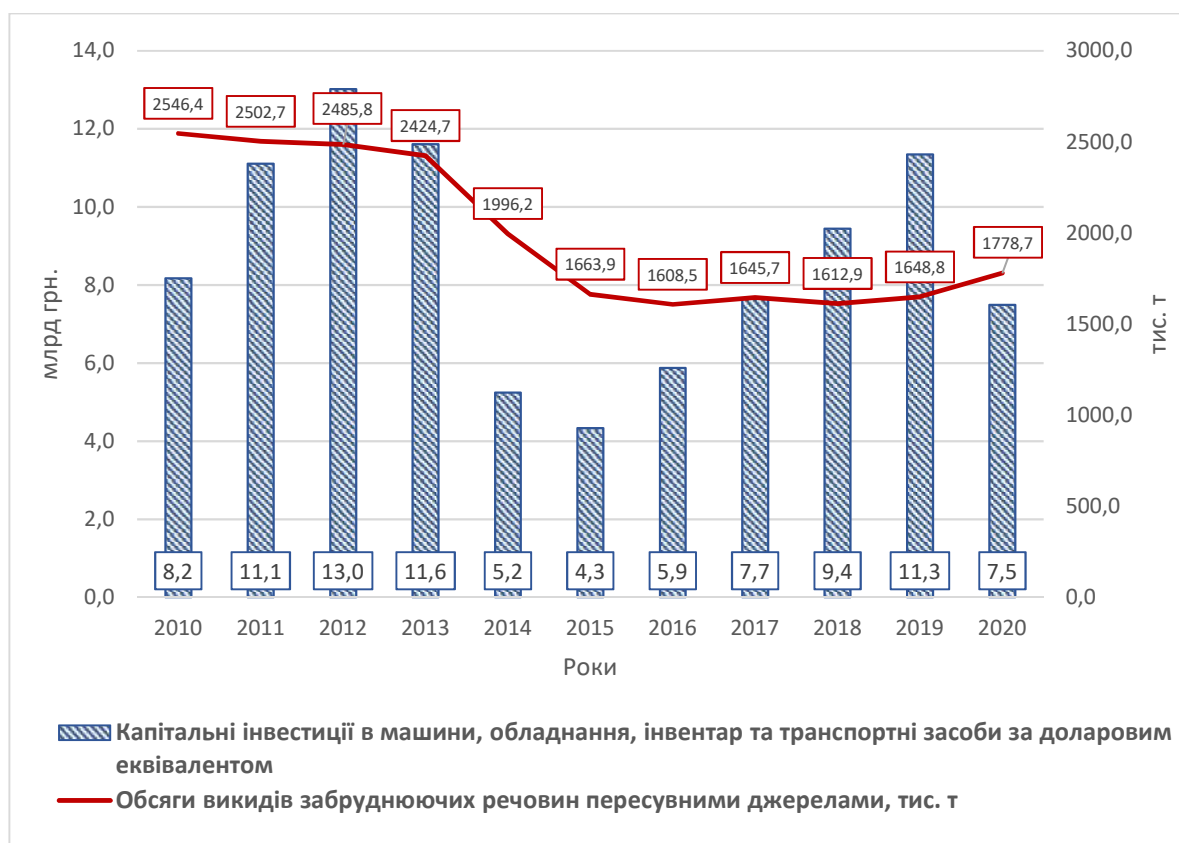

Рисунок 1.5.9. Динаміка загальних обсягів капітальних інвестицій у машини, обладнання, інвентар та транспортні засоби в доларовому еквіваленті (млрд. дол. США) та викидів забруднюючих речовин пересувними джерелами (тис. т)

Джерело: побудовано авторами за даними Державної служби статистики України

Тобто, збільшення капітальних інвестицій у машини, обладнання, інвентар, а також у транспортні засоби в цілому в Україні на 1 млрд. дол. США навпаки, супроводжувалось зростанням обсягів викидів забруднюючих речовин пересувними джерелами на 76,21 тис. т.

Вважаємо, що в дослідженні зв'язку обсягів капітальних інвестицій та викидів забруднюючих речовин окремої уваги заслуговує технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників.

Нами розглянуто динаміку капітальних інвестицій в машини і обладнання сільського, лісового та рибного господарства в гривневому та доларовому еквівалентах, а також утворення відходів у відповідній сфері діяльності (рис. 1.5.10, 1.5.11).

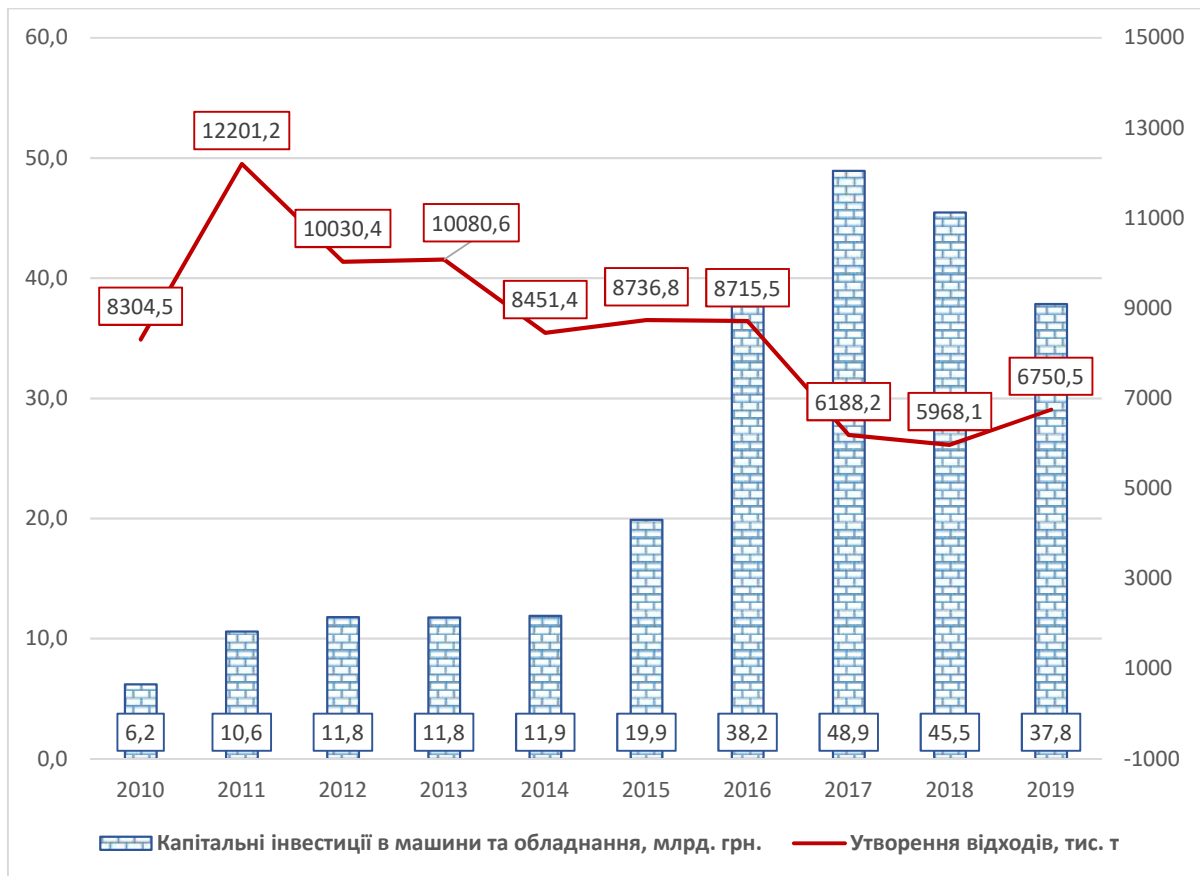

Рис. 1.5.10. Динаміка капітальних інвестицій в машини і обладнання сільського, лісового та рибного господарства (млрд. грн.) та утворення відходів (тис. т)

Джерело: побудовано авторами за даними Державної служби статистики України

Капітальні інвестиції в машини і обладнання сільського, лісового та рибного господарства в 2019-му році порівняно з 2010-м роком збільшилися в 6 разів і становили 37,8 млрд. грн. В доларовому еквіваленті відповідні капітальні інвестиції зросли в два рази і становили 1624,5 млн. дол. США. Разом з тим утворення відходів в 2019-му році порівняно з 2010-м роком навпаки, скоротилося на 1554 тис. т. Незважаючи на те, що не можна напряму пов'язувати утворення відходів в галузі з наявністю машин та обладнання, є передумова зробити висновки про позитивну екологічну спрямованість техніки і технології в аграрному виробництві.

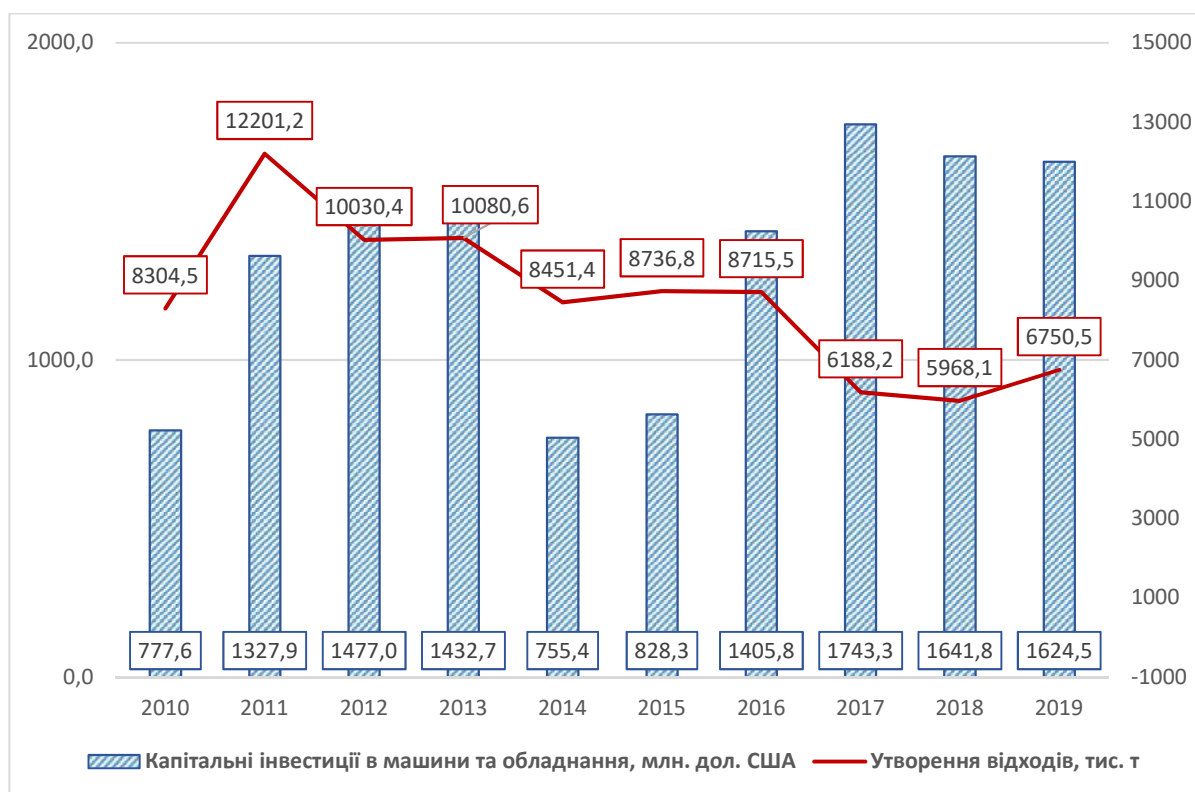

Рис. 1.5.11. Динаміка капітальних інвестицій в машини і обладнання сільського, лісового та рибного господарства (млн. дол. США) та утворення відходів (тис. т)

Джерело: побудовано авторами за даними Державної служби статистики України

Безумовно, еколого-економічні проблеми технічного забезпечення аграрного виробництва носять системний комплексний характер. Нами розглянуті можливі ризики негативного впливу на навколишнє середовище, які можуть проявлятися на різних етапах використання сільськогосподарської техніки (табл. 1.5.4).

Вважаємо, що комплексні проблеми потребують адекватних рішень. Так, для зниження негативного впливу сільськогосподарської техніки на навколишнє середовище під час експлуатації доцільно впроваджувати нові, прогресивні технології – наприклад, точного землеробства.

Підготовка до зберігання та антикорозійний захист сільськогосподарських машин в період міжсезонного невикористання потребує вдосконалення якості захисних консерваційних матеріалів, які неминуче потрапляють в навколишнє середовище, а також безпосередньо технологічних процесів технічного сервісу.

Ризики негативного впливу використання сільськогосподарської техніки на навколишнє середовище

Етапи використання техніки	Негативний вплив на навколишнє середовище
Експлуатація	<ul style="list-style-type: none"> - ущільнення ґрунту за рахунок статичних і динамічних навантажень; - руйнування ґрунту при проведенні технологічних операцій вирощування сільськогосподарських культур, що порушує структуру ґрунту, сприяє водній ерозії і забруднення поверхневих вод; - зниження біологічного різноманіття ґрунтів через глибоку обробку ґрунту з оборотом пласта; - забруднення ґрунтів, вод ПММ за рахунок витоку з рушіїв, при транспортуванні і заправки машин на місцях їх роботи; - споживання кисню і забруднення повітря вихлопними газами, що містять вуглекислий і чадний гази, свинець та ін.; - мінералізація органічної речовини і емісія вуглекислого газу, який виділяється в атмосферу, сприяючи створенню парникового ефекту, через інтенсивну обробку ґрунту; - травмування та знищення диких тварин і птахів під час проведення сільськогосподарських робіт і ін.
Збереження	<ul style="list-style-type: none"> - на всіх етапах протикорозійного захисту, від підготовки консерваційних матеріалів і нанесення їх на поверхню, що захищається, до зберігання і розконсервації під час проведення сільськогосподарських робіт, відбувається викид в навколишнє середовище компонентів консерваційних матеріалів
Утилізація і переробка	<ul style="list-style-type: none"> - забруднення навколишнього середовища під час збору, транспортування, демонтажу, зливу експлуатаційних рідин, вилучення та зберігання корисних компонентів з відходів тощо

Джерело: складено за [92]

Скороченню забруднення навколишнього середовища під час утилізації та переробки відпрацьованої сільськогосподарської техніки сприятиме розбудова системи рециклінгу, що вимагає застосування оригінальних підходів і врахування національних особливостей законодавства, стану промисловості, а також інформаційно-комунікаційного забезпечення життєвого циклу ресурсо- та наукомісткої продукції.

Вважаємо, що аграрні підприємства мають можливість здійснювати виробництво та споживання відновлюваних джерел енергії (рис. 1.5.12).

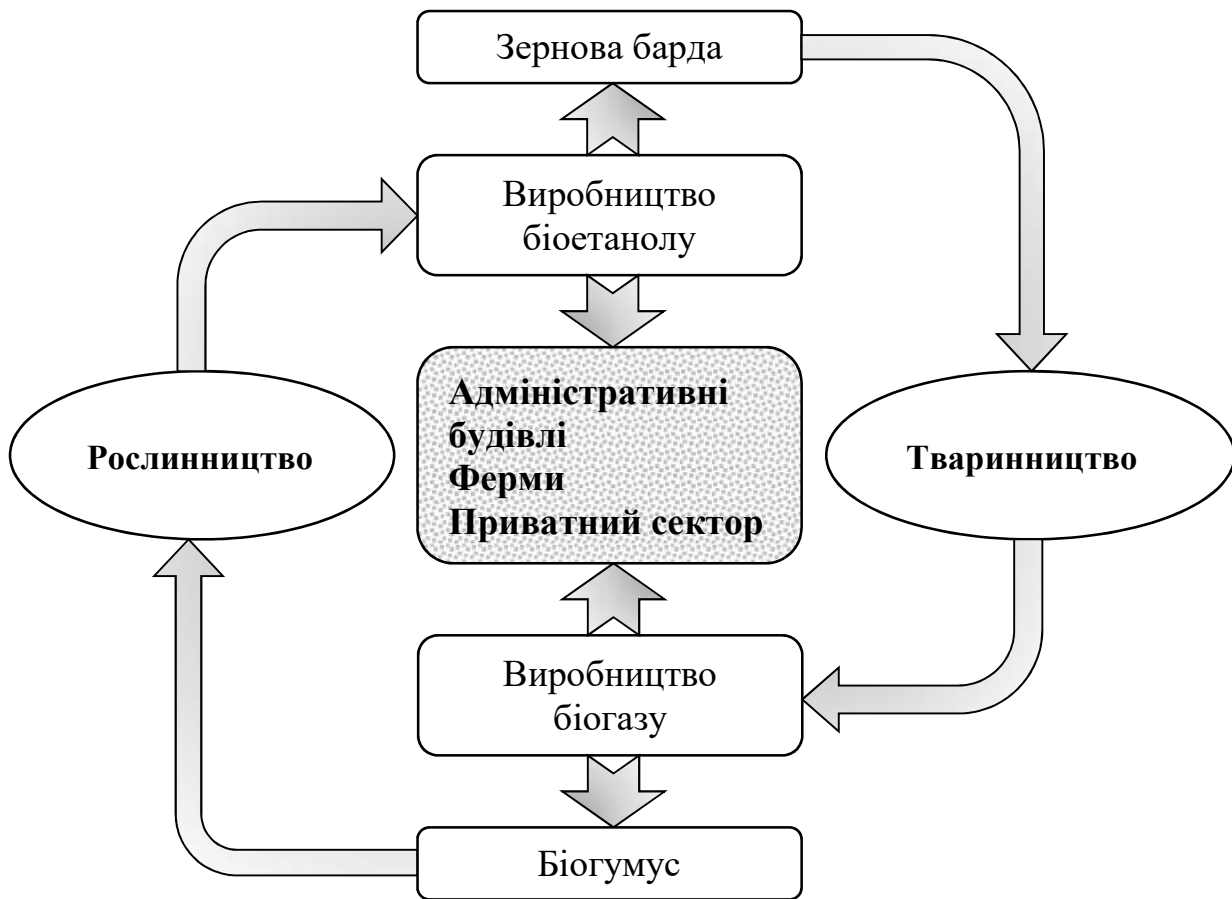

Рис. 1.5.12. Внутрішньогосподарське виробництво та споживання енергетичних ресурсів в сільському господарстві

Джерело: розроблено на основі опрацювання літературних джерел

Тобто, агропідприємства мають можливість організувати внутрішньогосподарське виробництво відновлюваної енергії для власних потреб і побудови замкнутого циклу використання енергетичних ресурсів. Безумовно, ці заходи потребують значних інвестицій, для здійснення яких необхідна допомога держави.

Важливим елементом аграрного ресурсного потенціалу є технічне оснащення сільгосптоваровиробників, підвищенню енергоефективності якого сприятиме скорочення витрат на паливе за рахунок застосування комплексу заходів, спрямованих на енергоощадне використання техніки, в тому числі оновлення машинно-тракторного та автомобільного парків сільськогосподарських підприємств новою, енергоощадною технікою; задля економії енергоресурсів підтримання працездатного технічного стану техніки; оптимального комбінування машино-тракторних агрегатів, що

дозволяє виконувати декілька агротехнічних операцій за один прохід тощо. Зрозуміло, що такі заходи також потребують додаткового інвестування та державної підтримки.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що на теперішній час технічний сервіс, технічне забезпечення аграрного виробництва має суттєві недоліки, які проявляються як в кількості, так і в якості наявної техніки. Усунення цих недоліків потребує значних інвестицій. Крім того, необхідно відмітити, що застосування сільськогосподарської техніки тягне за собою негативні наслідки, які впливають на навколишнє середовище.

На сьогоднішній момент питання зниження токсичних викидів в навколишнє середовище і поліпшення екологічної безпеки гостро ставиться перед аграрним сектором національної економіки. Для подолання існуючих проблем пропонуємо більш широко впроваджувати систему точного землеробства, покращувати технології зберігання та антикорозійного захисту сільськогосподарських машин, а також розбудовувати систему рециклінгу.

Перспективами подальших досліджень є розробка організаційно-економічного механізму рециклінгу виведеної з експлуатації техніки, що відповідає сучасним вимогам ресурсозбереження та екології.

1.6. Соціальні інвестиції у селі

В теперішній час в наслідок трансформаційних змін посилюються соціально орієнтовані тенденції у розвитку економічних систем. Реалізація пріоритетів соціальної відповідальності, вплив на рівень та якість життя населення визначають провідну роль соціальних інвестицій у суспільстві, чим обумовлюють актуальність обраної теми дослідження.

Проблеми соціальних інвестицій висвітлені у наукових працях таких дослідників, як Веретенникова О. [93], Волощук К. [94], Галушка З. [95], Кужель В. [96], Мельничук Л. [97], Надрага В. [98], Черних О. [99], Язлюк Б. [100] та багатьох інших. Незважаючи на значну кількість публікацій з даної проблематики, залишаються недопрацьованими питання сутності соціальних інвестицій, їхнього стану, а також особливостей здійснення на селі.

Головною метою дослідження є визначення сутності соціальних інвестицій, їхнього стану та особливостей здійснення на селі.

Соціальні інвестиції покликані вирішувати існуючі проблеми розвитку економіки, серед яких – стрімке збільшення потоку міграції, скорочення кількості робочих місць, зменшення реальних доходів та погіршення якості життя населення тощо. На жаль, соціальна сфера, як об'єкт інвестування, є не дуже привабливою для потенційних інвесторів внаслідок низької окупності вкладень. На наш погляд, такий їхній підхід є недалекоглядним. Погоджуємось з думкою Бонолі Г., який стверджує: «Перспектива соціальних інвестицій спрямована на підтримку іншої економіки, ніж після 1945 року – економіки, основаної на знаннях. У цій новій економіці знання вважаються рушійною силою продуктивності та економічного зростання. Таким чином, економіка, основана на знаннях, спирається на кваліфіковану та гнучку робочу силу, яка може легко адаптуватися до потреб економіки, що постійно змінюються, але також є двигуном цих змін. Перспектива соціального врядування також спрямована на модернізацію післявоєнної держави загального добробуту з тим, щоб краще вирішувати нові соціальні виклики та змінювати структуру потреб сучасних суспільств, таких як одиночне батьківство, необхідність поєднувати життя, роботу та сім'ю, відсутність безперервної кар'єри, більш нестабільні форми договорів і володіння низькими або застарілими навичками» [101]. Тобто, сьогодні одним з головних чинників розвитку економіки в цілому становляться соціальні інвестиції.

Волощук К. [94], Галушка З. [95] при визначенні сутності соціальних інвестицій визнають їх як вкладення ресурсів в об'єкти соціального середовища з метою поліпшення якості життя людей. В. Кужель [96], Мельничук Л. [97], Язлюк Б. [100], Морел Н., Палієр Б. та Палме Й. [102] наголошують на головному змісті соціальних інвестицій як інвестуванні в розвиток людського капіталу. Як інструмент реалізації соціально-орієнтованого бізнесу пропонують визначати соціальний капітал Гришова І. й Шабатура Т. [103], Черних О. [99]. На загальносуспільному значенні соціальних інвестицій роблять акцент Веретенникова О. [93] і Надрага В. [98].

На основі опрацювання багатьох наукових джерел робимо висновок про те, що соціальними є інвестиції, які спрямовуються на розвиток об'єктів соціального середовища [104].

З позицій комплексного, системного підходу доцільно розглядати соціальні інвестиції як складну багаторівневу ієрархічну систему (рис. 1.6.1).

На **нанорівні** в якості соціального інвестора виступає індивід – фізична особа, яка вкладає власні ресурси у допомогу як окремим іншим особам, так і цілим групам – сім'ї, друзям, сусідам, колегам по роботі, населенню територіальних громад та країни в цілому.

На **мікрорівні** соціальні інвестиції розглядаються з позиції підприємства, яке вкладає грошові та інші види ресурсів в об'єкти соціального середовища для покращення життя окремих індивідів, власних трудових колективів, територіальних громад, а також громадян країни в цілому.

На **регіональному рівні (мезорівень)** соціальні інвестиції проявляються у вкладеннях органами регіональної влади ресурсів у потреби як окремих індивідів, так і населення територіальних громад і країни в цілому. Вони безпосередньо впливають на стабільність усієї соціально-економічної системи країни.

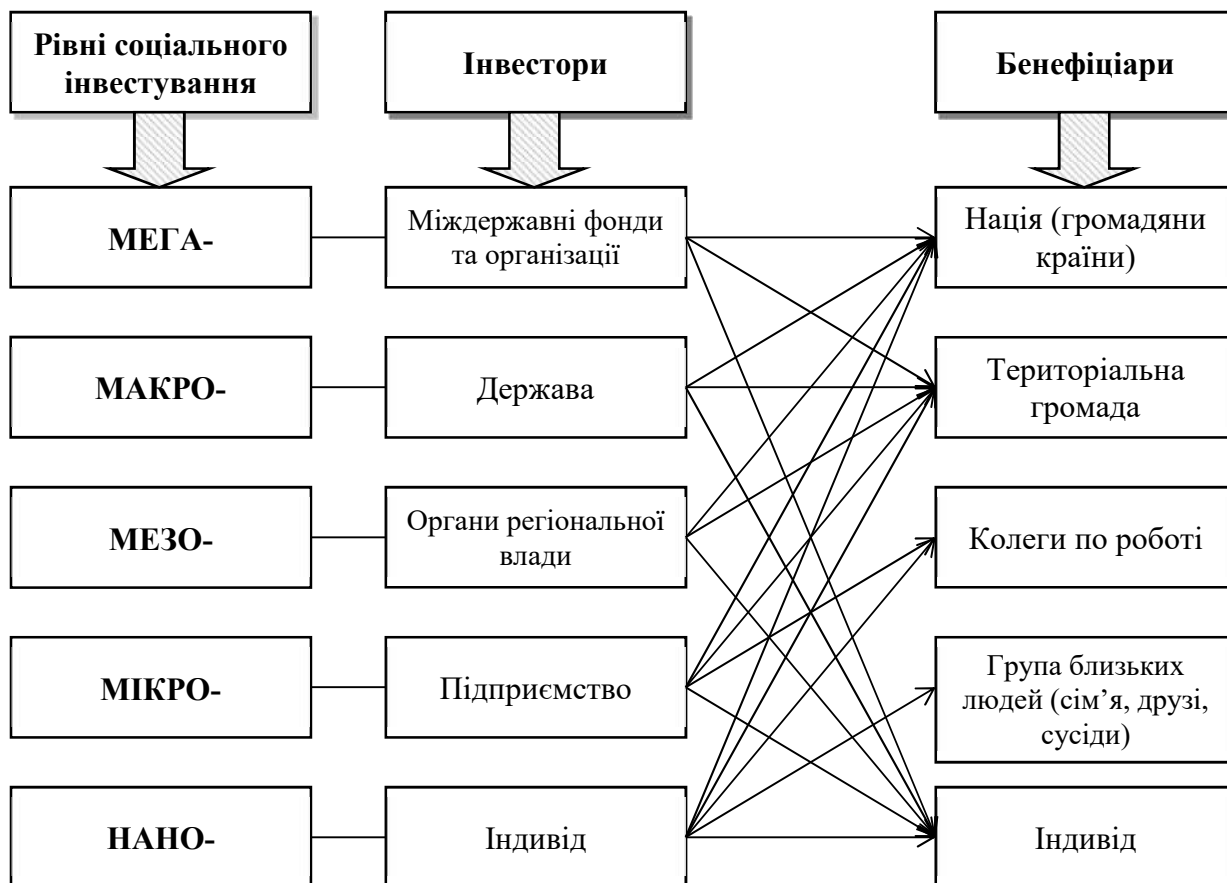

Рис. 1.6.1. Інвестори та бенефіціари соціального інвестування за рівнями

Джерело: складено за [105]

Макрорівень. На цьому рівні соціальні інвестиції здійснюються у напрямку підвищення соціального достатку через вкладення державними інститутами коштів та інших видів ресурсів у добробут окремих індивідів, населення територіальних громад та країни в цілому.

На **мегарівні** соціальні інвестиції здійснюються міждержавними фондами і організаціями відносно окремих індивідів, населення територіальних громад і країни в цілому. Соціальний капітал, який формується в тому числі завдяки цим інвестиціям, впливає на ефективність міжнародних господарських зв'язків: зростання довіри до транснаціональних корпорацій, найбільших інвестиційних банків, фондів а також інших глобальних інститутів знижує ризики при здійсненні трансакцій і, відповідно, зменшує трансакційні витрати.

Основними об'єктами соціального середовища є соціальна інфраструктура, соціальні стандарти, а також людський та соціальний капітал (рис. 1.6.2).

Рис. 1.6.2. Основні об'єкти соціальних інвестицій

Джерело: складено за [104]

Об'єкти соціальної інфраструктури, відповідно до «Тимчасового переліку об'єктів, які відносяться до соціальної сфери» [106], поділяються на групи: житлово-комунальне господарство та побутове обслуговування населення; охорона здоров'я, фізична культура та соціальне забезпечення; народна освіта; культура і мистецтво. Їхнє головне призначення – задоволення фізіологічних та духовних, інтелектуальних потреб людини.

На жаль, економічні та соціальні проблеми, з якими зіткнулася країна в останні роки, призвели до погіршення стану мережі закладів соціальної інфраструктури в цілому. Особливо гостро це відчутно на селі. За даними Державної служби статистики України, зменшилось загальне забезпечення сільських населених пунктів об'єктами соціальної сфери. Так, за 2006-2013 рр. (дані останніх спостережень) на 11,7% скоротилась кількість діючих за призначенням шкіл, на 70,1% – лікарень, на 8,2% – фельдшерсько-акушерських пунктів. Кількість сільських населених пунктів, на території яких знаходилися бібліотеки, клуби або будинки культури, кіноустановки, відповідно зменшилась на 2,8% 1,3% та майже в 3,0 рази. Значна кількість

будівель соціальної сфери вимагає капітального ремонту або знаходиться в аварійному стані (відповідно 1,5% дитячих дошкільних навчальних закладів, 0,7% шкіл, 4,5% клубів та будинків культури, 1,2% бібліотек, 4,2% будинків побуту, 8,5% лазень, 0,1% торговельних закладів, 0,5% спортивних споруд) [107].

У Плані заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій [108] у межах розвитку об'єктів соціальної інфраструктури села для підвищення якості життя сільського населення заплановано забезпечення функціонування амбулаторій у кількості відповідно до встановлених нормативів забезпеченості мережею амбулаторій – підрозділів центрів первинної медичної (медико-санітарної) допомоги; оновлення матеріальної бази функціонуючої мережі спортивних споруд на селі; покращення транспортно-експлуатаційного стану доріг загального користування місцевого значення, вулиць і доріг сільських населених пунктів; відновлення функціонування закладів культури; відновлення культурної та історичної спадщини територіальних громад села, селища; відновлення та модернізація інженерних мереж та водоочисних споруд, забезпечення сільського населення питною водою належної якості; підтримка утворення та діяльності сільських центрів з надання житлово-комунальних послуг та підвищення рівня надання таких послуг. Безумовно, для реалізації поставлених завдань необхідні значні обсяги соціальних інвестицій.

Соціальні стандарти повинні відповідати державним соціальним стандартам – встановленим законами, іншими нормативно-правовими актами соціальним нормам і нормативам або їх комплексу, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій [109]. Державні соціальні стандарти визначаються у сферах доходів населення, соціальних послуг, житлово-комунального обслуговування, транспортного обслуговування та зв'язку, охорони здоров'я, забезпечення навчальними закладами, обслуговування закладами культури, обслуговування закладами фізичної культури та спорту, побутового обслуговування, торгівлі та

громадського харчування. Тобто, у більшості випадків вони тісно пов'язані зі станом та розвитком соціальної інфраструктури. Але особливої уваги, на наш погляд, заслуговує рівень доходів населення. Нами проаналізована динаміка частки витрат на оплату праці у витратах на виробництво продукції сільського господарства та послуг у сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання в Запорізькій області (табл. 1.6.1).

Таблиця 1.6.1

Динаміка частки витрат на оплату праці у витратах на виробництво продукції сільського господарства та послуг у сільськогосподарських підприємствах Запорізької області

Питома вага витрат на оплату праці у витратах на виробництво продукції сільського господарства і послуг, %	2017	2018	2019	Відхил. 2019 від 2017
ДП ДГ «Широке» Донецької державної сільськогосподарської дослідної станції НААНУ»	15,6	16,5	12,0	-3,6
ТОВ «Агрофірма Україна»	7,6	6,1	10,2	2,6
ФГ «Мрія 1991»	4,4	3,4	2,9	-1,5
ПП «Агротех»	3,6	1,7	1,7	-1,9

Джерело: розраховано на основі даних Звітів про основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств (форма №50-сг)

Аналіз даних табл. 1.6.1 свідчить про те, що частка витрат на оплату праці у витратах на виробництво продукції сільського господарства у сільськогосподарських підприємствах Запорізької області має великий діапазон – від 1,7% у ПП «Агротех» до 12,0% у ДПДГ «Широке» у 2019 р., причому в більшості підприємств спостерігається тенденція до скорочення цього показника. Так, у ДПДГ «Широке» цей показник за 2017-2019 рр. зменшився на 3,6 в.п., у ПП «Агротех» – на 1,9 в.п., у ФГ «Мрія 1991» – на 1,5 в.п. В цілому по Україні частка витрат на оплату праці у витратах на виробництво продукції сільського господарства та послуг з 7,2% у 2017 р. скоротилася до 5,5% у 2018 та 2019 рр. (тобто на 1,7 в.п.). На наш погляд, є підстави зробити висновок про те, що доходи сільського населення суттєво відстають від росту виробничих витрат (і, як наслідок, від цін на продукти харчування).

Людський капітал – це соціально-економічна категорія, яка характеризує систему суспільних відносин у процесі створення нової вартості, вираженої у формі певних запасів знань, вмінь, навичок, здоров'я, мотивацій, досвіду, власних якостей, що допомагають підвищити продуктивність праці та рівень доходів суб'єкта, а також покращити добробут людини та людського розвитку в цілому [110, с. 73, 74].

Саме людській капітал сприяє інноваційному розвитку, дозволяє вирішувати численні соціально-економічні проблеми, тому питання його формування та підвищення його якості набуває особливої актуальності у сільському господарстві та на селі.

У табл. 1.6.2 наведені показники, які, на наш погляд, разом з багатьма іншими чинниками створюють умови формування та розвитку людського капіталу.

Аналіз соціально-економічних умов розвитку людського капіталу свідчить про те, що за 2014-2020 рр. спостерігається скорочення облікової кількості штатних працівників як в цілому в Україні, так і в сільському господарстві.

Незважаючи на збільшення, розмір нарахованої середньомісячної заробітної плати штатного працівника у сільському господарстві ще суттєво відстає від загальноукраїнського показника. Більше, ніж шоста частина всіх зареєстрованих безробітних також у сільському, лісовому та рибному господарствах.

Вважаємо, що все це свідчить про повільність реформ і справжніх ринкових перетворень. Розвиток людського капіталу, який здатен створювати дохід внаслідок активізації інноваційної діяльності, сам потребує значних вкладень, які правомірно віднести до соціальних інвестицій.

Соціальний капітал – це сукупність здатних приносити дохід зв'язків та соціально-економічних відносин, які виникають у певній соціальній мережі на основі існуючих норм та довіри [111, с. 61].

Таблиця 1.6.2

Соціально-економічні умови розвитку людського капіталу

Показник	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020 у % до 2014
Облікова кількість штатних працівників, усього, тис. осіб	9022,4	8204,8	8088	7631	7597	7297	7259	80,5
у т. ч. сільського господарства: тис. осіб	401,1	376,7	368,4	369,1	358,6	337,2	327,8	81,7
% у загальній кількості штатних працівників	4,4	4,6	4,6	4,8	4,7	4,6	4,5	x
Кількість зареєстрованих безробітних, всього, тис. осіб	512,2	490,8	390,8	1698	1579	1488	1674	326,8
у т.ч. у сільському, лісовому та рибному господарствах: тис. осіб	112,6	102,9	90,9	261,5	232,1	245,5	259,5	230,4
% до загальної кількості	22	21	23,3	15,4	14,7	16,5	15,5	x
Нарахована середньомісячна заробітна плата штатного працівника, усього, грн.	3480	4195	5183	6050	9142	10744	12428	357,1
у сільському господарстві: грн.	2476	3140	3916	5666	6748	8324	9706	392,0
% до загального показника	71,1	74,9	75,6	93,7	73,8	77,5	78,1	x
% до прожитковому мінімуму працездатного населення	203,3	247,1	182,1	321,6	351,3	396,0	427,6	x

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Характерною рисою соціального капіталу є рівень довіри, який склався у суспільстві [112]. На рис. 1.6.3 наведені дані національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2018 рр. [113] про динаміку

відповідей респондентів на твердження: «Нікому не довіряти – найбезпечніше».

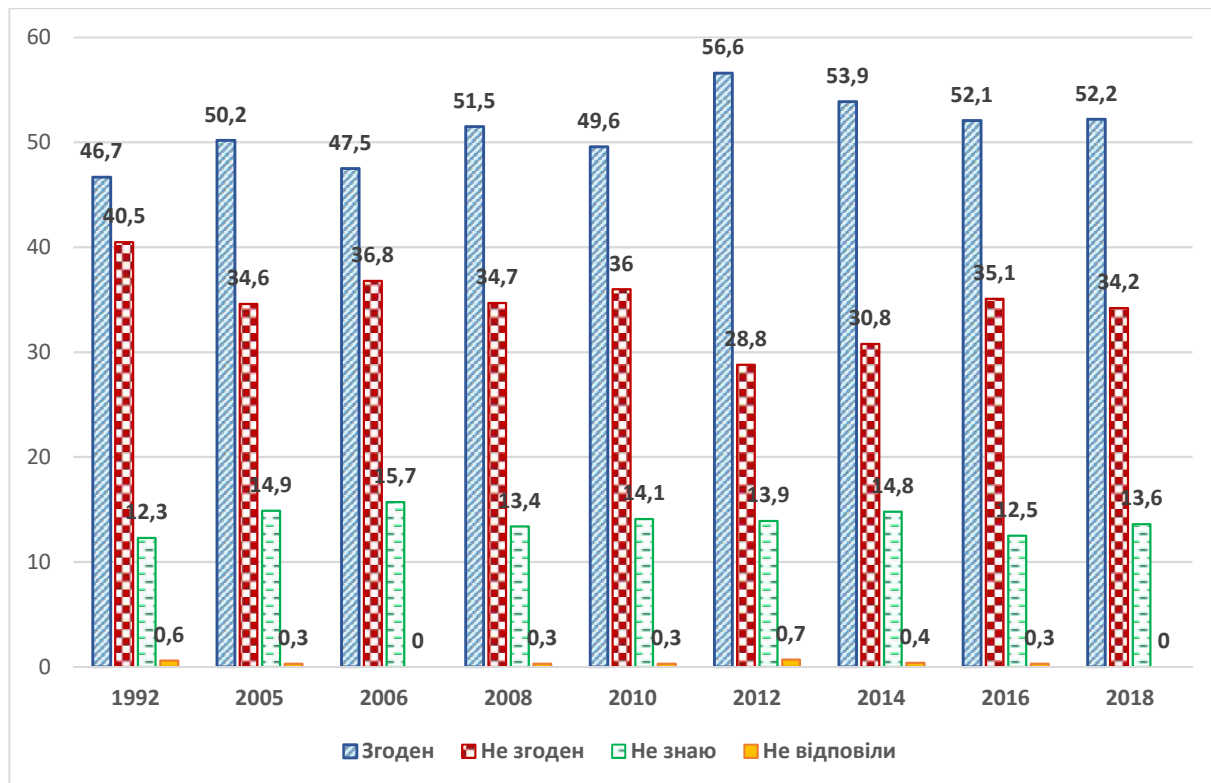

Рис. 1.6.3. Динаміка відповідей респондентів на твердження: «Нікому не довіряти – найбезпечніше»

Джерело: складено на основі даних соціологічного моніторингу [113]

Так, у 2018 р. з твердженням, що «нікому не довіряти – найбезпечніше», погодилися 52,2% респондентів, не погодилися 34,2%, 13,6% опитуваних відповіли «не знаю», тих, хто не надав відповіді, не було. Порівняно з 1992 р. відсоток респондентів, які висловилися за тотальну недовіру в суспільстві, збільшився на 5,5 в.п., але тих, хто був не згоден із запропонованим твердженням, зменшилось на 6,3 в.п.). В той же час відсоток тих, хто сумнівається в однозначній відповіді, зріс на 1,3 в.п. Вважаємо, що в суспільстві намітилися неминучі зміни щодо рівня взаємної довіри, хоча відбуваються вони дуже повільно.

В табл. 1.6.3 наведені дані про оцінку довіри в українському суспільстві в 1994-2020 рр.

Таблиця 1.6.3

Динаміка оцінки довіри в українському суспільстві

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2017	2018	2019	2020
Сім'ї та родичам	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,6	4,6	4,5	4,5	4,6	4,6	—	4,5	—	4,6
Сусідам	3,3	3,3	3,2	3,2	—	—	3,3	3,4	3,4	3,3	3,4	3,4	3,5	—	3,3	—	3,4
Колегам	3,3	3,3	3,3	3,2	3,5	3,3	3,4	3,5	3,5	3,4	3,4	3,4	—	—	—	—	3,4
Церкві та духовенству	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,4	3,5	3,5	3,3	3,2	3,3	3,3	3,2	3,1	3,1	3,1
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,6	2,5	2,6	2,5	2,7	2,6
Міліції / Поліції	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	2,1	2,2	2,4	2,2	2,5	2,4
Прокуратурі	—	—	—	—	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	2,0	2,0	2,0	2,0	2,1	2,2	2,2
Судам	—	—	—	—	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	2,0	2,0	1,9	2,0	2,2	2,1
Президенту	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	2,7	2,5	2,9	2,2	2,1	2,8	2,1	1,9	2,0	3,2	2,6
Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,3	2,4	2,0	1,8	2,1	1,9	1,7	1,8	2,5	2,1
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	2,5	2,4	2,6	2,1	1,9	2,4	1,9	1,8	1,9	2,6	2,2
Місцевим органам влади	—	—	—	—	2,3	2,5	2,5	2,5	2,5	2,4	2,2	2,5	2,5	2,5	2,4	2,7	2,6
Армії	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0	2,8	2,6	3,1	3,1	3,1	2,9	3,3	3,2
Профспілкам	—	—	—	—	2,5	2,6	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5	2,4	2,6	2,6	2,5	2,7	2,6
Політичним партіям	—	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,4	2,2	2,2	2,0	2,0	1,9	1,9	1,9	1,9	2,3	2,1
Керівникам державних підприємств	2,5	2,3	2,3	2,4	—	—	2,7	2,6	2,6	2,5	2,4	2,4	—	—	—	—	2,5
Банкам	—	—	—	—	2,1	2,3	2,6	2,6	2,1	2,2	2,2	2,2	2,0	2,1	2,2	2,4	2,3
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	—	—	—	—	—	2,4	2,4	2,6	2,5	2,5	2,6	2,5	2,9	2,9	2,8	3,0	2,7
Волонтерам	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,4	3,4	3,2	3,4	3,1
Інтернету	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,0	2,8

*Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 - повна недовіра, а 5- повна довіра
Джерело: складено на основі даних соціологічного моніторингу [114]

Аналіз відносин довіри в українському суспільстві за різними рівнями – від міжособистісних контактів до відносин громадян до держави, соціальних інститутів і влади – надає можливість зробити наступні висновки [112]. Традиційно найвищий рівень довіри українці проявляють до сім'ї та родичів – за 1994-2020 рр. оцінка коливалася від 4,4 до 4,6 балів. Відносно високі оцінки довіри від 3,2 до 3,5 балів попали сусіди (3,4 бали в 2020-му році), колеги (3,4 бали в 2020-му році), армія (3,2 бали в 2020-му році). Найнижчу оцінку довіри – від 1,8 до 2,1 балів – отримали суди, Верховна Рада, політичні партії (відповідно по 2,1 бали в 2020-му році). Наведені дані свідчать про кризу тотальної особистісної та інституціональної недовіри в українському суспільстві. Вважаємо, що одним зі шляхів подолання існуючої проблеми, покращення ситуації є систематична робота з формування соціального капіталу [112].

Вважаємо, що в розвитку соціального капіталу села велика роль належить освіті та вихованню, в тому числі вищій освіті [115]. Стимулом для потенційних корпоративних соціальних інвесторів могли би стати податкові пільги – віднесення витрат бізнесу на соціальні програми до переліку витрат, що знижують базу оподаткування податку на прибуток. Формуванню соціального капіталу села сприятиме створення об'єднаних територіальних громад [116, 117]. На національному рівні необхідні розробка та реалізація державної політики, спрямованої на більш високу продуктивність та зайнятість, кращі показники здоров'я, соціальну інтеграцію, вищу якість життя населення. На міжнародному рівні необхідне вироблення обґрунтованої стратегії ефективної взаємодії міжнародних донорів та урядових структур.

Багаторічне відставання сільського господарства від інших сфер економічної діяльності, занепад соціальної інфраструктури села призвели до різкого погіршення рівня та якості життя сільських жителів. Інструментом позитивних змін є соціальні інвестиції, реалізація яких потребує ефективної взаємодії міжнародних організацій, урядових

структур, представників бізнесу і громадянського суспільства в цілому, що є перспективою подальших наукових досліджень, які матимуть вагомое значення для реалізації структурних реформ та забезпечення сталого розвитку України в цілому.

Список використаних джерел

1. Борецька Н. П., Крапівіна Г. О. Подолання бідності у світі та в Україні: сучасний стан (на прикладі НФЗ «волонтерство» та «волонтуризм»). *Економічний вісник Донбасу*. 2021. № 1. С. 146-153.

2. Пасемко Г. П., Бага Л. Г., Пашенко Ю. В., Шевченко С. В. Методика розрахунку та стан показників продовольчої безпеки в Україні. *Вісник ХНАУ. Серія : Економічні науки*. 2021. № 1. С. 406-420.

3. Антонюк В. П., Щетініна Л. В. Оцінка і пріоритети добробуту населення України. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 4. С. 71-85.

4. Захарченко Н. В. Фінансова інклюзія для підвищення добробуту населення та економічного зростання держави. *Фінанси України*. 2020. № 6. С. 105-116.

5. Гарашук О. В., Куценко В. І. Якісна освіта – інструмент сталого розвитку (зарубіжний досвід та українські реалії). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 23(1). С. 49-55.

6. Кошій О. В. Проблеми забезпечення гендерної рівності в національній економіці. *Економічні науки. Серія : Економічна теорія та економічна історія*. 2019. Вип. 16. С. 58-66.

7. Хільчевський В. К. Глобальні водні ресурси: виклики XXI століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія*. 2020. Вип. 1-2. С. 6-16.

8. Яворовський О. П., Шкурба А. В., Скалецький Ю. М., Брухно Р. П., Харчук Л. В., Бугро В. І., Понятовський В. А., Риган М. М. Гігієна і безпека праці медичного персоналу в умовах подолання пандемії COVID-19. Друге повідомлення: зміни і проблеми. *Environment & health*. 2020. № 4. С. 4-13.

9. Домашенко М. Д., Школа В. Ю., Троян М. Ю., Домашенко В. С. Розвиток альтернативних (чистих) джерел енергії: досвід ЄС. *Бізнес Інформ*. 2021. № 4. С. 48-53.

10. Головач Н. В., Згалат-Лозинська Л. О. Напрями підвищення обґрунтованості соціально-трудових нормативів як інструмент реалізації концепції гідної праці. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 49. С. 141-145.

11. Ковпака А. Інноваційний розвиток країни як рушійний чинник підвищення національної конкурентоспроможності. *Економіка. Управління. Інновації. Серія : Економічні науки*. 2021. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2021_1_6. (дата звернення: 25.08.2021).

12. Опалько В. В. Типологія моделей скорочення нерівності в умовах глобального розвитку. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія : Економічні науки*. 2019. Вип. 4. С. 140-149.

13. Любинський О. І. Основні аспекти сталого розвитку сучасного міста. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Екологія*. 2020. Вип. 5. С. 86-99.

14. Карп І. М., П'яних К. Є. Тверді побутові відходи як енергетичний ресурс. *Технічна електродинаміка*. 2019. № 6. С. 49-58.

15. Осадчий В. І. Кліматична програма України як основа цілісної екологічної політики держави в умовах зміни клімату. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 6. С. 81-84.

16. Писаренко Т. В., Кваша Т. К., Паладченко О. Ф., Молчанова І. В. Прогнозне дослідження щодо пріоритетних напрямів для досягнення ЦСР № 14 «Збереження та раціональне використання океанів, морів і морських

ресурсів в інтересах сталого розвитку». *Наука, технології, інновації*. 2021. № 1. С. 42-51.

17. Березняк Н. В., Шабранська Н. І. Наукометричне та патентне дослідження технологічних напрямів у сфері захисту та відновлення екосистем суші з використанням платформ Web of Science та Derwent Innovation. *Наука, технології, інновації*. 2021. № 1. С. 62-72.

18. Шелевер Н. Справедливість як основоположний принцип конституційного права України. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Sv. 7, Vyd. 4. С. 44-48.

19. Тартасюк В. Ю. Свобода, рівність, справедливість як основні екзистенції гуманістичного потенціалу права. *Ірпінський юридичний часопис*. 2020. Вип. 3. С. 22-28.

20. Драбчук М. Польсько-українські відносини та стратегічне партнерство: минуле, сьогодення та майбутнє. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2021. Т. 43. С. 286-290.

21. Bongers A. Energy Efficiency, Emission Energy, and the Environment. *Energy Research Letters*. 2020, Volume 1, Issue 2. Pp. 1-5.

22. König W., Löbbe S., Büttner S., Schneider C. Establishing Energy Efficiency – Drivers for Energy Efficiency in German Manufacturing Small- and Medium-Sized Enterprises. *Energies*. 2020, 13 (19), 5144; doi:10.3390/en13195144.

23. Khattak S.H., Oates M., Greenough R.M. Towards Improved Energy and Resource Management in Manufacturing. *Energies*, 2018. Volume 11; doi:10.3390/en11041006.

24. Zobel T., Malmgren C. Evaluating the Management System Approach for Industrial Energy Efficiency Improvements. *Energies*. 2016, Volume 9; doi:10.3390/en9100774.

25. Smith C., Capehart B., Rohrer W. Industrial Energy Efficiency and Energy Management. *Intelligent Transportation Systems*. 2015. Pp 723-807; doi:10.1201/b18947-33.

26. Hasan ASM M., Trianni A. A Review of Energy Management Assessment Models for Industrial Energy Efficiency. *Energies*, 2020. Volume 13; doi:10.3390/en13215713.

27. Горбань В. Особливості формування портфелів інвестиційних проєктів для досягнення цілей сталого енергоефективного розвитку міст. *Економічний аналіз*. 2016. Т. 25, № 1. С. 169-179.

28. Губарева І., Салашенко Т. Стратегічні аспекти підвищення енергоефективності регіонів країни. *Проблеми економіки*. 2020. № 2. С. 190-197.

29. Жолобецька М. Фінансування вітчизняної галузі теплопостачання шляхом впровадження проєктів енергоефективності в умовах євроінтеграції. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2019. №4. С. 451-460.

30. Леженюк П., Кравчук С., Котилко І. Відновлювальні джерела електроенергії в електричних мережах як елемент енергоефективного електроспоживання. *Світлотехніка та електроенергетика*. 2019. № 3. С. 99-106.

31. Пиріг Г., Файфура В., Крупка А. Механізм фінансування енергоефективних заходів в умовах сталого розвитку суспільства. *Економічний аналіз*. 2018. Т. 28, № 3. С. 71-77.

32. Пуліна Т., Тесленок І., Нестеренко А. Розробка стратегії енергоефективності Запорізької області. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 11. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2018_11_3 (дата звернення: 25.08.2021).

33. Соколова В., Крусір Г., Шпирко Т., Кузнєцова І., Коваленко І. Розробка ключових елементів системи ресурсо- та енергоефективності. *Наукові праці Одеської національної академії харчових технологій*. 2019. Т. 83, Вип. 1. С. 21-26.

34. Шведун В. Розробка та впровадження державної політики України з енергозбереження й енергоефективності. *Державне управління:*

удосконалення та розвиток. 2018. № 12. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2018_12_3 (дата звернення: 25.08.2021).

35. Okorieimoh C.C. Energy Efficiency. *Global Scientific Journals*. 2019, Volume 7, Issue 4. Pp. 763-775.

36. Грицаєнко Г. І., Грицаєнко І. М. Системний аналіз інвестицій в енергоефективність національної економіки. *Науковий вісник ТДАТУ*. Мелітополь: ТДАТУ, 2021. Вип. 11, том 1. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/tsst/wp-content/uploads/sites/6/naukovyj-visnyk-tdatu-2021-vypusk-11-tom-1.pdf>. DOI: 10.31388/2220-8674-2021-1-9.

37. World Energy Investment. *International Energy Agency* : Web site. URL: <https://www.iea.org/> (date of application: 25.08.2021).

38. Інвестиції. *Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України* : веб сайт. URL: <https://sae.gov.ua/uk/business/investyscii> (дата звернення: 25.08.2021).

39. Adamowicz W., Calderon-Etter L., Entem A., Fenichel E. P., Hall J.S., Lloyd-Smith P., Ogden F.L., Regina J.A., Rad M. R., Stallard R.F. Assessing ecological infrastructure investments. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2019. Vol. 116 (12). Pp. 5254-5261. DOI: 10.1073/pnas.1802883116.

40. Cumminga T. L., Shackletonb R. T., Förstercd J., Dinie J., Khana A., Gumulae M., Kubiszewskif I. Achieving the national development agenda and the Sustainable Development Goals (SDGs) through investment in ecological infrastructure: A case study of South Africa. *Ecosystem Services*. 2017. Vol. 27(B). Pp. 253-260. DOI: 10.1016/j.ecoser.2017.05.005.

41. Doytch N. The impact of foreign direct investment on the ecological footprints of nations. *Environmental and Sustainability Indicators*. 2020. Vol. 8. №100085. DOI: 10.1016/j.indic.2020.100085.

42. Dziawgo L. Ecological investment funds in German-speaking Europe. *Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*. 2019. Vol. 63(5). Pp. 43-52. DOI: 10.15611 / pn.2019.5.04.

43. Field C. R., Elphick C. S. Quantifying the return on investment of social and ecological data for conservation planning. *Environmental Research Letters*. 2019. Vol. 14, N. 12. DOI: 10.1088/1748-9326/ab5cae.

44. Fujitaniab M. L., Riepea C., Pagela T., Buorocd M., Santoule F., Lassusc R., Cucheroussetc J., Arlinghausaf R. Ecological and social constraints are key for voluntary investments into renewable natural resources. *Global Environmental Change*. 2020. Vol. 63. №102125. DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2020.102125.

45. Lee Y., Kim H., Hong Y. Revealed Preference and Effectiveness of Public Investment in Ecological River Restoration Projects: An Application of the Count Data Model. *Sustainability*. 2016. Vol. 8(4). №353. DOI: 10.3390/su8040353.

46. Mander M., Jewittb G., Dinic J., Glendaydj J., Blignautei J., Hughesb C., Maraisf C., Mazec K., Waalg B., Millsh A. Modelling potential hydrological returns from investing in ecological infrastructure: Case studies from the Baviaanskloof-Tsitsikamma and uMngeni catchments, South Africa. *Ecosystem Services*. 2017. Vol. 27(B). Pp. 261-271. DOI: 10.1016/j.ecoser.2017.03.003.

47. Vang L., Niels R., Rasmus F., Olesen S., Shackleton S. Socio-economic outcomes of ecological infrastructure investments. *Ecosystem Services*. 2021. Vol. 47(12). №101242. DOI: 10.1016/j.ecoser.2020.101242.

48. Zos-Kior M., Shkurupii O., Hnatenko I., Fedirets, O., Shulzhenko, I., Rubezhanska V. Modeling of the Investment Program Formation Process of Ecological Management of the Agrarian Cluster. *European Journal of Sustainable Development*. 2021. Vol. 10(1), № 571. DOI: 10.14207/ejsd.2021.v10n1p571.

49. Драган І.В. Інвестиційне забезпечення екологічних проєктів суб'єктів господарювання. *Агросвіт*. 2019. № 5. С. 41-46.

50. Клименко О.М., Мала С.І. «Зелені» облигації як перспективний інструмент залучення інвестицій в екологічні проєкти в Україні. *Економічний вісник університету*. 2020. Вип. 45. С. 52-60.

51. Немченко В.В., Румянцев І.В. Роль екологічних інвестицій у природоохоронну діяльність України. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 49. С. 129-134.

52. Сай Л. П., Гнилянська Л.Й. Екологічні інвестиції в контексті екологічної підготовки сталого розвитку підприємства. *Бізнес Інформ*. 2018. № 3. С. 242-246.

53. Скороход І.С., Ліповська-Маковецька Н.І. Реалізація інноваційно-інвестиційних проектів в екологічній сфері. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 30(2). С. 19-23.

54. The Legatum Prosperity Index : website. URL: <https://www.prosperity.com/rankings> (date of application: 25.08.2021).

55. Грицаєнко Г. І., Грицаєнко М. І. Екологічні інвестиції як пріоритетний напрямок розвитку аграрної сфери економіки. *Науковий вісник ТДАТУ*. Мелітополь: ТДАТУ, 2021. Вип. 11, том 1. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/tsst/wp-content/uploads/sites/6/naukovyj-visnyk-tdatu-2021-vypusk-11-tom-1.pdf>. DOI: 10.31388/2220-8674-2021-1-12.

56. Карпович А. А., Самсонова В. В., Шевченко Н. Ю. Методика інтегральної оцінки інвестиційних проектів, для розробки або реалізації яких надається державна підтримка. *Біоресурси і природокористування*. 2014. Т. 6, № 1-2. С. 138-145.

57. Печончик Т. І., Оксюта Н. С. Розроблення інвестиційних проектів як механізм ефективного використання бюджетних коштів і коштів інвесторів. *Дороги і мости*. 2017. Вип. 17. С. 102-114.

58. Пилип'як О. В. Особливості та проблеми застосування методу стандартизації показників у комплексній оцінці інвестиційних проектів. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2020. № 5. С. 144-150.

59. Стрельніков Р. М. Формалізація моделі впливу інституціональних факторів при розробці та реалізації інвестиційних проектів у часі. *Проблеми економіки*. 2018. № 3. С. 171-177.

60. Aranchiy V. et al. Environmentally and Socially Oriented Investments on Sustainable Development of Rural Areas. *Journal of Environmental Management and Tourism*. 2021. Vol. 12, N. 2, pp. 321-330. DOI: 10.14505//jemt.v12.2(50).02.

61. Labib Y. N., Lotfallah W. B., Hanna A. S., Boulos N. W. Development and Application of Performance Index for Comparative Assessment of Public Capital Projects. *Journal of Construction Engineering and Management*. 1 February 2021. Vol. 147, Is. 2. N 04020175. DOI: 10.1061 / (ASCE) CO.1943-7862.0001992.

62. Yue Q., Guo P. Managing agricultural water-energy-food-environment nexus considering water footprint and carbon footprint under uncertainty. *Agricultural Water Management*. 30 June 2021. Vol. 252. N 106899. DOI: 10.1016 / j.agwat.2021.106899.

63. Gorjian S., Ebadi H., Trommsdorff M. et al. The advent of modern solar-powered electric agricultural machinery: A solution for sustainable farm operations. *Journal of Cleaner Production*. 10 April 2021. Vol. 292. N 126030. DOI: 10.1016 / j.jclepro.2021.126030.

64. Amiri Z., Asgharipour M. R., Campbell D. E. et al. Conservation agriculture, a selective model based on emergy analysis for sustainable production of shallot as a medicinal-industrial plant. *Journal of Cleaner Production*. 10 April 2021. Vol. 292. N 126000. DOI: 10.1016 / j.jclepro.2021.126000.

65. Pamučar D., Behzad M., Božanić D., Behzad M. Decision making to support sustainable energy policies corresponding to agriculture sector: Case study in Iran's Caspian Sea coastline. *Journal of Cleaner Production*. 10 April 2021. Vol. 292. N 125302. DOI: 10.1016 / j.jclepro.2020.125302.

66. Грицаєнко Г. І., Грицаєнко І. М. Системний аналіз інвестицій в енергоефективність національної економіки. *Науковий вісник ТДАТУ*. Мелітополь: ТДАТУ, 2021. Вип. 11, том 1. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/tstt/wp-content/uploads/sites/6/naukovyj-visnyk-tdatu-2021-vypusk-11-tom-1.pdf>. DOI: 10.31388/2220-8674-2021-1-9.

67. Грицаєнко Г. І., Грицаєнко М. І. Екологічні інвестиції як пріоритетний напрямок розвитку аграрної сфери економіки. *Науковий вісник ТДАТУ*. Мелітополь: ТДАТУ, 2021. Вип. 11, том 1. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/tsst/wp-content/uploads/sites/6/naukovyj-visnyk-tdatu-2021-vypusk-11-tom-1.pdf>. DOI: 10.31388/2220-8674-2021-1-12.

68. Hrytsaienko H., Hrytsaienko I., Bondar A., Zhuravel D. Mechanism for the Maintenance of Investment in Agriculture. *Modern Development Paths of Agricultural Production*. 2019. pp. 29-40. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-14918-5_4. DOI: 10.1007/978-3-030-14918-5_4.

69. Lovarelli D., Bacenetti J., Fiala M. Effect of local conditions and machinery characteristics on the environmental impacts of primary soil tillage. *Journal of Cleaner Production*. 1 January 2017. Vol. 140. Pp. 479-491. DOI: 10.1016 / j.jclepro.2016.02.011.

70. Pryor S. W., Smithers J., Lyne P., van Antwerpen R. Impact of agricultural practices on energy use and greenhouse gas emissions for South African sugarcane production. *Journal of Cleaner Production*. 10 January 2017. Vol. 1. Pp. 137-145. DOI: 10.1016/j.jclepro.2016.09.069.

71. Alimagham S. M., Soltani A., Zeinali E., Kazemi H. Energy flow analysis and estimation of greenhouse gases (GHG) emissions in different scenarios of soybean production (Case study: Gorgan region, Iran). *Journal of Cleaner Production*. 15 April 2017. Vol. 149. Pp. 621-628. DOI: 10.1016 / j.jclepro.2017.02.118.

72. Lang J., Tian J., Zhou Y. et al. A high temporal-spatial resolution air pollutant emission inventory for agricultural machinery in China. *Journal of Cleaner Production*. 10 May 2018. Vol. 183. Pp. 1110-1121. DOI: 10.1016 / j.jclepro.2018.02.120.

73. Брундтланд Г. Х., Халид М., Аньели С. и др. Развитие международного экономического сотрудничества: проблемы окружающей

среды : доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды развития «Наше общее будущее» ООН / Генеральная Ассамблея. 1987. 412 с.

74. Загорський В. С. Концептуальні основи формування системи управління сталим розвитком еколого-економічних систем : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 336 с.

75. Федунь Ю. Б. Політика сталого еколого-економічного розвитку України в умовах інтеграції до ЄС: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.02. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л., 2011. 20 с.

76. Куспляк Г. І., Куспляк І. С. Сталий розвиток: етапи становлення, сутність поняття, основні вектори та інтерфейси. *Державне будівництво*. 2020. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2020_1_11. (дата звернення: 25.08.2021).

77. Стегней М. І. Механізм екологічно сталого розвитку сільських територій: сутність, складові та функції. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. Вип. 1. С. 36-42.

78. Грицаєнко Г. І., Грицаєнко І. М. Розробка інвестиційних проєктів аграрного виробництва: орієнтація на сталий розвиток. *Науковий вісник ТДАТУ*. Мелітополь: ТДАТУ, 2021. Вип. 11, том 2. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/tstt/wp-content/uploads/sites/6/naukovyj-visnyk-tdatu-2021-vypusk-11-tom-2.pdf>. (дата звернення: 25.08.2021).

79. Hrytsaienko M., Rogach Y., Zorya M. Location of Social Capital in the Labor Protection of the Enterprise. *Modern Development Paths of Agricultural Production*. 2019. pp. 41-52. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-14918-5_5. DOI: 10.1007/978-3-030-14918-5_5.

80. Термоса І. О. Сутність сталого розвитку та його особливості в контексті сільських територій. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 19. С. 33-37.

81. Гарбар В. В. Економічна сутність поняття сталого розвитку фермерського господарства. *Економіка АПК*. 2014. № 1. С. 136-141.

82. Попова О. Л. Сталий розвиток агросфери України: політика і механізми: монографія. НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. К.: НАНУ, 2009. 352 с.

83. Забуранна Л. В. Сталий розвиток аграрної сфери: сутність та чинники. *Економіка і управління*. 2012. № 2. С. 18-24.

84. Jaleta M., Baudron F., Krivokapic-Skoko B., Erenstein O. Agricultural mechanization and reduced tillage: antagonism or synergy? *International Journal of Agricultural Sustainability*. 4 May 2019. Vol. 17, Is. 3. Pp. 219-230. DOI: 10.1080/14735903.2019.1613742.

85. Lovarelli D., Vacenetti J., Fiala M. Effect of local conditions and machinery characteristics on the environmental impacts of primary soil tillage. *Journal of Cleaner Production*. 1 January 2017. Vol. 140. Pp. 479-491. DOI: 10.1016 / j.jclepro.2016.02.011.

86. Banerjee S., Punekar R. M. A sustainability-oriented design approach for agricultural machinery and its associated service ecosystem development. *Journal of Cleaner Production*. 10 August 2020. Vol. 264. N 121642. DOI: 10.1016 / j.jclepro.2020.121642.

87. Pryor S. W., Smithers J., Lyne P., van Antwerpen R. Impact of agricultural practices on energy use and greenhouse gas emissions for South African sugarcane production. *Journal of Cleaner Production*. 10 January 2017. Vol. 1. Pp. 137-145. DOI: 10.1016/j.jclepro.2016.09.069.

88. Banaeian N., Pourhejazy P. Integrating Sustainability into the Machinery Selection Decisions in the Agriculture Sector. *IEEE Engineering Management Review*. Fourth Quarter 2020. Vol. 48, Is. 4. N 9138698, Pp. 167-173. DOI: 10.1109 / EMR.2020.3008560.

89. Alimagham S. M., Soltani A., Zeinali E., Kazemi H. Energy flow analysis and estimation of greenhouse gases (GHG) emissions in different scenarios of soybean production (Case study: Gorgan region, Iran). *Journal of Cleaner Production*. 15 April 2017. Vol. 149. Pp. 621-628. DOI: 10.1016 / j.jclepro.2017.02.118.

90. Lang J., Tian J., Zhou Y. et al. A high temporal-spatial resolution air pollutant emission inventory for agricultural machinery in China. *Journal of Cleaner Production*. 10 May 2018. Vol. 183. Pp. 1110-1121. DOI: 10.1016 / j.jclepro.2018.02.120.

91. Jiang M., Hu X., Chunga J., Lin Z., Fei R. Does the popularization of agricultural mechanization improve energy-environment performance in China's agricultural sector? *Journal of Cleaner Production*. 10 December 2020. Vol. 276. N 124210. DOI: 10.1016 / j.jclepro.2020.124210.

92. Грицаєнко І. М., Грицаєнко Г. І. Технічне забезпечення аграрного виробництва: еколого-економічний аспект. *Науковий вісник ТДАТУ*. Мелітополь: ТДАТУ, 2021. Вип. 11, том 2. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/tstt/wp-content/uploads/sites/6/naukovyj-visnyk-tdatu-2021-vypusk-11-tom-2.pdf>. (дата звернення: 25.08.2021).

93. Веретенникова О. Інститут соціального інвестування: сутнісні ознаки та функціональний прояв у світлі поглядів класиків економічної теорії. *Вчені записки університету «КРОК»*. Серія : Економіка. 2013. Вип. 33. С. 11–17.

94. Волощук К. Характеристика інтелектуальних і соціальних складових інноваційно-інвестиційного потенціалу агропромислових підприємств. *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету*. 2013. Вип. 21. С. 117–122.

95. Галушка З. Соціальні інвестиції підприємств як інструмент соціальної відповідальності бізнесу. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту*. *Економічні науки*. 2012. Вип. 1. С. 193–198.

96. Кужель В. Соціальна політика та соціальні інвестиції підприємств агропродовольчої сфери. *Економічний форум*. 2015. № 1. С. 286–294.

97. Мельничук Л. Сутність та значення соціальних інвестицій. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 11. С. 434–437;

98. Надрага В. Теоретичні аспекти фінансування соціальних інвестицій. *Фінанси України*. 2014. № 2. С. 70–78.

99. Черних О. Сутність та значення політики соціальних інвестицій в діяльності підприємств. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2008. № 1–2. С. 80–86.

100. Язлюк Б. Фундаментальні та прикладні економічні механізми підприємств при реалізації соціальних інвестицій як основа інноваційного розвитку держави. *Економічний аналіз*. 2014. Т. 18. № 2. С. 280–285.

101. Bonoli G. The politics of the new social policies. Providing coverage against new social risks in mature welfare states. *Policy and Politics*. 2005. vol. 33 (3). pp. 431–449.

102. Morel N., Palier B., Palme J. A European social investment strategy? *Perspectives on Europe*. 2011. vol. 41 (2). pp. 40–46.

103. Гришова І., Шабатура Т. Соціальні інвестиції як інструмент реалізації соціально-орієнтованого бізнесу. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2014. Вип. 4. С. 183–186.

104. Грицаєнко Г. І. Соціальні інвестиції: сутність, стан та особливості здійснення на селі. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2018. № 1. С. 126-132.

105. Грицаєнко Г. І., Грицаєнко М. І. Соціальні інвестиції в соціальний капітал. *Бізнес Інформ*. 2018. № 1. С. 188-194.

106. Про пільги по податку на добавлену вартість : Лист Міністерства України у справах будівництва і архітектури та Головної державної податкової інспекції України за погодженням з Міністерством економіки України від 08 квітня 1993 року № 35-41/95. Дата оновлення: 21.01.1997. URL: http://uazakon.com/documents/date_52/pg_ifncwd.htm (дата звернення: 25.08.2021).

107. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : статистичний збірник / Відповід. за вип. О. Кармазіна. Державна служба статистики України. 2014. 187 с.

108. План заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 р. № 489-р. Дата оновлення: 19.07.2017. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/489-2017-%D1%80> (дата звернення: 25.08.2021).

109. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05 жовтня 2000 року № 2017-111. Дата оновлення: 07.04.2012. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2017-14> (дата звернення: 25.08.2021).

110. Ящук Т. Сутність концепції людського капіталу. *Сталий розвиток економіки*. 2013. № 4 (21). С. 71–75.

111. Грицаєнко М. Сутність соціального капіталу та його особливості в аграрній сфері. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 60–65.

112. Грицаєнко Г. І., Грицаєнко М. І. Соціальні інвестиції в соціальний капітал. *Бізнес Інформ*. 2018. №1. С. 188-194.

113. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 6 (20) / Головні редактори В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. 526 с.

114. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21) / Головні редактори В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. 547 с.

115. Грицаєнко М. Роль ВНЗ у формуванні соціального капіталу регіону. *Економіка та суспільство*. 2017. Вип. 8. С. 129–136.

116. Грицаєнко М. Місце соціального капіталу в формуванні та об'єднанні територіальних громад. *Бізнес Інформ*. 2017. № 8. С. 116–123.

117. Грицаєнко М. Соціальний капітал територіальних громад та їх об'єднань. *Електронне наукове видання з економічних наук «Modern Economics»*. 2017. № 4. С. 63–74. URL: <https://modecon.mnau.edu.ua/social-capital-of-territorial-communities-and-their-associations/> (дата звернення: 25.08.2021).

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК СУЧАСНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА[©]

2.1. Дослідження регіональних особливостей та розвиток підприємництва України в умовах інформатизації суспільства

Одним із визначальних напрямів, який має сприяти значному підвищенню ефективності реалізації вітчизняного економічного потенціалу, оптимізації участі України у міжнародному поділі праці, зміцненню конкурентоспроможності національної економіки, є розвиток підприємництва.

Зародження підприємницької діяльності в Україні відбулося з часу створення незалежної української держави. Проте цей процес відбувався в умовах недостатнього нормативно-правового забезпечення підприємницької діяльності, відсутності ефективних механізмів державного регулювання розвитку підприємництва, надмірного контролю з боку державних контролюючих органів, високого рівня тінізації економіки, ускладнення процесу реєстрації підприємницької діяльності та отримання необхідних дозвільних документів тощо [1, с. 107].

У нинішній час суб'єкти підприємницької діяльності в Україні функціонують у несприятливих умовах зовнішнього та внутрішнього середовищ, що характеризуються стрімким падінням курсу національної валюти та, як наслідок, зниженням інвестиційної привабливості української економіки, військовими діями та іншими дестабілізаційними чинниками, що негативно впливають на діяльність цих суб'єктів. Економічне зростання та безпека країни залежать від ефективно функціонуючих підприємницьких структур.

В Україні питанням підприємницької діяльності приділяють значну увагу. Проте порівняно з розвиненими країнами її рівень недостатній та

[©] Педченко Ганна Павлівна

потребує покращення. Результати досліджень Світового банку «Ведення бізнесу – 2019» показали, що за простотою ведення бізнесу в 2019 р. Україна зайняла 71-ше місце з 190 країн світу [2].

Як невід’ємний сектор ринкової економіки підприємництво має явну регіональну орієнтацію, оскільки підприємства, наприклад, малого бізнесу, які мають найбільшу питому вагу серед підприємств-суб’єктів господарювання у всіх регіонах, планують свою діяльність, виходячи, перш за все, з потреб місцевих ринків, обсягів та структури локального попиту, а місцева влада в межах своїх повноважень формує підприємницький клімат.

Отже, проведення системних реформ, які охоплюють різні аспекти економічного життя регіонів України, потребує науково обґрунтованих концептуальних пропозицій щодо сприяння розвитку підприємництва в контексті інтеграційних процесів. важливою складовою реформування має бути створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, формування цивілізованого підприємницького середовища в кожному регіоні держави, яке б відповідало загальносвітовим і європейським стандартам [3, с. 6].

Для моніторингу та оцінки стану підприємництва в регіонах доцільно використовувати наявні дані Держстату [4] щодо суб’єктів підприємництва, зокрема підприємств та фізичних осіб-підприємців (табл. 2.1.1 та 2.1.2).

Також в системі показників має сенс виокремлювати показники по малих підприємствах, тому що, на нашу думку, підприємства малого бізнесу виступають двигунами економічного зростання і розвитку, особливо в умовах високого рівня безробіття і високого рівня бідності. Ці підприємства забезпечують гнучкість та стійкість економічної системи регіону, наближують її до потреб конкретних споживачів і, водночас, виконують важливу соціальну роль, надаючи робочі місця та забезпечуючи джерело доходу для значної кількості населення [5].

Таблиця 2.1.1

Окремі показники діяльності суб'єктів господарювання у регіонах України в 2019 році

Області	Кількість суб'єктів підприємництва			Кількість зайнятих працівників, тис. осіб			Кількість найманих працівників, тис. осіб			Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг), млн. грн.		
	підприємства	в т.ч. малі	ФОП	підприємства	в т.ч. малі	ФОП	підприємства	в т.ч. малі	ФОП	підприємства	в т.ч. малі	ФОП
Україна	380597	362328	1561028	6407,5	1746,6	2610,3	6241,9	1562,4	1049,25	96397301	1839876	884382
Вінницька	10295	9674	59944	177,4	54,3	102,8	172,9	48	42,89	195020	51456,4	33207
Волинська	6292	5905	34846	119,3	30,7	67,495	116,7	27,3	32,65	187582,6	29253,5	19138,7
Дніпропетровська	31191	29681	117306	656,8	140,7	203,736	645,1	129,1	86,4	1088868,6	169393	72812,1
Донецька	10299	9691	54838	276,9	47,1	96,407	273	42,3	41,6	431120,8	35110,1	25484,9
Житомирська	7306	6860	43696	131,4	36,5	77,6	129	35,7	33,9	113446,2	30172,8	24257,8
Закарпатська	6388	6096	44220	92,8	28,2	72,9	89	24,6	28,7	62437,2	18526,9	22466,9
Запорізька	15652	14975	61064	269,6	70,4	104,4	262,1	63	43,4	306088,5	62604,6	32719,6
Івано-Франківська	8595	8250	46436	109,5	36,8	87,3	105,6	32,7	40,9	120448,4	25320,4	22697,5
Київська	21077	20000	88115	328,8	98,7	136,5	320,2	91,6	48,4	522233,5	112358	54388
Кіровоградська	8755	8329	29383	110,6	39,3	51,8	106,1	34,9	22,45	109979,8	38054,4	13668,4
Луганська	3732	3524	18824	66,9	17,6	31,8	65,1	15,9	13,0	41990,1	13285,7	8193,4
Львівська	20480	19383	103883	363,4	107,9	182,3	354,9	93,4	78,5	406547,6	101778	60125,6
Миколаївська	12278	11878	44031	134,3	46,8	65,2	127,9	40,7	21,2	164303,2	45568,2	19155,9
Одеська	25871	24889	111738	295,6	113,1	169,1	285,5	108,1	57,4	390704,9	114603	53986
Полтавська	11439	10753	53247	220	55,4	96,5	215,2	48,3	43,2	296530,3	51542,3	30075
Рівненська	5956	5583	35785	104,2	30,9	70,8	101,6	28,3	35,05	72808,2	21823,4	17744,2
Сумська	6222	5796	35453	124,9	32,7	65,8	122,3	30,1	30,35	107306,7	24927,9	18307
Тернопільська	5092	4782	32729	91,1	27,9	60,9	88,8	26	28,2	71172,2	21590	16824,1
Харківська	25051	23749	137743	403,5	120,2	230,9	393,9	110,4	93,199	393371,3	117306	82552,5
Херсонська	8511	8202	37485	89,6	36,5	60,7	85,5	33,4	23,25	74917	30468,4	15884,4
Хмельницька	7864	7418	55538	126,8	40,1	92,7	123	35,7	37,2	109991,2	28285,7	24030,4
Черкаська	9709	9173	46784	147,5	44,6	83,85	142,9	40	37,1	206779,8	43003,6	28698,6
Чернівецька	4235	4028	40547	58,3	21	63,5	56,6	20	22,9	34560,2	12944	17080,9
Чернігівська	6443	5999	34799	118,7	32,8	59,5	116,2	32,3	24,7	106688,9	27462,3	18720,2
м.Київ	101864	97710	192594	1789,6	436,4	275,45	1742,8	370,6	82,85	4024833,4	613036	152163

Джерело: за даними Державної служби статистики України

Таблиця 2.1.2

Фінансові показники підприємств у регіонах України в 2019 році

Області	Витрати на персонал, млн. грн.		Витрати на оплату праці підприємств, млн. грн.		Підприємства, які одержали прибуток			
	підприємства	в т.ч. малі	підприємства	в т.ч. малі	всього		в т.ч. малі	
					у % до загальної кількості	фінансовий результат, млн. грн.		у % до загальної кількості
Україна	901245	148404	746980	121441	74,0	933160,0	73,7	176668,2
Вінницька	21620,1	4445,7	17871,5	3650,7	76,2	14064,1	76,2	4624,2
Волинська	13631,7	2311,7	11206,3	1885,9	75,5	7301,6	75,3	2091,6
Дніпропетровська	97091,8	11167,3	79980,2	9101,9	75,7	102693,2	75,7	15144,0
Донецька	46702,4	3711,9	39133,5	3038,4	78,0	22574,9	78,8	2887,1
Житомирська	15039,3	2891,9	12397,3	2365,1	72,1	7624,0	71,6	2709,2
Закарпатська	11329,9	1997,2	9340,2	1630,57	76,9	3803,8	77,1	1728,6
Запорізька	36863,1	5140,4	30343,6	4197,4	76,5	587,3	76,6	4846,6
Івано-Франківська	11783,2	2667,8	9705	2176,3	79,6	7102,9	79,9	1910,7
Київська	51191,6	8645,9	42281,7	7019,1	76,8	49177,3	76,6	10498,5
Кіровоградська	11315,6	2870,4	9300,3	2335,9	80,9	8049,9	81,3	3664,2
Луганська	7502,7	1287,9	6161,7	1053,1	78,1	11195,2	78,4	1248,7
Львівська	42926	9187,6	35383,7	7545,4	73,3	24240,4	73,0	8661,7
Миколаївська	15665,4	3277,5	12908,9	2664,2	79,0	13320,6	79,1	3944,5
Одеська	33193,4	8591,7	27353,5	7014,5	73,4	31842,8	73,2	9796,6
Полтавська	28476,1	4229,6	23459,8	3451,9	72,3	3594,2	75,8	4457,0
Рівненська	10982,7	2168,3	9011,3	1765,2	71,3	8476,1	70,8	1507,3
Сумська	14210,2	2505,7	11724,7	2046,9	72,3	9748,1	72,3	2004,3
Тернопільська	10078,6	2217,8	8294	1812,1	74,6	45480,7	74,7	1759,6
Харківська	44674,2	9216,1	36788	7525,2	71,9	23642,9	71,5	9283,0
Херсонська	8725,6	2503,9	7182,3	2037,4	77,7	7759,7	77,7	3077,7
Хмельницька	13236,1	2994,5	10931,7	2449,1	76,0	12524,8	76,1	2584,8
Черкаська	16738,7	3459,6	13833,5	2834,73	77,5	14677,0	77,4	2843,6
Чернівецька	5542,2	1528,1	4555,6	1246	69,5	1714,5	69,3	781,4
Чернігівська	12707,2	2473,4	10471,8	2013,2	73,9	11287,7	73,8	2241,6
м.Київ	320018	46912	267360	38580,6	69,9	447510,6	69,3	72371,7

Джерело: за даними Державної служби статистики України

Розглянуті в табл. 2.1.1 та 2.1.2 показники переважно є абсолютними і відповідно не враховують розміри середовища. На нашу думку, оцінка соціально-економічних явищ в регіонах має проводитися на основі питомих показників. Таким чином, для характеристики стану підприємництва та подальшого аналізу нами пропонується система показників (табл. 2.1.3):

1. Кількість підприємств-суб'єктів господарювання в розрахунку на 10 тис. осіб населення регіону (Кп).
2. Кількість малих підприємств в розрахунку на 10 тис. осіб населення регіону (Км).
3. Кількість фізичних осіб-підприємців в розрахунку на 10 тис. осіб населення регіону (Кф).
4. Частка зайнятих працівників на підприємствах в структурі населення регіону (Зп), %.
5. Частка зайнятих працівників на малих підприємствах в структурі населення регіону (Зм), %.
6. Частка зайнятих працівників у фізичних осіб-підприємців в структурі населення регіону (Зф), %.
7. Частка найманих працівників на підприємствах в структурі населення регіону (Нп), %.
8. Частка найманих працівників на малих підприємствах в структурі населення регіону (Нм), %.
9. Частка найманих працівників у фізичних осіб-підприємців в структурі населення регіону (Нф), %.
10. Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) на підприємствах в розрахунку на одне підприємство (РПп), млн. грн.
11. Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) на малих підприємствах в розрахунку на одне мале підприємство (РПм), млн. грн.

Система показників стану підприємництва в регіонах в 2019 році

Області (скороч.)	Розрахункові показники																			
	К _П	К _М	К _Ф	З _П	З _М	З _Ф	Н _П	Н _М	Н _Ф	РП _П	РП _М	П _Ф	ВП _П	ВП _М	ОП _П	ОП _М	П ⁰ _{ОП}	П ⁰ _М	П _П	П _М
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
УКР	91	86	371	15,2	4,2	6,2	14,9	3,7	2,5	25,3	5,1	0,57	140,7	85,0	119,7	77,7	74,0	73,7	3,31	0,66
ВН	66	62	386	11,4	3,5	6,6	11,1	3,1	2,8	18,9	5,3	0,55	121,9	81,9	103,4	76,1	76,2	76,2	1,79	0,63
ВОЛ	61	57	337	11,5	3,0	6,5	11,3	2,6	3,2	29,8	5,0	0,55	114,3	75,3	96,0	69,1	75,5	75,3	1,54	0,47
ДНЕ	98	93	368	20,6	4,4	6,4	20,2	4,0	2,7	34,9	5,7	0,62	147,8	79,4	124,0	70,5	75,7	75,7	4,35	0,67
ДОН	25	23	132	6,7	1,1	2,3	6,6	1,0	1,0	41,9	3,6	0,46	168,7	78,8	143,3	71,8	78,0	78,8	2,81	0,38
ЖИТ	60	56	360	10,8	3,0	6,4	10,6	2,9	2,8	15,5	4,4	0,56	114,5	79,2	96,1	66,2	72,1	71,6	1,45	0,55
ЗАК	51	49	352	7,4	2,2	5,8	7,1	2,0	2,3	9,8	3,0	0,51	122,1	70,8	104,9	66,3	76,9	77,1	0,77	0,37
ЗАП	92	88	360	15,9	4,1	6,2	15,4	3,7	2,6	19,6	4,2	0,54	136,7	73,0	115,8	66,6	76,5	76,6	0,05	0,42
ІФ	63	60	339	8,0	2,7	6,4	7,7	2,4	3,0	14,0	3,1	0,49	107,6	72,5	91,9	66,6	79,6	79,9	1,04	0,29
КІО	119	113	497	18,5	5,6	7,7	18,0	5,2	2,7	24,8	5,6	0,62	155,7	87,6	132,0	76,6	76,8	76,6	3,04	0,69
КІР	93	89	313	11,8	4,2	5,5	11,3	3,7	2,4	12,6	4,6	0,47	102,3	73,0	87,7	66,9	80,9	81,3	1,14	0,54
ЛУГ	17	16	88	3,1	0,8	1,5	3,0	0,7	0,6	11,3	3,8	0,44	112,1	73,2	94,6	66,2	78,1	78,4	3,84	0,45
ЛЬВ	81	77	413	14,4	4,3	7,2	14,1	3,7	3,1	19,9	5,3	0,58	118,1	85,1	99,7	80,8	73,3	73,0	1,61	0,61
МІК	109	106	391	11,9	4,2	5,8	11,4	3,6	1,9	13,4	3,8	0,44	116,6	70,0	100,9	65,5	79,0	79,1	1,37	0,42
ОДЕ	109	105	470	12,4	4,8	7,1	12,0	4,5	2,4	15,1	4,6	0,48	112,3	76,0	95,8	64,9	73,4	73,2	1,68	0,54
ПОЛ	82	77	382	15,8	4,0	6,9	15,4	3,5	3,1	25,9	4,8	0,56	129,4	76,3	109,0	71,5	72,3	75,8	0,43	0,55
РІВ	52	48	310	9,0	2,7	6,1	8,8	2,4	3,0	12,2	3,9	0,50	105,4	70,2	88,7	62,4	71,3	70,8	2,00	0,38
СУМ	58	54	330	11,6	3,0	6,1	11,4	2,8	2,8	17,2	4,3	0,52	113,8	76,6	95,9	68,0	72,3	72,3	2,17	0,48
ТЕР	49	46	314	8,7	2,7	5,8	8,5	2,5	2,7	14,0	4,5	0,51	110,6	79,5	93,4	69,7	74,6	74,7	1,2	0,49
ХАР	94	89	516	15,1	4,5	8,7	14,8	4,1	3,5	15,7	4,9	0,60	110,7	76,7	93,4	68,2	71,9	71,5	1,31	0,55
ХЕР	82	79	363	8,7	3,5	5,9	8,3	3,2	2,3	8,8	3,7	0,42	97,4	68,6	84,0	61,0	77,7	77,7	1,17	0,48
ХМЕ	62	59	441	10,1	3,2	7,4	9,8	2,8	2,9	14,0	3,8	0,43	104,4	74,7	88,9	68,6	76,0	76,1	2,10	0,46
ЧРК	81	76	390	12,3	3,7	7,0	11,9	3,3	3,1	21,3	4,7	0,61	113,5	77,6	96,8	70,9	77,5	77,4	1,95	0,40
ЧРН	47	45	449	6,5	2,3	7,0	6,3	2,2	2,5	8,2	3,2	0,42	95,1	72,8	80,5	62,3	69,5	69,3	0,58	0,28
ЧРГ	65	60	349	11,9	3,3	6,0	11,6	3,2	2,5	16,6	4,6	0,54	107,1	75,4	90,1	62,3	73,9	73,8	2,37	0,51
КІЙ	344	330	651	60,5	14,7	9,3	58,9	12,5	2,8	39,5	6,3	0,79	178,8	107,8	153,4	104,1	69,9	69,3	6,29	1,07

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України

12. Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) фізичними особами-підприємцями в розрахунку на одну фізичну особу-підприємця (Пф), млн. грн.

13. Витрати на персонал підприємств в розрахунку на одного зайнятого працівника (ВПп), млн. грн.

14. Витрати на персонал малих підприємств в розрахунку на одного зайнятого працівника (ВПм), млн. грн.

15. Витрати на оплату праці підприємств в розрахунку на одного найманого працівника (ОПп), млн. грн.

16. Витрати на оплату праці малих підприємств в розрахунку на одного найманого працівника (ОПм), млн. грн.

17. Частка прибуткових підприємств в регіоні (П%п), %.

18. Частка прибуткових малих підприємств в регіоні (П%м), %.

19. Прибуток підприємств в розрахунку на одне підприємство (Пп), млн. грн.

20. Прибуток малих підприємств в розрахунку на одне мале підприємство (Пм), млн. грн., млн. грн. [6, с.271].

Головним інструментом обрано кластерний аналіз, який є одним з методів багатовимірної статистики. Термін “кластерний аналіз” вперше вжив англійський вчений Р. Тріон в 1939 році, він охоплює 100 різних алгоритмів [7]. Основною метою кластерного аналізу є розподіл багатовимірної сукупності вхідних даних на однорідні групи так, щоб об’єкти всередині групи були подібними між собою згідно з деяким критерієм, а об’єкти із різних груп відрізнялися один від одного. Причому класифікація об’єктів проводиться одночасно за декількома ознаками на основі введення певної міри сумарної близькості за всіма ознаками класифікації. Кластерний аналіз використовують для дослідження структури соціально-економічних показників чи об’єктів: регіонів, підприємств, господарств, соціальних обстежень тощо, описаних багатьма апріорно однаковими факторами [8, с. 414].

Значна перевага кластерного аналізу в тому, що він дозволяє здійснити розподіл об'єктів не за одним параметром, а за цілим набором ознак. Крім того, кластерний аналіз, на відміну від більшості математико-статистичних методів, не накладає ніяких обмежень на вид розглянутих об'єктів і дозволяє розглядати безліч вихідних даних практично довільної природи [9, с. 36].

Більшість сучасних кластерних методів належать до групи ієрархічних. Ієрархічні агломеративні методи (Agglomerative Nesting, AGNES) характеризуються послідовним об'єднанням вихідних елементів і відповідним зменшенням кількості кластерів. Такі методи переглядають матрицю подібності та послідовно об'єднують найсхожіші об'єкти [10]. Ієрархічні дивізивні (подільні) методи (DIvisive ANALysis, DIANA) є логічною протилежністю агломеративних методів [11]. Сутність ітеративних методів кластерного аналізу полягає в тому, що процес класифікації починається з завдання деяких початкових умов (кількості утворених кластерів, порога завершення процесу класифікації і т.д.).

Послідовність об'єднань кластерів регіонів за станом підприємництва можна представити візуально у вигляді деревоподібної діаграми, яка називається дендрограмою (рис. 2.1.1). Кожен крок, на якому об'єднується пара об'єктів, відображається гілкою цього дерева. Дерево зображує ієрархічну організацію зв'язків між декількома точками даних. На найнижчому рівні всі точки незалежні; на наступному рівні вони об'єднуються в групи, на найвищому рівні всі об'єднуються в одну велику групу.

Для класифікації регіонів за всіма отриманими в таблиці 3 показниками використаємо алгоритм методу k-середніх, який належить до групи ітеративних методів еталонного типу. Цей метод є найпоширенішим серед неієрархічних методів (також називається швидким кластерним аналізом). Повний опис алгоритму можна знайти в роботі Хартігана і Вонга [12]. Метод k-середніх вимагає прийняття попереднього рішення

про число кластерів. Це рішення дослідник може прийняти або спираючись на власну інтуїцію, або провівши попередньо ієрархічну кластеризацію. Вважаючи за краще другий спосіб, ми скористалися методом Варда і мірою Евклідової відстані.

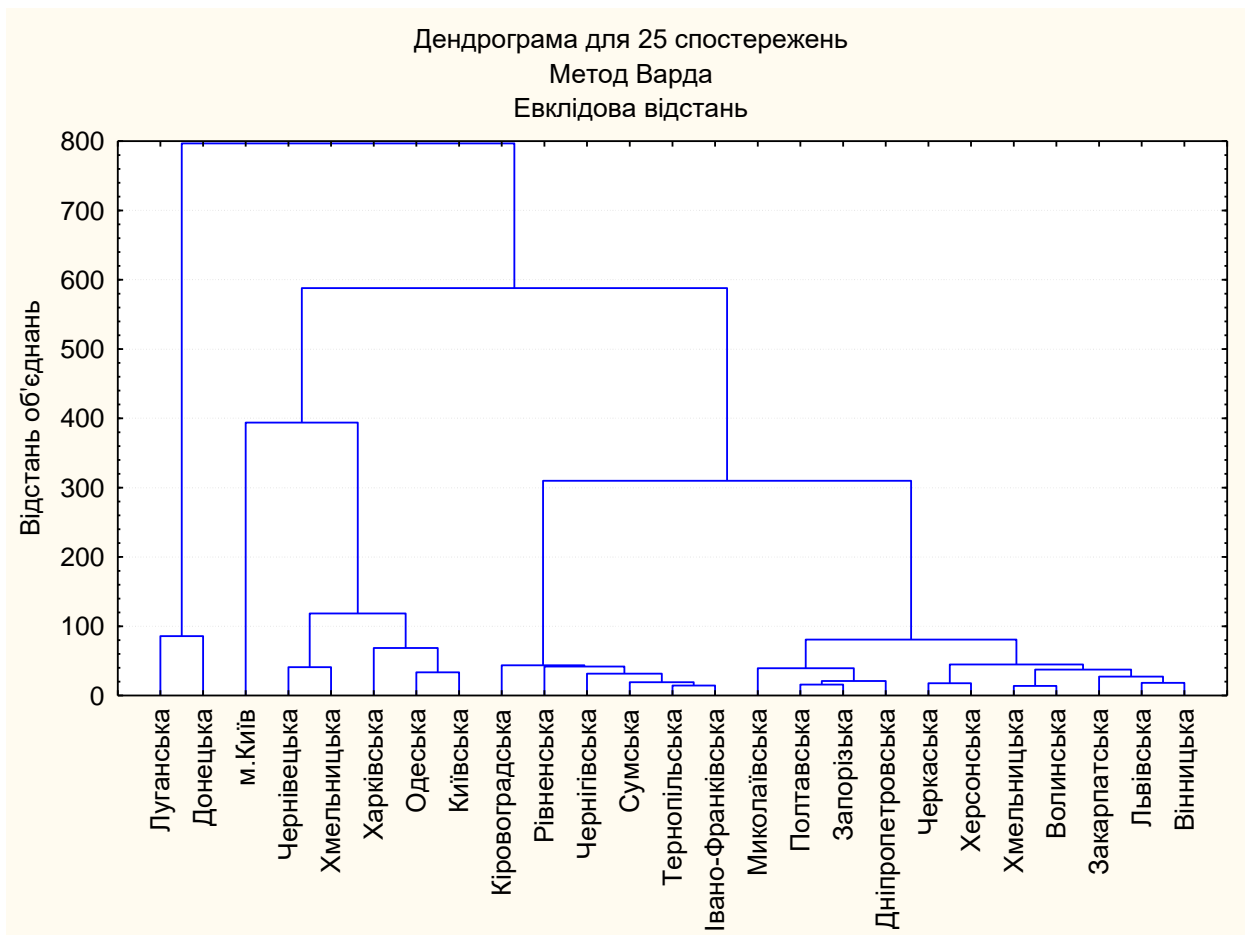

Рис. 2.1.1. Дендрограма схожості регіонів України за станом підприємництва

Джерело: власні розрахунки автора

Дендрограма бізнес-схожості регіонів за допомогою ПІ STATISTICA демонструє, що при використанні методу k-середніх доцільним є виділення 6 кластерів, по яких було розраховано середні показники стану підприємництва (табл.2.1.4).

Для подальшого аналізу стану підприємництва по групах регіонів використаємо рейтингове оцінювання кластерів за всіма показниками з узагальненням їх позиції за допомогою суми місць (табл. 2.1.5).

Таблиця 2.1.4

Середні показники стану підприємництва по кластерах регіонів

Кластери	Середні показники																			
	К _п	К _м	К _ф	З _п	З _м	З _ф	Н _п	Н _м	Н _ф	РП _п	РП _м	РП _ф	ВП _п	ВП _м	ОП _п	ОП _м	П _п	П _м		
1	107	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
2	79	75	373	12,8	3,6	6,4	12,4	3,3	2,7	19,8	4,5	0,54	121,1	76,1	102,8	69,5	75,7	76,0	1,5	0,51
3	55	52	445	8,3	2,8	7,2	8,0	2,5	2,74	11,1	3,5	0,43	99,7	73,7	84,7	65,5	72,8	72,7	1,3	0,37
4	60	57	342	9,3	2,9	6,2	9,0	2,7	2,75	13,0	3,9	0,48	105,8	74,1	89,7	66,0	74,7	74,7	3,1	0,41
5	21	20	110	4,9	1,0	1,9	4,8	0,9	0,8	26,6	3,7	0,45	140,4	76,0	119,0	69,0	78,1	78,6	3,3	0,42
6	344	330	651	60,5	14,7	9,3	58,9	12,5	2,8	39,5	6,3	0,8	178,8	107,5	153,4	104,1	69,9	69,3	6,3	1,07

Джерело: власні розрахунки автора

Таблиця 2.1.5

Рейтинг кластерів регіонів по середніх показниках стану підприємництва

Кластери	Рейтингові місця																	Сума місць	Загальне місце			
	К _п	К _м	К _ф	З _п	З _м	З _ф	Н _п	Н _м	Н _ф	РП _п	РП _м	РП _ф	ВП _п	ВП _м	ОП _п	ОП _м	П _п			П _м		
1	2	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	51	2
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	3	2	3	2	4	4	4	2	51	2
3	3	3	4	3	3	4	3	3	5	3	3	3	4	3	4	3	2	2	5	3	68	3
4	4	4	5	4	5	3	5	4	4	4	6	6	6	6	6	6	5	5	6	6	106	6
5	6	6	6	6	6	6	6	6	6	5	5	5	2	4	2	4	1	1	2	4	89	4
6	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	6	6	1	1	36	1

Джерело: власні узагальнення автора

За результатами рейтингового оцінювання стану підприємництва в регіонах еталонним для країни очікувано став кластер 6, представлений одним об'єктом – м. Київ, який є безперечним лідером по всіх показниках, крім частки найманих працівників на малих підприємствах та прибуткових підприємств (табл. 2.1.6).

Таблиця 2.1.6

Кластери регіонів по показниках стану підприємництва

Рівень стану підприємництва	Номер кластера	Кількість регіонів у кластері	Регіони
Еталонний	6	1	м. Київ
Високий	1	3	Київська, Одеська та Харківська області
Вище середнього	2	11	Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Херсонська та Черкаська області
Середній	4	6	Івано-Франківська, Кіровоградська, Рівненська, Сумська, Тернопільська та Чернігівська області
Нижче середнього	5	2	Донецька та Луганська області
Низький	3	2	Хмельницька та Чернівецька області

Джерело: власні узагальнення автора

Високий рівень розвитку підприємництва відмічається в 3 областях кластеру 1, який є наступним після м. Київ по 13 показниках. Оцінку стану підприємництва вище середнього одержали 11 областей кластеру 2, який стабільно утримував 3 сходинку по 12 показниках. Рівень 6 областей кластеру 4 був оцінений нами як середній, при цьому треба відмітити, що в дана група має високі рейтинги за показниками щільності осіб-підприємців, залучення найманих працівників на малих підприємствах та прибутковості підприємств.

Донецька та Луганська області, об'єднані у кластер 5, не дивлячись на об'єктивні складнощі, мали у 2019 році високий рейтинг за часткою прибуткових підприємств та високий - за показниками реалізованої

продукції (товарів, послуг), витрат на персонал, оплати праці та розміру прибутку на підприємствах, за рахунок чого одержали оцінку «нижче середнього» та обійшли у загальному рейтингу Хмельницьку та Чернівецьку області, які входять до кластеру 3.

Запропонований методичний підхід до дослідження особливостей та оцінки регіонального стану підприємництва України дає змогу ідентифікувати групи регіонів, які є подібними за системою вищезгаданих економічних показників, що можна використовувати в координації регіональних стратегій економічного розвитку та для прийняття рішень щодо державного стимулювання певних регіонів в аспекті заохочення до активізації розвитку підприємництва за конкретними критеріями. Крім того, такий підхід дає змогу ідентифікувати регіональні структури за ознаками соціальних, гуманітарних та економічних процесів та будувати комплексні рейтинги регіонів за інтегрованими ознаками залежно від мети рейтингування.

Запорізька область у 2019 році знаходилась в 2 кластері - вище середнього - по показниках стану регіонального підприємництва України. Так, серед усіх регіонів область займає сьоме та одинадцяте місця за, відповідно, кількістю підприємств та фізичних осіб-підприємців у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення, маючи показники вищі за середні по країні. За середньорічною кількістю зайнятих та найманих працівників до кількості вказаних працівників на підприємствах по Україні (по 4,1%) область посідає сьоме місце, а за аналогічними показниками у розрахунку до загальної кількості зайнятих (4%) та найманих працівників (4,1%) у фізичних осіб-підприємців по Україні – шосте місце. Також Запорізька область посідає сьоме місце за часткою реалізованої продукції (робіт, послуг) як підприємств (3,1%), так і фізичних осіб-підприємців (3,7%) в загальному обсязі реалізованої у країні продукції.

В Запорізькій області у 2019 році функціонувало 76716 суб'єктів господарювання, з них 15652 підприємств (20,4%) та 61064 фізичні особи-

підприємці (79,6%). Таким чином, кількість підприємств в розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення області становила 92 одиниці, фізичних осіб-підприємців – 360 [13].

При цьому з 338,8 млрд. грн. реалізованої цими суб'єктами продукції, підприємствами забезпечено 90,3% загального обсягу або 306,09 млрд. грн., а частка підприємств в структурі зайнятих та найманих працівників складає 72,08% (269,6 тис. осіб) та 89,7% (262,1 тис. осіб) відповідно (рис. 2.1.2).

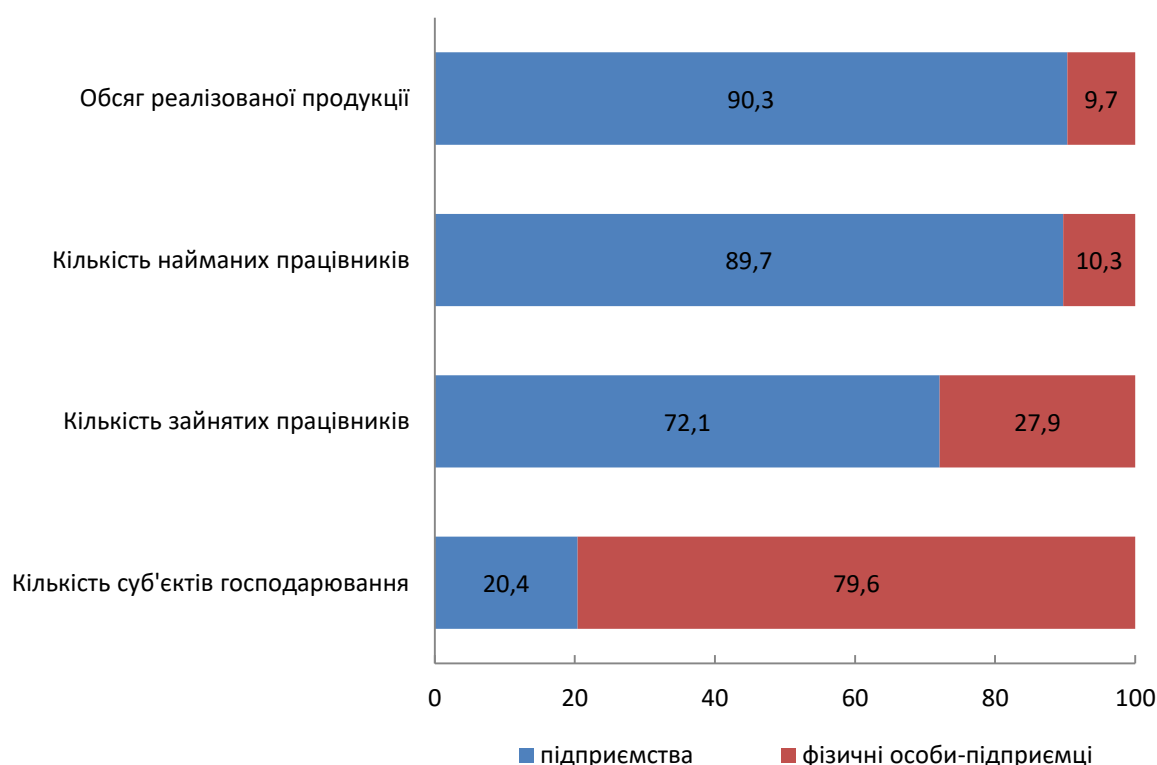

Рис. 2.1.2. Розподіл суб'єктів господарювання Запорізької області по основних показниках діяльності в 2019 році, %

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Запорізькій області

При цьому у загальній кількості підприємств–суб'єктів підприємницької діяльності області 99,83 % склали середні (651 одиниць, або 4,16%) та малі підприємства (14975 одиниць, або 95,67%). Питома вага найманих працівників у цих підприємствах складала 68,4% (179,3 тис. осіб), а витрати на оплату їх праці склали 48,5% (14,7 млрд. грн.) від загальнообласного обсягу.

Разом з тим, 53,9% обсягу реалізованої продукції приходилося на 26 великих підприємства області, 21 з яких працюють в сфері промисловості, частка середнього та малого підприємництва у загальному обсязі продукції становила відповідно 25,6% та 20,5% (рис. 2.1.3).

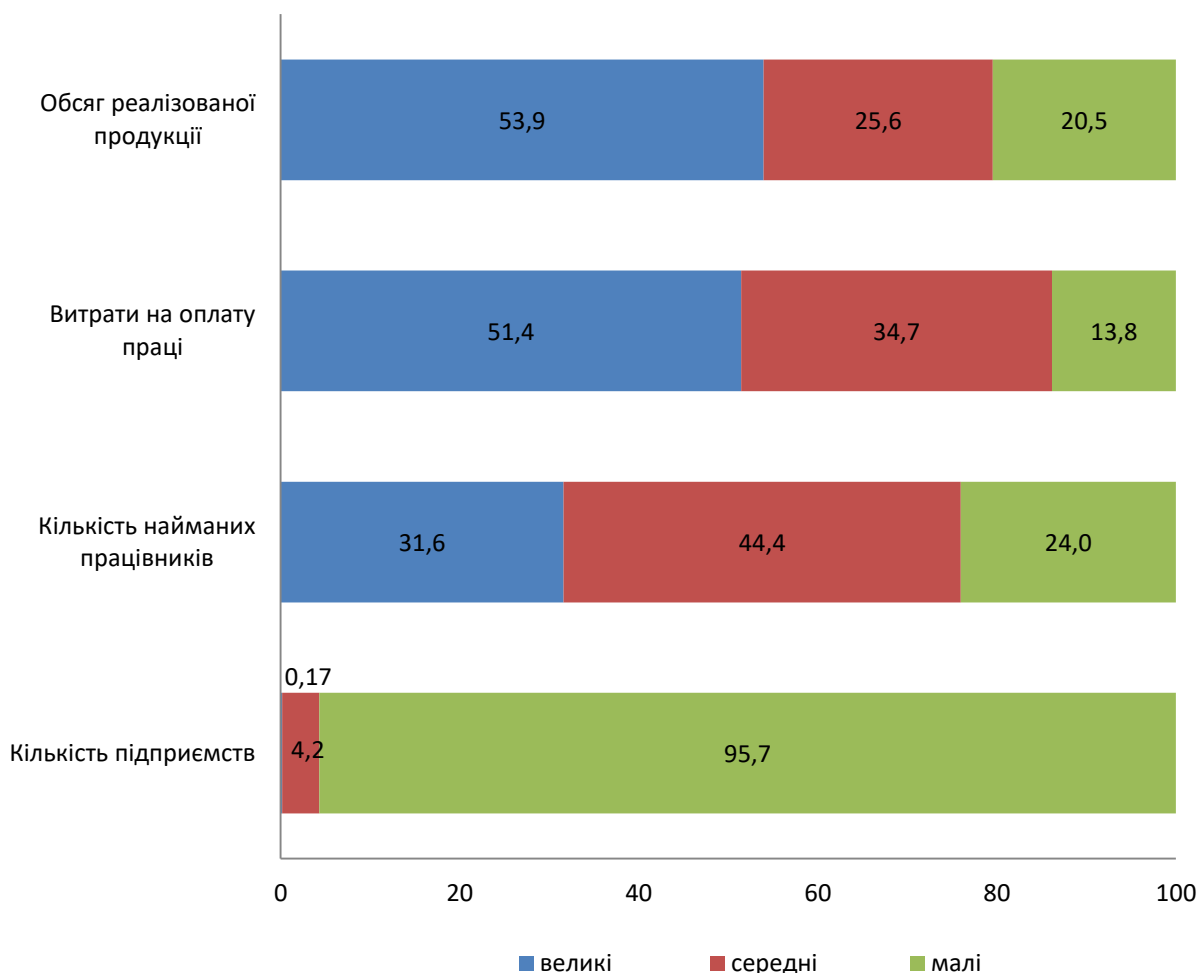

Рис. 2.1.3. Розподіл підприємств Запорізької області по основних показниках діяльності в 2019 році, %

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Запорізькій області

Таким чином, значний вплив на економічний та соціальний розвиток області здійснюють саме середні та малі підприємства, які забезпечують трохи менше половини всього обсягу продукції, робіт та послуг, функціонуючи та створюючи робочі місця в різних сферах економічної діяльності.

Зокрема мале та середнє підприємництво Запорізької області зосереджено у галузях торгівлі (26,3%), сільського господарства (18%), промисловості (14,15%). Менш за все малі та середні підприємства зайняті фінансовою та страховою діяльністю (0,6%), в сферах освіти (0,5%) та мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (0,4%) (рис. 2.1.4).

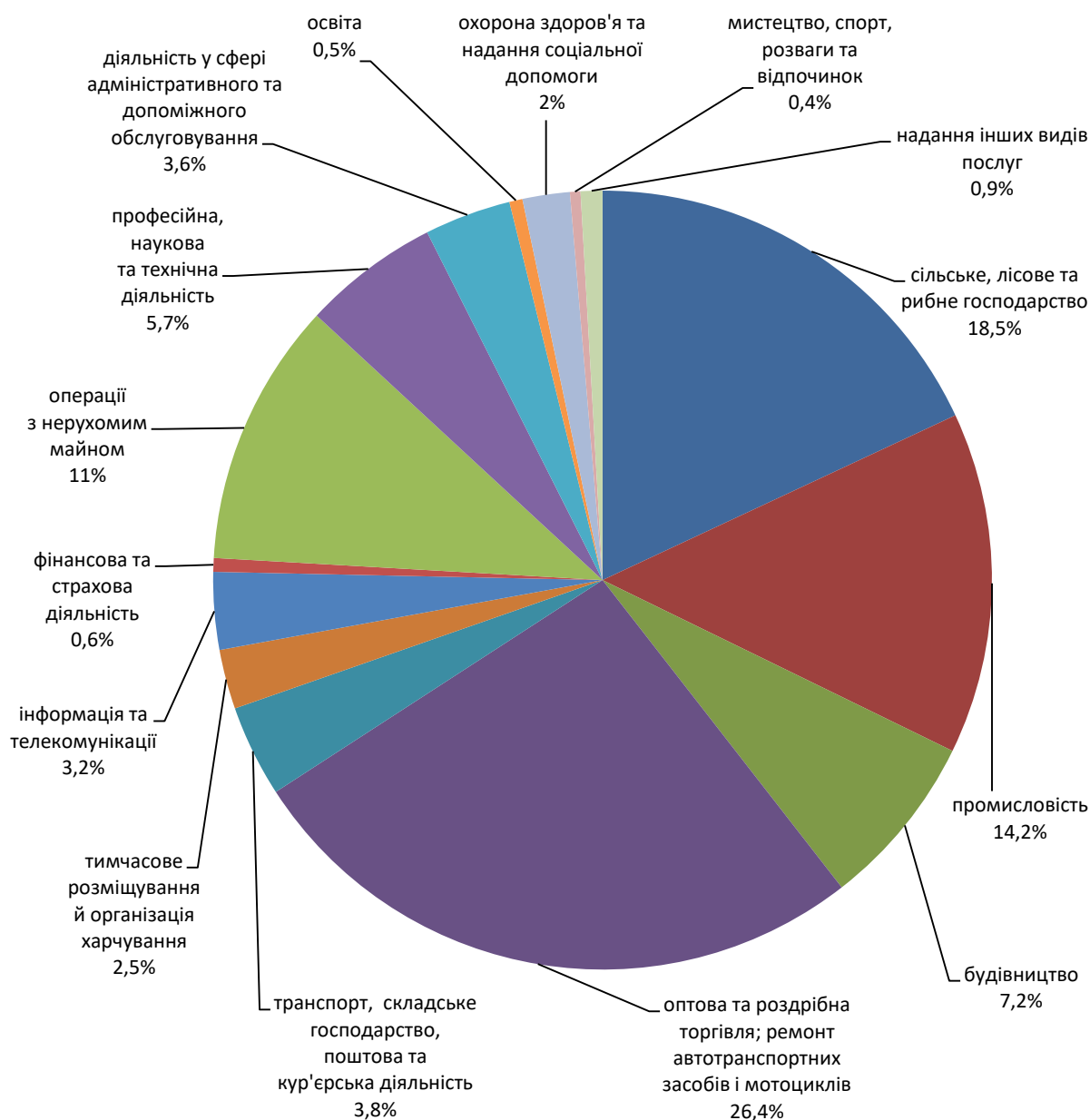

Рис. 2.1.4. Розподіл середніх та малих підприємств-суб'єктів господарювання Запорізької області за видами економічної діяльності у 2019 році

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Запорізькій області

**Концентрація підприємництва в містах обласного значення та районах
Запорізької області у 2019 році**

Міста та райони	Кількість суб'єктів підприємництва, одиниць								
	Всього	%	в тому числі				в розрахунку на 10 000 осіб		
			підприємств	%	ФОП	%	всього	підприємств	ФОП
Усього по області	76716	100	15652	100	61064	100	452	92	360
м. Запоріжжя	40278	52,5	9563	61,1	30715	50,3	548	130	418
м. Бердянськ	5379	7,0	784	5,0	4595	7,5	477	69	407
м. Енергодар	1905	2,5	177	1,1	1728	2,8	356	33	323
м. Мелітополь	8645	11,3	949	6,1	7696	12,6	567	62	505
м. Токмак	1430	1,9	126	0,8	1304	2,1	465	41	424
райони									
Більмацький	155	1,1	178	1,1	465	0,8	263	73	190
Бердянський	177	1,2	162	1,0	510	0,9	318	77	241
Василівський	286	2,0	281	1,8	1717	2,8	325	46	280
Великобілозерський	64	0,4	66	0,4	140	0,2	267	86	182
Веселівський	227	1,6	233	1,5	635	1,0	417	112	305
Вільнянський	294	2,0	315	2,0	1088	1,8	306	69	237
Гуляйпільський	126	0,9	124	0,8	678	1,1	313	48	265
Запорізький	312	2,2	380	2,4	1364	2,2	308	67	241
Кам'янсько-Дніпровський	117	0,8	126	0,8	790	1,3	237	33	204
Мелітопольський	232	1,6	246	1,6	1192	2,0	297	51	246
Михайлівський	137	0,9	148	1,0	574	0,9	258	53	205
Новомиколаївський	111	0,8	128	0,8	333	0,6	303	84	219
Оріхівський	345	2,4	333	2,1	1251	2,1	357	75	282
Пологівський	253	1,8	257	1,7	975	1,6	317	66	251
Приазовський	247	1,7	272	1,7	679	1,1	359	103	257
Приморський	137	0,9	143	0,9	899	1,5	358	49	309
Розівський	71	0,5	79	0,5	138	0,2	259	94	165
Токмацький	160	1,1	172	1,1	340	0,6	238	80	158
Чернігівський	145	1,0	148	1,0	386	0,6	327	91	236
Якимівський	242	1,7	262	1,7	872	1,4	347	80	267

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Запорізькій області.

Одним з індикаторів розвитку підприємницької сфери є показник кількості суб'єктів господарювання на 10 тис. осіб. У Запорізькій області концентрація суб'єктів підприємництва становила в середньому 452 одиниці на 10 тис. осіб наявного населення, в тому числі 92 підприємства та 360 фізичних осіб-підприємців (табл. 2.1.6).

Максимальна кількість суб'єктів припадає на території з розвинутою ринковою інфраструктурою, і Запорізька область не є виключенням. Так, вища за середньообласну концентрація підприємництва спостерігалася майже у всіх містах області (виключенням є м.Енергодар), але нижча за середньообласну – у всіх районах області.

Майже 40,3 тис. суб'єктів господарювання (52,5%) функціонували у місті Запоріжжя, в тому числі 9,6 тис. підприємств (61,1%) та 30,7 тис. фізичних осіб-підприємців (50,3%). Таким чином в столиці області зафіксовано найвищу концентрацію суб'єктів підприємництва на 10 тис. осіб наявного населення - 548, в тому числі 130 підприємств та 418 фізичних осіб-підприємців.

Вища концентрація суб'єктів господарювання, зокрема фізичних осіб-підприємців, спостерігалася лише у м. Мелітополь (567 та 505 одиниць 10 тис. осіб відповідно). Серед районів найближче до середніх показників конценцентрації підібралися Веселівський та Приазовський райони, які навіть перевищили середньообласний показник концентрації підприємств (112 та 103 одиниці на 10 тис. осіб відповідно).

Майже 75,8% обсягу реалізованої продукції також приходилася на м.Запоріжжя, частка зайнятих у суб'єктів підприємництва працівників складала 65,4% до загальної кількості зайнятих працівників області, при цьому одна зайнята в економіці міста особа приносила дохід в розмірі 1,05млн. грн., що є вищим за середньообласний (905,6 тис. грн.) та найбільшим серед міст області показником (табл. 2.1.7).

Таблиця 2.1.7

Основні економічні показники діяльності суб'єктів господарювання по містах обласного значення та районах Запорізької області у 2019 році

Міста та райони	Кількість зайнятих працівників		Кількість найманих працівників		Обсяг реалізованої продукції		Дохід від 1 зайнятого працівника, тис. грн.
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	млрд. грн.	%	
Усього	374,1	100	305,5	100	338,8	100	905,6
м.Запоріжжя	244,5	65,4	209,5	68,6	256,6	75,8	1049,5
м.Бердянськ	20,34	5,4	15,42	5,0	11,26	3,3	553,6
м.Енергодар	5,31	1,4	3,49	1,1	1,48	0,4	278,7
м.Мелітополь	27,15	7,3	19,05	6,2	12,9	3,8	475,1
м.Токмак	4,42	1,2	3,07	1,0	1,66	0,5	375,6
райони							
Більмацький	2,21	0,6	1,64	0,5	1,29	0,4	583,7
Бердянський	2,71	0,7	2,09	0,7	1,72	0,5	634,7
Василівський	9,83	2,6	7,95	2,6	7,85	2,3	798,6
Великобілозерський	0,76	0,2	0,57	0,2	0,31	0,1	407,9
Веселівський	2,76	0,7	1,96	0,6	0,96	0,3	347,8
Вільнянський	5,24	1,4	4	1,3	3,66	1,1	698,5
Гуляйпільський	3,56	1,0	2,83	0,9	1,59	0,5	446,6
Запорізький	5,8	1,6	4,26	1,4	3,05	0,9	525,9
Кам'янсько-Дніпровський	3,24	0,9	2,38	0,8	1,31	0,4	404,3
Мелітопольський	5,28	1,4	3,96	1,3	2,81	0,8	532,2
Михайлівський	2,5	0,7	1,85	0,6	1,11	0,3	444,0
Новомиколаївський	1,68	0,4	1,27	0,4	0,94	0,3	559,5
Оріхівський	4,94	1,3	3,49	1,1	3,42	1,0	692,3
Пологівський	7,34	2,0	6,21	2,0	18,07	5,3	2461,9
Приазовський	2,98	0,8	2,13	0,7	1,47	0,4	493,3
Приморський	3,29	0,9	2,31	0,8	1,25	0,4	379,9
Розівський	0,81	0,2	0,62	0,2	0,34	0,1	419,8
Токмацький	2,05	0,5	1,59	0,5	1,25	0,4	609,8
Чернігівський	1,91	0,5	1,41	0,5	1,03	0,3	539,3
Якимівський	3,5	0,9	2,46	0,8	1,42	0,4	405,7

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Запорізькій області.

Середній по області рівень доходу від одного працівника, зайнятого у фізичних осіб-підприємців, в 2019 році становив 313,2 тис. грн. Серед міст цю відмітку змогли перевищити м. Запоріжжя (326,6 тис. грн./особу), на які припадало 54,3% реалізованої в області продукції ФОП та 52,2% зайнятих

у них працівників, та м. Мелітополь (369,9 тис. грн./особу), в економіці ФОП якого зайнято 12,1% працівників, а частка обсягу реалізованої фізичними особами-підприємцями продукції складала 14,3% від загальнообласного.

Найвищий по області показник було зафіксовано у Запорізькому районі (421,3 тис. грн./особу), на які припадало лише 1,07% реалізованої в області продукції ФОП та 2,4% зайнятих у них працівників (табл. 2.1.8).

Середній по області рівень доходу від одного зайнятого працівника підприємства в 2019 році становив 1135,4 тис. грн. Серед міст цю відмітку змогло подолати лише м. Запоріжжя (1257,4 тис. грн./особу), на яке припадало 238,9 млрд. грн. реалізованої продукції підприємств області (78%) та 190 тис. зайнятих у них працівників (70,5%), на оплату праці витрачено більше 23,7 млрд. грн. (78,2%). Частка прибуткових підприємств міста становила лише 74,4% (при середньообласному рівні 76,5%), але отриманий фінансовий результат (сальдо прибутку і збитку) був позитивним: загальні прибутки склали майже 1,9 млрд. грн. (табл. 2.1.9).

Необхідно зауважити, що майже всі міські підприємства в 2019 році мали позитивне сальдо, загальний збиток у майже 0,5 млрд. грн. одержали лише підприємства м. Токмак (табл. 2.1.9).

При цьому в усіх районах Запорізької області частка підприємств, які одержали прибуток, була не нижчою за середньообласну. Негативне сальдо фінансового результату трохи більше 2 млн. грн. було відмічено лише у підприємств Розівського району, але частка прибуткових підприємств в ньому становила 93,1%.

На особливу увагу заслуговує також діяльність підприємств Пологівського району, де 2,1% зайнятих працівників забезпечили 5,8% загальнообласного обсягу реалізованої продукції (17,6 млрд. грн.) та мали найвищу в області продуктивність праці 3 млн. грн./особу. При цьому в районі не відмічено високої концентрації підприємств: кількість

підприємств в розрахунку на 10 тис. осіб становила 66 одиниці, частка прибуткових підприємств становить 87,1%.

Таблиця 2.1.8

Основні економічні показники діяльності фізичних осіб-підприємців по містах обласного значення та районах Запорізької області у 2019 році

Міста та райони	Кількість зайнятих працівників,		Кількість найманих працівників,		Обсяг реалізованої продукції,		Дохід від 1 зайнятого працівника, тис. грн.
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	млрд. грн.	%	
Усього	104,4	100	43,4	100	32,7	100	313,2
м.Запоріжжя	54,5	52,2	23,8	54,8	17,8	54,3	326,6
м.Бердянськ	8,13	7,8	3,54	8,2	2,19	6,7	269,4
м.Енергодар	2,7	2,6	0,97	2,2	0,77	2,3	285,2
м.Мелітополь	12,68	12,1	4,99	11,5	4,69	14,3	369,9
м.Токмак	2,47	2,4	1,16	2,7	0,57	1,8	230,8
райони							
Більмацький	0,79	0,8	0,32	0,7	0,23	0,7	291,1
Бердянський	0,88	0,8	0,37	0,8	0,2	0,6	227,3
Василівський	к	к	к	к	к	к	к
Великобілозерський	к	к	к	к	к	к	к
Веселівський	0,92	0,9	0,28	0,6	0,24	0,7	260,9
Вільнянський	1,74	1,7	0,65	1,5	0,41	1,3	235,6
Гуляйпільський	1,1	1,1	0,42	1,0	0,33	1,0	300,0
Запорізький	2,54	2,4	1,18	2,7	1,07	3,3	421,3
Кам'янсько-Дніпровський	1,27	1,2	0,48	1,1	0,29	0,9	228,3
Мелітопольський	1,85	1,8	0,66	1,5	0,56	1,7	302,7
Михайлівський	0,88	0,8	0,31	0,7	0,2	0,6	227,3
Новомиколаївський	0,59	0,6	0,26	0,6	0,14	0,4	237,3
Оріхівський	1,84	1,8	0,59	1,4	0,55	1,7	298,9
Пологівський	1,56	1,5	0,59	1,4	0,46	1,4	294,9
Приазовський	1,07	1	0,39	0,9	0,29	0,9	271,0
Приморський	1,46	1,4	0,56	1,3	0,41	1,2	280,8
Розівський	0,26	0,3	0,13	0,3	0,05	0,2	192,3
Токмацький	0,58	0,6	0,24	0,6	0,18	0,6	310,3
Чернігівський	0,53	0,5	0,15	0,3	0,14	0,4	264,2
Якимівський	1,23	1,2	0,36	355	0,31	0,9	252,0

Символ (к) – дані не оприлюднюються з метою забезпечення виконання вимог Закону України «Про державну статистику» щодо конфіденційності статистичної інформації.

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Запорізькій області.

**Основні економічні показники діяльності підприємств по містах
обласного значення та районах Запорізької області у 2019 році**

Міста та райони	Кількість зайнятих працівників		Витрати на оплату праці		Обсяг реалізованої продукції		Дохід від 1 зайнятого працівника, тис. грн.	Частка прибуткових підприємств, %	Фін. результат (сальдо), млрд. грн.
	тис. осіб	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%			
Усього по області	269,6	100	30,34	100	306,1	100	1135,4	76,5	6,234
м.Запоріжжя	190,0	70,5	23,73	78,2	238,9	78	1257,4	74,4	1,867
м.Бердянськ	12,21	4,5	0,83	2,7	9,08	3,0	743,7	74	0,327
м.Енергодар	2,61	1,0	0,21	0,7	0,71	0,2	272,0	73,6	0,058
м.Мелітополь	14,47	5,4	0,98	3,2	8,21	2,7	567,4	76,2	0,319
м.Токмак	1,96	0,7	0,16	0,5	1,09	0,4	556,1	62	-0,495
райони									
Більмацький	1,42	0,5	0,10	0,3	1,06	0,3	746,5	78,2	0,061
Бердянський	1,83	0,7	0,14	0,5	1,52	0,5	830,6	90	0,115
Василівський	к	к	к	к	к	к	к	81,3	1,737
Великобілозерський	к	к	к	к	к	к	к	81,8	0,015
Веселівський	1,84	0,7	0,10	0,3	0,72	0,2	391,3	83,6	0,075
Вільнянський	3,49	1,3	0,31	1,0	3,25	1,1	931,2	84,4	0,225
Гуляйпільський	2,46	0,9	0,20	0,7	1,26	0,4	512,2	85,6	0,061
Запорізький	3,26	1,2	0,22	0,7	1,97	0,6	604,3	79,4	0,224
Кам'янсько-Дніпровський	1,98	0,7	0,12	0,4	1,02	0,3	515,2	90,1	0,148
Мелітопольський	3,43	1,3	0,24	0,8	2,25	0,7	656,0	78	0,170
Михайлівський	1,61	0,6	0,11	0,4	0,91	0,3	565,2	87,8	0,061
Новомиколаївський	1,09	0,4	0,07	0,2	0,80	0,3	733,9	82,2	0,094
Оріхівський	3,10	1,1	0,20	0,7	2,86	0,9	922,6	77	0,067
Пологівський	5,77	2,1	0,65	2,1	17,6	5,8	3052,0	87,1	0,444
Приазовський	1,91	0,7	0,12	0,4	1,18	0,4	617,8	93,6	0,238
Приморський	1,83	0,7	0,12	0,4	0,84	0,3	459,0	80,2	0,086
Розівський	0,55	0,2	0,04	0,1	0,29	0,1	527,3	93,1	-0,002
Токмацький	1,47	0,5	0,11	0,4	1,07	0,3	727,9	72,3	0,138
Чернігівський	1,38	0,5	0,09	0,3	0,89	0,3	644,9	84,7	0,098
Якимівський	2,27	0,8	0,14	0,5	1,11	0,4	489,0	76,5	0,103

Символ (к) – дані не оприлюднюються з метою забезпечення виконання вимог Закону України «Про державну статистику» щодо конфіденційності статистичної інформації.

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Запорізькій області.

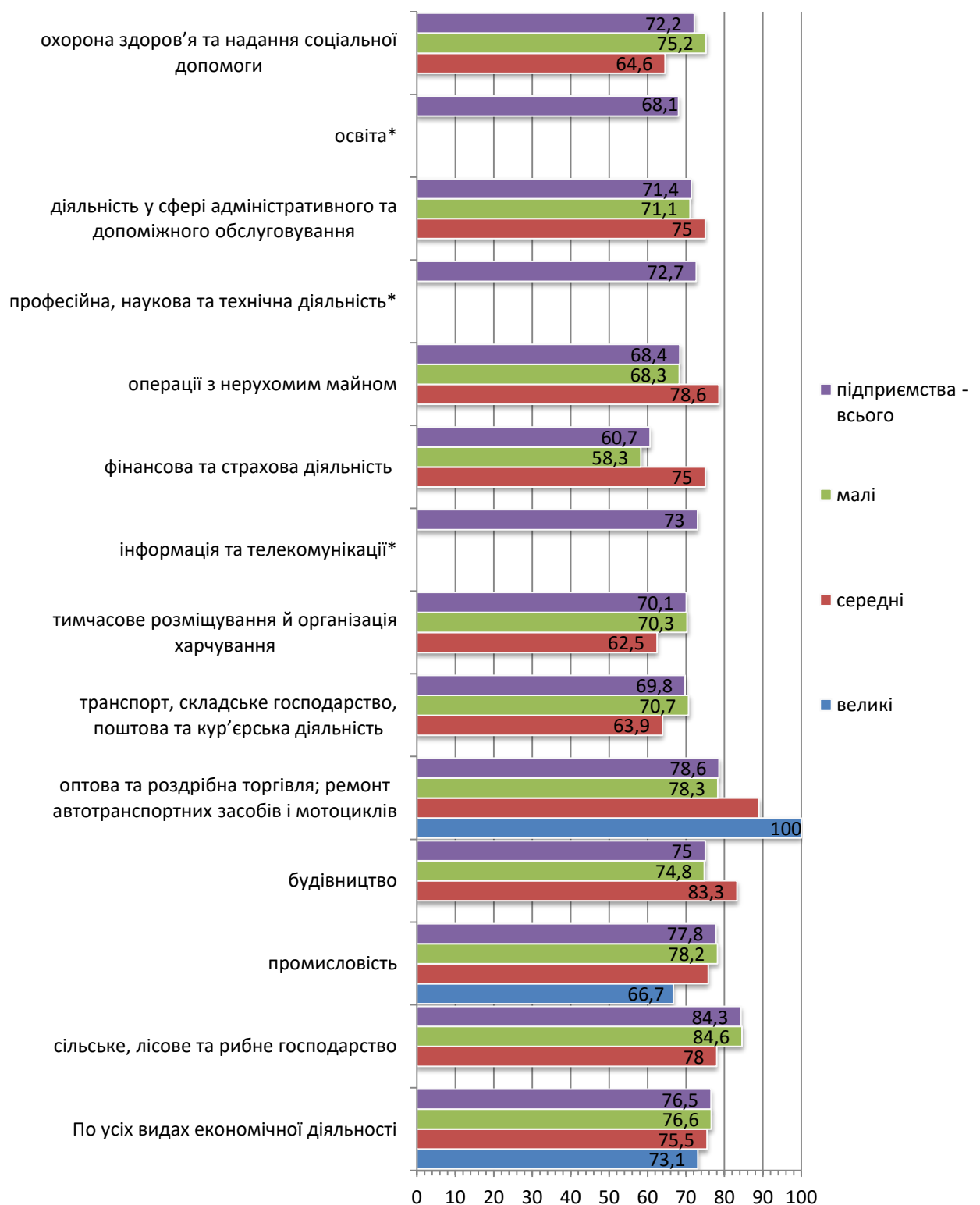
Таким чином, важливою є не тільки щільність підприємств, але й розмір і сфера їх економічної діяльності. Більше половини підприємств Пологівського району задіяні в сільському господарстві. Промисловий потенціал району складають середні та малі підприємства харчової, хімічної та металургійної промисловості.

Загалом у 2019 році підприємства Запорізької області отримали позитивний фінансовий результат до оподаткування - 6,2 млрд. грн., при цьому позитивне сальдо спостерігалось як по великих (718,4 млн. грн.), так й по середніх та малих підприємствах (2,75 млрд грн. та 2,76 млрд грн.). Частка великих підприємств, що одержали прибуток, становить 73,1% від загальної чисельності, або 19 одиниць (сума їх прибутку склала 9,05 млрд. грн), середніх – 75,5%, або 491 одиниця (загальна сума прибутку - 4,4 млрд. грн.); малих – 76,6 %, або 11471 одиниця (сума прибутку - 4,85 млн. грн.).

Серед основних секторів економіки найкращі результати у 2019 році продемонстрували підприємства сільського, лісового і рибного господарства, де 78% середніх підприємств і 84,6% малих підприємств були прибутковими. У цілому в цьому секторі 84,3% підприємств були прибутковими, а загальне сальдо становило 1,9 млрд. грн. (рис. 2.1.5).

Такий вагомий сектор як промисловість також мав вищу за загальнообласну частку прибуткових підприємств – 77,8%, хоча питома вага великих та середніх підприємств галузі, які одержали прибуток, була дещо нижче середньої, частка прибуткових малих підприємств становила 78,2%, таким чином загальний фінансовий результат був додатним і становив 1,6 млрд. грн.

Сектор оптової та роздрібної торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів також мав дещо кращий показник частки прибуткових підприємств, ніж в цілому на підприємствах Запорізької області - 78,6%, загальний прибуток склав 1,3 млрд. грн. По інших видах економічної діяльності частка підприємств, які одержали прибуток, не досягла середньої по області відмітки.

* Дані не оприлюднюються з метою забезпечення виконання вимог Закону України «Про державну статистику» щодо конфіденційності інформації.

Рис. 2.1.5. Розподіл підприємств, що отримали прибуток у 2019 році, за розміром і видами економічної діяльності, %

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Запорізькій області.

Незважаючи на неповну інформацію про деякі сектори з причин конфіденційності даних, можна сказати, що найменше прибуткових підприємств в області у 2019 році було у секторах, пов'язаних з транспортом, складським господарством, поштовою та кур'єрською діяльністю (69,8% прибуткових підприємств у цілому в секторі); операціями з нерухомим майном (68,4%), фінансовою і страховою діяльністю (60,7%). Зменшення купівельної спроможності населення і зменшення попиту призвели до найнижчих показників прибутковості саме у цих секторах.

Негативне сальдо прибутку і збитку мали підприємства мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (-10,3 млн. грн.), середні підприємства в сфері інформація та телекомунікації (-12 млн. грн.) та мікропідприємства, зайняті операціями з нерухомим майном (-57,9 млн. грн.) і тимчасовим розміщування й організація харчування (-12,2 млн. грн.)

В Запорізькій області основну увагу приділяють, здебільшого, питанням розвитку малого та середнього підприємництва. Зокрема, розроблена Комплексна програма розвитку малого і середнього підприємництва в Запорізькій області на 2021-2023 роки [14], направлена на вдосконалення умов їх розвитку з розбудовою інфраструктури розвитку бізнесу, що відповідає сучасним тенденціям економічного розвитку України та збільшення частки малого та середнього бізнесу в галузях реального сектору виробництва та сфери послуг. За підтримки Проекту міжнародної технічної допомоги «Партнерство для розвитку міста» (Проект ПРОМІС) було розроблено Концепцію розвитку малого і середнього підприємництва в Запорізькій області на період до 2022 року, яка направлена на виявлення проблем, які перешкоджають розвитку бізнесу, та шляхи їх усунення, мінімізації та унеможливлення появи у майбутньому.

Однак, попередній аналіз ефективності фінансування регіональних програм підтримки, наприклад, малого підприємництва показав недостатність та неритмічність бюджетного фінансування заходів

регіональних програм, відсутність дієвого механізму планування видатків та контролю за їх використанням суб'єктами підприємництва [15, с.224]. У зарубіжній же практиці бюджетні важелі стимулювання підприємницької активності, зокрема в сфері малого бізнесу, демонструють високу ефективність [16].

Попри безперечну важливість великих підприємств для економіки області та країни, для формування ВВП та бюджетів, вони не здатні забезпечити споживачів рядом товарів та послуг. У переважній більшості видів економічної діяльності до 100% товарів та послуг забезпечує сектор малого та середнього підприємництва. Більшість підприємств області відноситься до категорії малих і середніх; сектор малого і середнього підприємництва включає також фізичних осіб-підприємців. Незважаючи на чисельну перевагу цих типів суб'єктів господарювання та їх важливість для економіки і суспільного розвитку регіону та країни в цілому, політика щодо їх підтримки чітко не визначена і непослідовна. Формування ефективної, економічно обґрунтованої національної та регіональної політики щодо розвитку малого і середнього підприємництва є однією з основних задач економіки країни [17, с. 166].

На сучасному етапі розвиток нових технологій, комп'ютеризація всіх галузей народного господарства, науки і освіти потребує, з одного боку, створення й запровадження новітніх інформаційних засобів технологій, з іншого ж, у зв'язку з виникненням проблем з їх застосуванням в професійній діяльності, потрібен новий підхід в підготовці майбутніх підприємців.

В даний час математичне моделювання знаходиться на новому етапі свого розвитку. Без процесу моделювання жоден великомасштабний проект всерйоз не розглядається. Математичне моделювання є неминучою складовою науково-технічного прогресу. Тому сучасний фахівець має володіти методами математичного і комп'ютерного моделювання для успішного здійснення професійної діяльності.

Наслідком існування протиріччя між рівнем розвитку інформаційних технологій та рівнем застосування їх у навчанні фаховим дисциплінам є проблема пошуку в умовах, що склалися, більш ефективних освітніх технологій. Один із шляхів вирішення проблеми пов'язаний зі створенням методичної системи навчання методам формалізації знань на основі математичного та комп'ютерного моделювання.

Однак проблема впровадження комп'ютерного моделювання в навчальний процес у вищій школі ще далека від свого вирішення. Викладач, прагнучи оптимізувати свою діяльність у повсякденній практиці, змушений шукати і впроваджувати педагогічні інновації для підтримки свого професіоналізму на належному рівні. Теоретичного прогнозування результатів педагогічних інновацій недостатньо, а тому їх впровадження у навчальний процес вимагає обережності як з гуманістичних, так і з матеріальних міркувань. Звідси випливає необхідність розробки такого інструментального засобу, який дозволив би здійснювати проведення та перевірку результатів педагогічного експерименту без втручання в реальний навчальний процес [18, с. 33].

Математична модель являє собою опис будь-якого реального об'єкта за допомогою математичної символіки, зокрема формул, рівнянь та інших математичних співвідношень. Вона з'являється в результаті формалізації деякої текстової задачі за допомогою математичного апарату. Формалізація - це заміна реального об'єкта або процесу його формальним описом. Етап формалізації завдання є найважливішим і водночас одним з найскладніших для студентів, оскільки математика оперує абстрактними поняттями, які замінюють в процесі моделювання об'єкти і їх властивості. Важливе значення на даному етапі має чітке словесне осмислення того, що моделюється.

Н. Бор відзначав, що не слід розглядати математику як окрему галузь знань, але варто вважати її швидше удосконаленням спільної мови, що оснащує її зручним засобом для відображення таких залежностей, для

яких звичайне словесне вираження виявилось б неточним або занадто складним [19, с.481].

Дійсно, добре продумана математична модель є універсальним засобом спілкування. У разі складних описів і понять всі мови, в основі яких лежить слово, виявляються неточними в тій чи іншій мірі. Правильно побудовані моделі допомагають усунути ці неточності шляхом стислості і точності представлення заданої ситуації [20].

Більшість математичних моделей вимагає проведення аналітичних або чисельних розрахунків на комп'ютері, тобто комп'ютерного експерименту. Реалізація математичної моделі засобами інформаційних технологій дозволяє отримати комп'ютерну модель, засновану на специфічних засобах моделювання і певних методах розрахунків значень вихідних параметрів за значеннями вхідних параметрів. Комп'ютерне моделювання необхідно у випадках, коли провести натурний експеримент не представляється можливим.

Робота не з самим об'єктом, а з його моделлю дає можливість безпечно досліджувати його поведінку в будь-яких ситуаціях. З вдосконаленням алгоритмів і обчислювальних потужностей сучасних комп'ютерів розвивається і методологія математичного моделювання.

Методи математичного моделювання дозволяють реалізувати міжпредметні зв'язки. Для розв'язання завдань з різних областей науки будуються відповідні математичні моделі, для дослідження яких широко використовуються засоби інформаційних технологій.

Математична та комп'ютерна моделі взаємопов'язані за допомогою інструментів інформаційних технологій, які дозволяють перетворити математичну модель в комп'ютерну при наявності формального опису першої. Завдяки тісному взаємозв'язку математичного апарату і обчислювальних засобів персонального комп'ютера для будь-якої математичної моделі можна отримати комп'ютерну.

Інформаційні технології надають широкі можливості візуалізації результатів моделювання. Комп'ютерне моделювання є універсальним інструментом вирішення класів задач, які передбачають побудову математичної моделі. У зміст навчання по кожній тематиці включається серія завдань різного рівня складності для формування у студентів цілісного уявлення про методи комп'ютерного моделювання, які використовуються для обраного класу задач.

Таким чином, метод математичного, а отже, і комп'ютерного моделювання є однією з форм міжпредметної діяльності, що дозволяє інтегрувати знання і види діяльності з різних областей наук, що в значній мірі сприяє розвитку дослідницької компетенції студентів [21, с.217].

В даний час пріоритетним стає освіта, заснована на розвиваючому впливі комп'ютерних засобів опосередкованого спілкування, які дозволяють трансформувати інформацію, видозмінювати її обсяг, форму, знакову систему і матеріальний носій, виходячи з цілей педагогічної взаємодії. Роль цих дидактичних засобів, крім передачі знань і соціального досвіду, полягає у формуванні інформаційної культури, адекватної технічному розвитку суспільства.

Функцію формування інформаційної культури в змісті освіти можна реалізувати двояко. По-перше, в рамках навчальних курсів інформатики, де інформаційні комп'ютерні засоби і технології є метою вивчення. Тут формуються не тільки знання про будову комп'ютерів, навички програмування і роботи з програмними засобами, але також і загальне розуміння ролі інформації в сучасному світі, її значення як продукту і інструменту розвитку суспільства. По-друге, інформаційна освіта має стати проникаючим компонентом якщо не всіх, то більшості дисциплін вищої школи.

Комп'ютерне моделювання, яке введено в структуру змісту освіти як засіб викладання дисципліни і використовується студентами та викладачами в повсякденній навчальній, науково-дослідній та проектній

діяльності, буде формувати і закріплювати знання і вміння, отримані при вивченні загальноосвітніх або спеціальних курсів. Даний підхід розвивається в концепцію розподіленого вивчення інформаційних та комп'ютерних технологій. Необхідність розробки і вивчення інформаційно-комп'ютерних засобів і технологій як самих по собі, так і в складі навчально-методичних комплексів багатьох дисциплін, стає умовою адаптації системи вищої освіти до вимог інформаційного суспільства.

Досягнення в галузі створення і розвитку принципово нових педагогічних технологій, заснованих на реалізації можливостей інформаційних та комп'ютерних технологій, дозволяє розробляти і використовувати педагогічні програмні засоби, орієнтовані на виконання різноманітних видів навчальної діяльності.

Впровадження комп'ютерного моделювання створює передумови для інтенсифікації навчального процесу. Вони дозволяють широко використовувати на практиці психолого-педагогічні розробки, що забезпечують перехід від механічного засвоєння знань до оволодіння умінням самостійно здобувати нові знання. Математичне і комп'ютерне моделювання сприяє розкриттю, збереженню і розвитку особистісних якостей учнів. Однак їх використання в навчальному процесі буде ефективним тільки в тому випадку, якщо буде сформовано правильне уявлення про місце і роль комп'ютерного моделювання в навчальному процесі [22, с. 82].

З одного боку, комп'ютерне моделювання вимагає створення умов для повноцінної реалізації принципів дидактики, тобто наочність, доступність, індивідуалізація, свідомість і активність, а з іншого, це інноваційні технології в освіті. У зв'язку з цим важливий взаємозв'язок підприємців в області обчислювальної техніки і професорсько-викладацького складу, мотивованого на оволодіння комп'ютерними програмами.

Процес навчання комп'ютерному моделюванню є поетапним. На першому етапі навчання створюються педагогічні ситуації для самостійного освоєння студентами базисних понять. Діяльність студентів з оперування сутнісними ознаками понять, перенесення елементів і зв'язків економічного об'єкта на модель-схему, перетворення моделі-схеми при зміні умов ситуації, що розглядається, створює основу для розвитку професійних якостей майбутніх підприємців.

На другому етапі навчання студенти досліджують властивості програмних засобів і проблемних ситуацій; визначають способи побудови комп'ютерної моделі; узагальнюють і систематизують знання теорії та комп'ютерних технологій; переносять елементи і зв'язку моделі-схеми в комп'ютерну модель; оперують істотними ознаками проблемних ситуацій і програмних засобів; самостійно розробляють обчислювальні алгоритми; здійснюють перевірку адекватності моделі. Діяльність студентів по розробці і вивченню комп'ютерних моделей вимагає самостійності, прояву вольових, дослідницьких, рефлексивних якостей.

На третьому етапі навчання комп'ютерне моделювання використовується як засіб організації спільної діяльності суб'єктів освітнього процесу при розробці та оцінці альтернативних рішень проблеми. Компонентами навчальної діяльності студентів є діалогічність, рефлексія, необхідність самооцінки, вибору особистісної позиції. Діяльність студентів активізує їх здатності до евристичному мисленню, до доказу ефективності знайденого способу розв'язання; критичність самооцінки, вміння поважати думку; прогностичні і організаторські здібності. Необхідність логічного обґрунтування і захисту авторських позицій, усвідомлення цінності вкладу кожного в колективне вирішення проблеми сприяє розвитку колективу студентів як «системи взаємодії індивідуальностей». Можливе використання таких методичних прийомів навчання, як комп'ютерний експеримент з моделлю; демонстрація на комп'ютерній моделі наслідків прийнятих рішень; електронний мозковий

штурм; постановка і розбір протиріч; варіювання умов вирішення проблеми та інших, які дозволяють розглядати комп'ютерне моделювання як засіб розвитку професійних якостей.

Четвертий етап завершує процес навчання студентів комп'ютерного моделювання. Він полягає в організації навчальної діяльності студентів з визначення меж застосовності комп'ютерної моделі, переносу результатів моделювання на реальний об'єкт. Подібна діяльність створює умови для розвитку у студентів критичного ставлення до результатів моделювання; усвідомлення меж застосування моделі, необхідності подальшого розширення знань про об'єкт і модифікації моделі з урахуванням нової інформації [23, с. 201].

Основними принципами нових технологій є: інтерактивний режим роботи з комп'ютером; інтегрованість з іншими програмними продуктами; гнучкість процесу зміни як вихідних даних, так і постановки завдань.

Отже, організація професійної підготовки майбутнього фахівця у вищому навчальному закладі передбачає використання комп'ютерного моделювання в якості:

- засобу навчання, що забезпечує як оптимізацію процесу пізнання, так і формування індивідуального стилю професійної діяльності.

- предмету вивчення, що забезпечує знайомство з сучасними методами обробки інформації, які враховують специфіку організації інформаційних процесів в професійному середовищі.

- інструменту вирішення професійних завдань, що забезпечують формування умінь та навичок прийняття рішень в сучасному інформаційному середовищі, зокрема визначення, організації і пошуку професійно важливої інформації, вибору засобів, адекватних поставленій задачі, використання отриманих результатів для оптимізації процесу вирішення професійних завдань.

Комп'ютерне моделювання є багатофункціональним явищем в процесі професійної підготовки студентів. Реалізуючи мотиваційну,

орієнтууючу, систематизуючу, інформаційну, координуючу, особистісну функції, комп'ютерне моделювання впливає не тільки на різні сторони навчального процесу, але й на особистість майбутнього фахівця і є ефективним засобом розвитку професійних якостей підприємців.

Саме тому сьогодні є дуже актуальною і перспективною розробка програм і технологій навчання комп'ютерного моделювання, інтегрованих з різними освітніми областями. Чим вище буде готовність до самоврядування пізнавальним процесом в інформаційному середовищі, тим успішнішим буде особистісне зростання підприємця, його соціальна затребуваність[24, с. 57-58].

2.2. Економіко-математичний інструментарій дослідження у сучасному підприємництві

Прийняття рішень щодо вибору шляхів розвитку суб'єктів підприємництва здійснюється на основі інформації, отриманої в результаті оцінки його внутрішнього та зовнішнього середовища.

Аналіз конкурентоспроможності вимагає детальної обробки великих масивів даних, оцінки значної кількості параметрів, врахування груп факторів, що здійснюють вплив на поточний та майбутній стан підприємства. Результати, отримані на всіх стадіях дослідження, знаходяться у прямій залежності від повноти доступної інформації та методів дослідження. Наявність розвиненої методики оцінки конкурентного середовища підприємства підвищує здатність аналітиків, керівників підприємств, інших зацікавлених сторін (адекватно) комплексно, якісно, кваліфіковано, повномасштабно аналізувати ринкову ситуацію та визначати перспективи досліджуваного підприємства.

Враховуючи масштабність (аналізу) дослідження, проблеми, існування значної кількості специфічних методів дослідження конкурентоспроможності підприємств, проблем, що виникають під час

збору та обробки вихідної інформації, вважаємо доцільним застосування на окремих етапах дослідження математичних методів і моделей. Математичне моделювання широко використовується для порівняння ефективності економічних гіпотез та їх подальшого уточнення. Математичні методи оцінювання дозволяють прискорювати проведення економічного аналізу, надавати часову оцінку грошових потоків (співвідносити майбутні потоки доходів із теперішньою вартістю), вимірювати доходи від реалізації альтернативних проектів, проводити класифікацію і обробку даних статистичними методами, оцінювати вплив невизначеності на спосіб оцінки, сприяти найповнішому врахуванню впливу чинників на результати діяльності підприємств.

Оцінка конкурентоспроможності підприємства є багатокомпонентним дослідженням, що складається з декількох етапів:

- визначення цілей проведення досліджень;
- формування інформаційної бази;
- обґрунтування системи оціночних показників;
- вибір методів дослідження;
- здійснення розрахунків;
- використання отриманих результатів для прийняття управлінських рішень.

Значимість дослідження обумовлюється багатьма чинниками, які обумовлюють функціонування об'єкта дослідження. Саме визначення цілей та адаптація до них дій та забезпечення надходження ресурсів, необхідних для їх досягнення, (становлять) є основою стратегії стратегію підприємства [25]. Таким чином, цілями дослідження конкурентоспроможності є не лише оцінка внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства, а й визначення шляхів зміцнення існуючих та створення нових конкурентних переваг.

При проведенні досліджень дуже часто постає проблема інформаційного забезпечення, адже повнота, достовірність та актуальність

інформації та вміння її використовувати відіграє визначальну роль у розвитку всіх економічних процесів. Недоступність або невідповідність інформації, що використовується для аналізу внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства може призвести до тримання некоректних результатів та прийняття хибних рішень.

Для оптимальної оцінки рівня конкурентоздатності підприємств необхідним є усвідомлення структури даного поняття. Це дає ключ до правильного розуміння складу та напрямку причинно-наслідкових взаємозв'язків у системі «конкурентоспроможність – фактори», обґрунтованого відбору основних факторів, що визначають величину даної економічної категорії, успішного пошуку відповідної статистичної інформації.

Поняття конкурентоспроможності містить у собі великий комплекс економічних, правових та інших характеристик, що визначають положення підприємства на галузевому, регіональному або світовому ринку. Цей комплекс може включати характеристики товару, обумовлені сферою виробництва, а також фактори, що формують у цілому економічні умови виробництва і збуту продукції [26].

Для оцінки рівня конкурентоспроможності економісти вкладають у пояснення цієї категорії свій зміст та наводять власну систему показників. Узагальнюючи результати попередніх досліджень можна виділити основні властивості категорії «конкурентоспроможність підприємства», а саме:

- порівнянність: конкурентоспроможність підприємства визначається та досліджується у порівнянні ідеальним еталонним підприємством або з конкурентами, які виготовляють аналогічну продукцію чи товари-замінники, функціонують на цьому ж або подібному за характеристиками ринку;

- просторовість: конкурентоспроможність підприємства визначається в межах певного конкретного ринку, оскільки за рівних умов підприємство

може ідентифікуватись як конкурентоспроможне на одному ринку та неконкурентоспроможне – на іншому;

- динамічність: поняття конкурентоспроможності є обмеженим у часі, адже підприємство може бути конкурентоспроможним у одному періоді, і втратити ці позиції в іншому періоді;

- предметність: передбачає виокремлення переліку та сукупності параметрів, які формують конкурентоспроможність підприємства, а саме: якість та ціни на продукцію, техніка та технологія, кваліфікація кадрів, імідж підприємства, маркетингові комунікації та канали просування, наявність фінансових можливостей для розвитку, наявність власних площ, будівель, споруд та інших основних фондів, наявність патентів на унікальні винаходи, використання прогресивних управлінських технологій та ін.;

- атрибутивність: виокремлення унікальної характеристики, яка насамперед формує конкурентну перевагу підприємства;

- інтегральність: оцінювання конкурентоспроможності підприємства не може здійснюватися за одним критерієм, а обов'язково базується на використанні інтегрального показника, що акумулює найбільш репрезентативні індикатори;

- врахування внутрішніх та зовнішніх умов функціонування;

- релевантність, яка означає, що конкурентна позиція підприємства може бути визначена лише в межах відповідного середовища функціонування;

- системність: передбачає врахування усієї сукупності параметрів та умов, що формують конкурентоспроможність підприємства, а також взаємозв'язки між ними [27].

На сьогодні існує значна кількість методичних підходів до оцінки конкурентоспроможності різних рівнів економічної системи. Єдиної універсальної методики не розроблено, оскільки кожна галузь, кожен вид діяльності мають свої специфічні особливості, які необхідно враховувати

для повної характеристики об'єкта дослідження. Класичний підхід передбачає наступну класифікацію методів:

- за способом відображення кінцевих результатів: графічні методи, математичні методи, логістичні методи.

- за можливістю розроблення управлінських рішень: одномоментні, стратегічні.

- за способом оцінки: індикаторні, матричні.

Крім того в науковій літературі широко розповсюджені і детально розглянуті методи оцінки конкурентоспроможності підприємства, засновані на комплексних, інтегральних показниках.

Використання комплексних показників є цілком доречним, адже фактори конкурентоспроможності підприємства, що пропонуються численними авторами, здебільшого являють собою групові чинники, які агрегують дію первинних факторів конкурентоздатності. Кожен з таких чинників, як економічний потенціал, рівень управління або технологічний рівень підприємства практично неможливо визначити одним-єдиним показником. Групові фактори конкурентоспроможності підприємства, в свою чергу, потребують відповідного визначення на основі експертних чи математико-статистичних методів оцінювання [26].

Застосування статистичних та економіко-математичних методів у оцінюванні конкурентоспроможності підприємства та у формуванні його стратегії дозволяє:

- проводити аналіз економічних об'єктів і процесів;
- будувати прогнози розвитку економічних процесів;
- здійснювати підтримку прийняття управлінських рішень на всіх рівнях господарської ієрархії управління.

У своїх працях Столяров І.А. називає математику саме тим апаратом, який дозволяє вивчати, аналізувати складні економічні системи. Він зазначав, що економічні явища є одними з найбільш складних для дослідження, зокрема, окреме підприємство є складною динамічною

системою з багатоманітними і рухомими зв'язками між різними його підрозділами. І без застосування точних методів неможливо встановити ефективні, оптимальні режими функціонування такої системи [28, с. 8].

Використання математичних методів має і ряд недоліків, зокрема М.М. Шигун [29] наводить три групи проблем та обмежень: складнощі застосування з математичної точки зору, з позиції характеру економічних явищ і процесів, у сфері прийняття економічних рішень. Аналітики часто зіштовхуються зі складністю формалізації окремих явищ або процесів, що обумовлено стохастичним характером економіки; наявністю факторів, вплив яких важко виміряти, визначити/передбачити. Економічні системи зазвичай є слабо структурованими системами, що значно ускладнює процес моделювання. Специфіка діяльності окремих підприємств вимагає побудови унікальних моделей, що значно підвищує трудомісткість їх застосування. Складність окремих математичних методів вносить додаткові вимоги до кваліфікації аналітиків, і далеко не на кожному підприємстві є відповідні фахівці. Крім того, неточності, що можуть виникнути в процесі моделювання, можуть привести до значних збитків.

Однак, стрімкий розвиток інформаційних технологій, поява та широке розповсюдження прикладних програм значно спрощують застосування економіко-математичних методів.

Опираючись на міцний економіко-математичний інструментарій, нами були узагальнені основні економіко-математичні методи, які можуть бути застосовані під час досліджень конкурентоспроможності підприємств.

Застосування математичних методів в жодному разі не виключає використання спеціальних методів досліджень у кожній прикладній сфері. Такий симбіоз дозволяє підвищити точність та ефективність їх використання.

**Економіко-математичні методи дослідження
конкурентоспроможності підприємства**

Метод	Короткий опис методу	Завдання в межах дослідження конкурентоспроможності підприємства
Кореляційно-регресійний аналіз	Дозволяє виявити фактори впливу на результативну ознаку, встановити силу впливу та характер зв'язку між досліджуваними явищами.	- визначення впливу окремих чинників внутрішнього та зовнішнього середовища на результати виробничих процесів та діяльності підприємства; - побудова ресурсних моделей; - побудова структурної моделі формування потенціалу підприємства.
Дисперсійний аналіз	Дозволяє здійснити перевірку статистичних гіпотез відносно середніх у кількох генеральних сукупностях, які мають нормальний розподіл.	- оцінка розходжень результатів впровадження нових технологій на різних ділянках; - оцінка розходжень впливу компетенцій на ефективність виконання виробничих завдань.
Рангова кореляція	Спосіб вимірювання взаємозв'язку між ознаками, які можна ранжувати на основі бальних оцінок.	- визначення залежності продуктивності праці від рівня механізації виробничих процесів; - оцінка схильності до ризику; - визначення моменту зміни тренду у торгівельній стратегії.
Методи екстраполяції	Поширення кількісних висновків щодо існуючих тенденцій, одержаних у результаті вивчення впливу минулих подій на майбутні періоди.	- прогнозування первинних чинників внутрішнього та зовнішнього середовища, які мають кількісне вираження.
Адитивні моделі	Використовуються при моделюванні детермінованих функціональних зв'язків у випадках, коли результативний показник є алгебраїчною сумою декількох факторних ознак.	побудова моделей та факторний аналіз: - балансу товарної продукції; - зведених витрат на виробництво за сумою елементів цих витрат; - балансу робочого часу робітника.
Мультиплікативні моделі	Будуються з метою відображення функціонального зв'язку, якщо результативний показник є добутком декількох факторів	- побудова двохфакторних моделей результуючих показників.
Кратні моделі	Характеризують залежність результативного показника від факторів, якщо результативний показник отримують діленням одного факторного показника на інший.	- побудова двохфакторних моделей показників ефективності.

Метод аналізу ієрархій	Зміст методу полягає у побудові дерева цілей або ієрархії цілей. Передбачає проведення суб'єктивних парних порівнянь.	<ul style="list-style-type: none"> - підтримка прийняття рішень при виборі постачальників; - порівняння конкурентоспроможності підприємств; - визначення пріоритетності стратегій підприємства.
Моделі мережевого планування і управління	Сутність моделі полягає у створенні логічних діаграм послідовності виконання проектних робіт - сіткових графіків - і визначенні тривалості цих робіт та проекту в цілому з метою подальшого контролю.	<ul style="list-style-type: none"> - визначення і наочне представлення повного обсягу робіт у вигляді графіка; - встановлення цілей проекту щодо часу виконання робіт, вартості й обсягів використаних ресурсів; - оцінка бюджету проекту; - контроль за ходом здійснення проекту і передбачення подальшого перебігу подій; - ефективний розподіл відповідальності за проектні роботи між членами команди; - зменшення ризиків і невизначеності.
Оптимізаційні моделі	Суть полягає у знаходженні найкращого (з точки зору певного критерію) варіанту виконання сформульованих обмежуючих умов.	<ul style="list-style-type: none"> - визначення оптимального плану виробництва; - розподіл виробничих потужностей; - складання плану перевезень; - оптимізація використання ресурсів; - розподіл капіталовкладень тощо.
Динамічне програмування	Підтримка багатоетапних процесів прийняття рішень з метою отримання оптимального результату, що залежить від дій на всіх етапах процесу. Дозволяє шляхом поетапної багатокрокової оптимізації отримати загальний (результуючий) оптимум.	<ul style="list-style-type: none"> - оптимізація управління запасами; - планування заміни основних засобів виробництва; - оптимізація управління інвестиційним портфелем; - календарне планування процесу виробництва; - складання динамічних моделей міжгалузевого балансу.
Теорія ігор	Розглядаються питання знаходження оптимальної поведінки учасників конфліктної ситуації.	<ul style="list-style-type: none"> - визначення оптимальних стратегій поведінки гравців.
Теорії масового обслуговування	Застосовується для побудови математичних моделей і оптимізації об'єктів з врахуванням їх стохастичної природи, впливу на них імовірнісних факторів.	<ul style="list-style-type: none"> - оптимізація роботи технічних пристроїв і електрообладнання, автоматичних ліній тощо; - обґрунтування структури системи обслуговування та процесу обслуговування.

Джерело: складено автором за [29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36,37]

Застосування економіко-математичних методів у дослідженні конкурентоспроможності підприємств є доцільним та безперечно корисним:

- при проведенні аналізу сучасного стану підприємства, зокрема є вагомим важелем у забезпеченні підвищення точності отриманих результатів;

- при дослідженні макросередовища, а саме використання моделей, орієнтованих на вивчення економічних аспектів проблем стійкого розвитку окремих галузей, регіонів, країн; передбачення розвитку окремих економічних систем;

- при розробці стратегії, спрямованих за утримання конкурентних позицій та здобуття нових конкурентних переваг, в тому числі застосування моделей оптимального використання виробничих потужностей, оперативного-календарного планування, управління запасами, вибору технології, управління інвестиційним портфелем тощо [38, с. 284].

Інвестиційний процес та інвестиційна діяльність являють собою цілісну, надзвичайно складну і динамічну економічну систему, яка складається з множини взаємозалежних і взаємодіючих підсистем різних рівнів з розгалуженою мережею прямих і обернених зв'язків. Інвестиційна діяльність є однією з необхідних умов забезпечення конкурентоспроможності, ефективного функціонування, сталого розвитку підприємств, галузей, регіонів, країн тощо. Вона утворюється з результатів дії безлічі факторів і вимагає формування системи регулювання, що забезпечує ряд властивостей, таких як ефективність, керованість, відповідність інтересам державного розвитку, забезпечення економічної, соціальної, екологічної безпеки та ін. [39]. Метою інвестиційної діяльності є спрямування вільних ресурсів для забезпечення процесу розширеного відтворення і підвищення ефективності функціонування економіки в цілому. [40].

Загальновідомо, що попит на інвестиційні ресурси перевищує їх пропозицію і це підвищує вимоги до реципієнтів стосовно гарантування

очікуваних результатів капіталовкладень. Існує цілий комплекс факторів, які впливають на прийняття рішень про інвестування: політичні, економічні, соціальні тощо. Прогнозування впливу зазначених факторів є одним з основних елементів обґрунтування доцільності інвестиційних проектів, що обумовлює важливість використання ефективного математичного апарату для роботи з невизначеностями, як об'єктивної, так і суб'єктивної природи.

При вкладенні капіталу інвестор прагне досягти дві цілі, які нерідко є взаємовиключними, – максимізація прибутку і мінімізація ризику втрати капіталу. Особливістю аграрного виробництва є значний вплив випадкових факторів, які неможливо точно передбачити. Така ситуація значно ускладнює вибір і обґрунтування проектних рішень.

Моделювання інвестиційної діяльності можна розглядати на макро-, мезо- та мікрорівнях. Зупинимося на детальному розгляді мікрорівня – моделювання на рівні окремого підприємства або інвестиційного проекту. У процесі моделювання інвестиційних проектів можна виділити шість основних етапів.

На першому етапі відбувається формування інвестиційного задуму. Серед запропонованих альтернативних ідей обирається одна або декілька кращих. Проводиться аналіз поточного стану підприємства-реципієнта з метою визначення відповідності умов реалізації проекту вимогам інвесторів, можливе впровадження заходів щодо забезпечення таких умов. Планується діяльність підприємства на перспективу за умови реалізації інвестиційного проекту.

На другому етапі здійснюється пошук інформації та збір даних. При розробці варіантів рішень постає проблема в наявності та доступності інформації, оскільки окремі змінні моделі можна визначити лише на основі звітності за декілька останніх років та інформації, яка не має документального відображення. Моделювання умов зовнішнього середовища передбачає використання інформації прогнозного,

ймовірнісного характеру, що потребує застосування методів прогнозування.

Відповідно до ступеня інформованості суб'єкта керування В.В. Вітлинський та П.І. Верченко [41] виділяють шість типів інформаційних ситуацій. Слід зауважити, що кожній інформаційній ситуації відповідає свій набір критеріїв прийняття рішень.

Перша інформаційна ситуація характеризується заданим розподілом апіорних ймовірностей станів економічного середовища $(\Theta_j, j=1\dots n)$, тобто вважаються відомими ймовірності реалізації j -го стану: $(p_1; \dots; p_n)$ $P = (p_1 \dots p_n)$, для яких мають виконуватися такі умови $\sum p_j = 1$.

Друга інформаційна ситуація характеризується заданим законом розподілу ймовірності з точністю до невідомих параметрів, які характеризують цей закон розподілу. При наявності достатньої за обсягом статистичної інформації здійснюється оцінка параметрів розподілу. Після цього встановлюється розподіл ймовірностей станів економічного середовища. Для оцінки параметрів закону розподілу можна скористатись методом найменших квадратів, методом максимальної правдоподібності тощо.

Третя інформаційна ситуація характеризується певною системою (лінійних чи нелінійних) співвідношень пріоритету стосовно елементів множини Θ – станів економічного середовища.

Четверта інформаційна ситуація характеризується, з одного боку, невідомим розподілом апіорних ймовірностей станів економічного середовища, а з іншого – відсутністю активної протидії економічного середовища цілям суб'єкта управління.

П'ята інформаційна ситуація характеризується антагоністичними інтересами економічного середовища, тобто має місце конфлікт між середовищем та об'єктом. При цьому економічне середовище є активним і являє собою зловмисного противника.

Шоста інформаційна ситуація характеризується як проміжна між першою та п'ятою інформаційними ситуаціями.

Процеси моделювання за умов невизначеності й ризику мають суттєву різницю: теорія першого підходу будується на засадах створення функції належності, в той час як друга вимагає побудови розподілу ймовірностей на множині можливих станів природи чи множині можливих наслідків [42].

На третьому етапі відповідно до поставленої мети, наявності інформації, особливостей інвестиційного проекту здійснюється вибір математичної моделі.

Обґрунтування інвестиційних рішень може здійснюватися за допомогою різних видів моделей (рис. 2.2.2). Для можливості прийняття програмних інвестиційних рішень в умовах визначеності рекомендується користуватись системою моделей синхронного інвестиційного планування, яка містить три типи моделей: модель оптимізації інвестиційної програми, сукупність моделей інвестиційної і фінансової програм та модель інвестиційної і виробничої програм. [43].

Для можливості прийняття програмних інвестиційних рішень в умовах невизначеності доцільно застосовувати економіко-математичні моделі, що враховують слабо формалізовані і неформалізовані аспекти проблемних ситуацій процесу відтворення у сільському господарстві: його нечітку природу, багатокритеріальність, наявність великої кількості якісних чинників [42].

При побудові моделей часто виникає проблема у відборі з великої кількості вхідних даних найбільш істотних, а з факторів – найбільш значимих. Тобто, вводяться певні спрощення, оскільки всі цілі, альтернативні варіанти, чинники впливу, обмеження та взаємозв'язки не можуть бути в повній мірі враховані в процесі моделювання. Таким чином, при побудові інвестиційної моделі обирається тип моделі, цільова функція, система обмежень змінних з врахуванням спрощень. Невраховані в моделі фактори по можливості розглядаються в процесі обговорення альтернативних рішень.

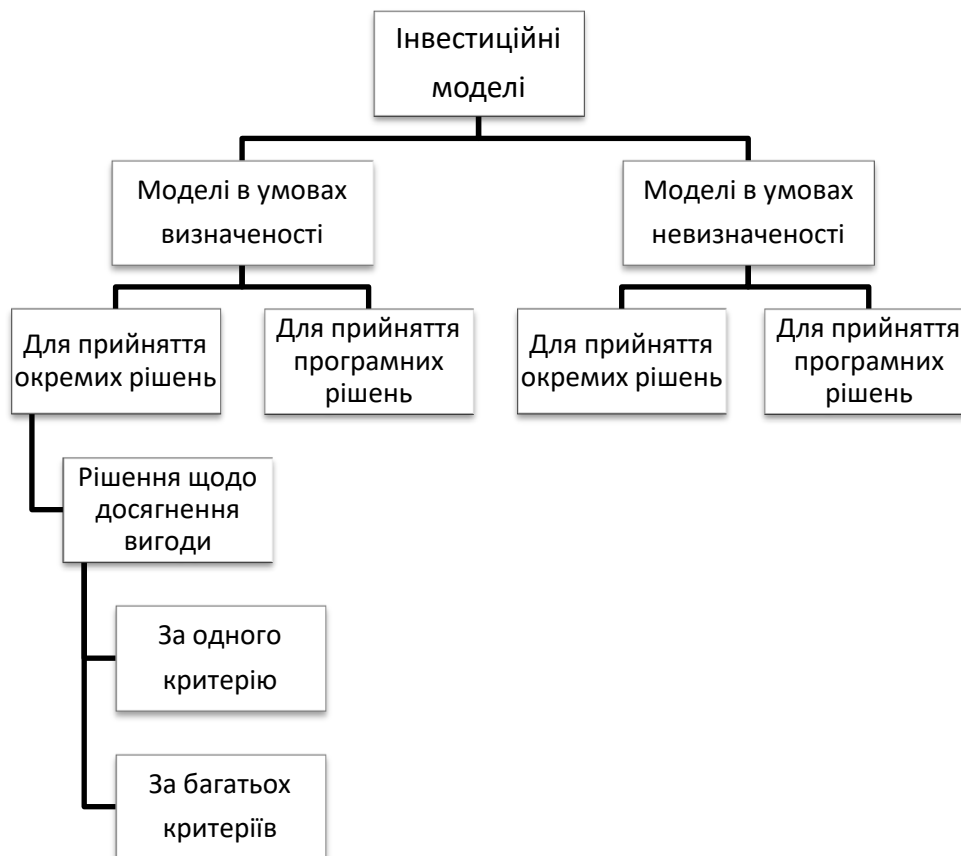

Рис. 2.2.2. Класифікація моделей обґрунтування інвестиційних рішень

Джерело: складено автором за [43]

Однією з характерних рис моделювання інвестиційних проектів, наприклад, у сільському господарстві є врахування фактору невизначеності, що пов'язано з динамічністю зовнішнього середовища, значним впливом кліматичних умов, особливостями виробничих процесів у галузі, тривалістю процесу реалізації проекту. Особливої актуальності цей фактор набуває при побудові динамічних моделей, які дають можливість приймати послідовні (пошагові) рішення, що забезпечує оптимальну реалізацію стратегічних планів.

Четвертий етап пов'язаний з вибором методу розв'язання моделі. Основними вимогами до методів є універсальність, простота організації обчислювального процесу і контролю його точності, швидкість збіжності, стійкість обчислювального процесу [44].

На п'ятому етапі оцінюється адекватність побудованої моделі, здійснюються розрахунки, проводиться всебічний аналіз отриманих

результатів, на основі чого приймається рішення про подальше використання результатів або необхідність змін у початково обраній моделі. В більшості випадків отримані результати не є остаточними і потребують корегування з врахуванням існуючих ґрунтово-кліматичних і виробничих умов.

Шостий етап – застосування моделі. Передумовами для реалізації результатів є визначеність всіх даних та їх взаємозв'язків, прогнозування наслідків альтернативних інвестиційних проектів, відсутність взаємозв'язку між альтернативними проектами, прийнятний термін експлуатації тощо. Якщо результати розрахунків відповідають очікуванням інвестора, надані всі необхідні гарантії, приймається позитивне рішення щодо інвестування даного інвестиційного проекту.

Побудова комплексної моделі інвестиційного процесу є достатньо складним, трудомістким завданням, що потребує застосування різних методів моделювання. При розробці стратегії за умов функціонування об'єкту у важкопрогнозованому середовищі доцільним є використання теоретико-ігрових моделей, а, наприклад, для аграрної сфери – такого їх типу, як «ігри з природою». Традиційно рішення, ухвалені на основі розв'язків моделей конфліктних явищ або процесів у формі антагоністичної гри, дозволяють оптимально скоригувати активність у мікроекономічних процесах, системах регулювання та контролю екологічної безпеки, тощо. Такий підхід до поділу ресурсів відповідає інтенсивному шляху задоволення потреб, які безперервно виникають, зокрема, у соціально-економічних та біоекологічних системах.

Кількість стратегій підприємства залежатиме від напрямів капіталовкладень, що розглядаються. При застосуванні теоретико-ігрових моделей під оптимальною стратегією, зокрема, сільськогосподарського товаровиробника розуміють таку його стратегію, при застосуванні якої його виграш (програш) не може бути зменшений (збільшений), незалежно від зміни погодних умов. Стратегії природи визначаються на основі

наявної статистичної інформації шляхом підбору відповідних значень параметрів функції, якою задається стратегія, оскільки в аграрній сфері «іграм з природою» притаманна друга інформаційна ситуація. Оцінка значень здійснюється за допомогою методу максимальної правдоподібності [45, с. 146].

В умовах загострення конкуренції на споживчих ринках стійкість торговельних підприємств забезпечується в ході реалізації стратегій, спрямованих на максимальне задоволення споживчого попиту, а також на зниження всіх видів торгових витрат. Формування зазначених стратегій у першу чергу передбачає раціоналізацію і оптимізацію товарних потоків.

При плануванні товарних запасів ставляться дві цілі, які нерідко є взаємовиключними, – це повне задоволення попиту та запобігання втратам внаслідок створення надмірних запасів, що призводить до підвищення витрат на зберігання або до втрат із-за псування продукції. Така ситуація значно ускладнює вибір і обґрунтування рішень. Тому, при розробці стратегії управління товарними запасами в умовах невизначеності доцільним є використання теоретико-ігрової моделі.

Формат організації роздрібною торгівлі, як сукупність характеристик, що визначають її місце на ринку товарів народного споживання, які дають можливість їй ефективно функціонувати і розвиватися, є одним з визначальних факторів впливу на вибір моделі управління запасами. До характеристик, що визначає формат організації роздрібною торгівлі, відносяться асортимент, площа, застосовувані форми обслуговування, облікова кількість персоналу і т.д., що в певному сенсі визначає можливості підприємства щодо управління товарними запасами за іншими внутрішніми чинниками [46].

В даному дослідженні увагу сконцентровано на такому форматі підприємств роздрібною торгівлі, як дрібно-роздрібна торговельна точка. Для зазначеного типу підприємств характерні наступні ознаки:

- статус: незалежне або мережне;

- кількість асортиментних позицій: до 100;
- тип асортименту: обмежений;
- товарооборот: 30-40 тис. дол. на місяць;
- тип матеріально-технічної бази: переважно орендована;
- розмір торгової площі: до 10 кв. м [46].

У теорії управління запасами виділяють дві основні моделі: модель з фіксованим розміром замовлення і модель з фіксованим інтервалом часу між замовленнями. Обидві зазначені моделі мають широкий ряд обмежень, але на їх основі розробляються численні прикладні моделі, наближені до конкретних умов діяльності. Для такого формату торговельного підприємства, як дрібно-роздрібна торговельна точка, застосовується модель управління запасами з фіксованим інтервалом часу між замовленнями. Тому задачею дослідження є визначення саме обсягів замовлення товарів.

Управління запасами, як і будь-який інший процес управління, здійснюється шляхом прийняття послідовності певних рішень. Рішення приймаються на основі наявної інформації про стан об'єкта управління та умови його функціонування. Відсутність достатньо повної інформації та випадковий характер багатьох явищ призводять до невизначеності у прийнятті рішень. Зокрема, у торгівлі, випадковий характер зміни попиту унеможлиблює його точне прогнозування, а, отже, і формування ідеально точного замовлення на поставку товару. Ухвалення рішення в цьому випадку пов'язане з ризиком.

Більшість моделей управління запасами, представлених у науковій літературі й періодичних виданнях, є детермінованими. За своїм математичним змістом вони є задачами математичного програмування, в яких у якості основних змінних виступають обсяг замовлення, час поставки. У якості вхідної інформації в таких моделях використовується прогноз попиту на деякий період часу, або середньоочікувана величина попиту за деякими періодами, які трактуються як детерміновані дані, але

не є такими в реальності. Стохастичний характер даних пояснює доцільність застосування ігрових моделей для планування обсягів товарних запасів для такого формату торговельного підприємства, як дрібно-роздрібна торговельна точка.

У теорії ігор розглядаються питання знаходження оптимальної поведінки учасників конфліктної ситуації. Конфлікт може виникнути також через розбіжності цілей, які віддзеркалюють не лише несполучні інтереси різних осіб або сторін, а також різноманітні інтереси однієї і тієї ж особи [47]. Протидія зацікавленій стороні може бути не лише наслідком усвідомлених дій, а й результатом об'єктивно існуючих, але непередбачених в повному обсязі умов. Моделювання таких ситуацій прийнято називати “гра з природою” [48]. Характерною особливістю відповідних моделей є розробка математичного апарата з прийняття рішень в умовах так званої природної невизначеності.

Є певні особливості побудови моделей гри “людина – природа”. Приймаючи рішення, людина може скористатися кількома стратегіями. Вплив природи на досліджуваний процес можна також змоделювати як використання певної множини стратегій. Обираючи лінію поведінки, людина може застосовувати як чисті стратегії, так і змішані, за умови, що існує можливість оцінити наслідки використання будь-якої чистої стратегії в залежності від будь-якого довільного стану природи, тобто для кожної допустимої ситуації, що виникає в результаті застосуванні стратегій гравцями, відомий числовий результат і можна задати матрицю виграшів досліджуваної гри [49]. Метою побудови таких моделей, як гра з природою, є визначення оптимальної стратегії для першого гравця і визначення величини його виграшу, оскільки “природа” – це гравець, який байдужий до виграшу і не бажає використовувати промахи іншого гравця.

Кожна формалізована гра характеризується:

- кількістю суб'єктів, які є учасниками взаємодії (конфлікту);
- можливим набором дій (стратегіями) кожного учасника;

– функціями виграшу, які відображують ступінь задоволення інтересів;

– результатом гри, до якого призводять обрані стратегії.

На практиці досить часто формуються обставини, в яких кілька сторін переслідують різні цілі, а підсумки кожного впливу будь-якої зі сторін знаходяться в залежності від дій опонента. Подібні ситуації відносяться до конфліктних: результат будь-якої дії гравця залежить від зустрічного ходу іншого гравця [50, 51]. На відміну від реального конфлікту гра ведеться за певними правилами, які чітко визначають права і обов'язки учасників гри. У грі, що розглядається, першим гравцем є приватний підприємець – власник дрібно-роздрібної торговельної точки, основу асортименту якої становить молочна продукція, другим гравцем – споживачі, які формують сукупний попит на молочну продукцію, що реалізується у зазначеній торговельній точці.

Стратегією гравця іменується комплекс умов, що визначають його дії у залежності від ситуації, що склалася. Виграш кожного гравця залежить як від обраної ним стратегії, так і від стратегій, обраних іншим гравцем. Особа, яка приймає рішення, обирає стратегію з множини доступних стратегій. Гра вважається скінченою, у випадку, якщо кожен учасник має кінцеву кількість стратегій, і нескінченною – у зворотному випадку [48, 49].

На основі інформації щодо запитів споживачів та обсягів реалізації продукції за останні три місяці досліджуванім підприємством, визначено діапазон, в якому змінювався попит на молочну продукцію. Кількість стратегій підприємця визначено виходячи з можливих коливань попиту та інших об'єктивних та суб'єктивних обмежуючих чинників. Двічі на тиждень власник робить замовлення і відповідно отримує певну партію для подальшої реалізації. Таким чином, маємо гру двох сторін, в якій припустимі стратегії кожної зі сторін представлені скінченними множинами.

З огляду на коливання попиту на сир кисломолочний, наявне матеріально-технічне забезпечення та торгову площу, підприємець може

замовити i , відповідно, створити товарні запаси на рівні від 30 до 35 одиниць даної продукції. Відповідно, розглянемо шість стратегій підприємця щодо створення товарних запасів. Оскільки попит на сир кисломолочний за досліджуваний період коливався в межах від 30 до 35 одиниць продукції, то можна виділити шість стратегій другого гравця.

Під оптимальною стратегією розуміють стратегію одного з опонентів, при застосуванні якої його виграш (програш) не може бути зменшений (збільшений), які б стратегії не реалізовував інший [48]. При прийнятті рішення підприємцем щодо замовлення продукції, існує ймовірність, що попит на продукцію перевищить обсяг наявних товарних запасів, тоді підприємець не в повній мірі використовуватиме наявні можливості. Якщо попит виявиться нижче, ніж обсяг підготовленої для реалізації продукції, то підприємець недоотримає прибуток або понесе збитки, адже продукція має обмежений термін придатності.

Відповідно до концепції теорії матричної гри ситуація прийняття рішень щодо вибору стратегії характеризується множиною $\{X; Q; F\}$,

де X – множина стратегій підприємця;

Q – множина можливих станів попиту;

$F = \{f(x_i, q_j); x_i \in X; q_j \in Q\}$ – функціонал оцінювання,

$f(x_i, q_j)$ – функція виграшу підприємця,

$i = \overline{1, m}; j = \overline{1, n}$ [47, 48, 50].

Функціонал оцінювання задається платіжною матрицею:

$$F = F\{f_{ij}\} = \begin{array}{c|cccc} & q_1 & \dots & q_j & \dots & q_n \\ \hline x_1 & f_{11} & \dots & f_{1k} & \dots & f_{1j} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_i & f_{i1} & \dots & f_{ij} & \dots & f_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_m & f_{m1} & \dots & f_{mj} & \dots & f_{mn} \end{array},$$

елемент f_{ij} якої – це кількісна оцінка рішення $x_i \in X$, за умови, що зовнішні

умови відповідають стану $q_j \in Q$.

При побудові функціоналу оцінювання враховано прибуток, який підприємець отримуватиме від реалізації однієї партії сиру кисломолочного залежно від наявних обсягів товарних запасів, рівня закупівельних цін та цін реалізації, існуючого попиту тощо:

	q_1	q_2	q_3	q_4	q_5	q_6
x_1	129,0	129,0	129,0	129,0	129,0	129,0
x_2	110,8	133,3	133,3	133,3	133,3	133,3
$F = F\{f_{ij}\} = x_3$	92,6	115,1	137,6	137,6	137,6	137,6
x_4	74,4	96,9	119,4	141,9	141,9	141,9
x_5	56,2	78,7	101,2	123,7	146,2	146,2
x_6	38,0	60,5	83,0	105,5	128,0	150,5

З метою оцінки “чистих” стратегій підприємця розглянемо критерії: максимаксний критерій (крайнього оптимізму), критерій Вальда (крайнього песимізму), критерій Севіджа (мінімального ризику), критерій Байєса-Лапласа (максимуму середнього виграшу), критерій Гурвіца (песимізму-оптимізму).

Згідно максимаксного критерію або критерію крайнього оптимізму робиться припущення, що зовнішні умови будуть для гравця найсприятливішими. Тому слід обрати рішення, яке забезпечує максимальний виграш серед максимально можливих, тобто:

$$S_m = \max_i \max_j f_{ij} = \max(129,0; 133,3; 137,6; 141,9; 146,2; 150,5) = 150,5.$$

За максимаксним критерієм найкращим для підприємця є рішення щодо вибору шостої стратегії – створення товарного запасу у 35 одиниць продукції.

Протилежне припущення щодо попиту на продукцію передбачає оцінка за критерієм Вальда. За даним критерієм вибір стратегії здійснюється з огляду на гіпотезу, що за будь-якої стратегії першого гравця буде реалізована така стратегія другого гравця, яка призводить до найгіршої ситуації для першого гравця [48, 49].

За критерієм крайнього песимізму підприємцю доцільно обрати першу стратегію, тобто створити товарний запас у 30 одиниць продукції:

$$S_W = \max_i \min_j f_{ij} = \max(129,0; 110,8; 92,6; 74,4; 56,2; 38,0) = 129,0$$

Сутність критерію Севіджа полягає у виборі стратегії, яка мінімізує ризику. З цією метою побудуємо матрицю ризиків, яка дозволяє більш чітко виявити переваги певної стратегії за даного можливого рівня попиту. Ризиком r_{ij} , якщо користуватися чистою стратегією x_i за q_j стану природи, називають різницю між максимальним виграшем $\max_i f_{ij}$, який можна було б одержати, якби природа достовірно була в стані Q_j , та виграшем f_{ij} , який можна одержати, використовуючи стратегію x_i та приймаючи q_j за можливий стан природи [49].

Таким чином, мінімальне значення максимально можливого ризику гарантує друга стратегія – створення товарного запасу у 31 одиницю продукції:

$$S_S = \min_i \max_j r_{ij} = \min(21,5; 18,2; 36,4; 54,6; 72,8; 91,0) = 18,2$$

Застосування критерію Байєса-Лапласа передбачає наявність інформації щодо ймовірності застосування другим гравцем кожної зі стратегій. Проведені спостереження дозволили визначити ймовірності формування певних рівнів попиту на молочну продукцію. У даному випадку, визначивши математичне сподівання виграшу для кожного рішення, обирають те, яке забезпечує найбільше значення виграшу:

$$S_{BL} = \max_i \sum_{j=1}^n f_{ij} p_j = \max(129,0; 132,2; 133,1; 127,3; 113,6; 97,6) = 133,1$$

Тобто, підприємцю доцільно застосовувати третю стратегію – створення товарного запасу у 32 одиниці продукції.

Принцип Байєса-Лапласа доцільно застосовувати у випадках багаторазового повторення поведінки гравців, що дає можливість оцінки ймовірності застосування стратегій статистичними методами, виходячи з

частоти реалізації певних стратегій гравцями в минулому. У досліджуваному випадку – коливання попиту на молочні продукти – протягом дванадцяти попередніх тижнів.

Застосування критерію Гурвіца передбачає вибір між результатами найменш і найбільш можливих виграшів. Серед множини чистих стратегій, за критерієм Гурвіца, за оптимальну приймають ту стратегію, для якої виконується умова:

$$\max_i \left\{ \lambda \min_j f_{ij} + (1 - \lambda) \max_j f_{ij} \right\},$$

де $\lambda \in [0; 1]$ і обирається за суб'єктивними міркуваннями. За умови $\lambda = 1$ критерій Гурвіца тотожний критерію Вальда (крайнього песимізму), за умови $\lambda = 0$ – критерію крайнього оптимізму. Коефіцієнт λ являє собою міру песимізму особи, яка приймає рішення про вибір стратегій: чим більш небезпечна ситуація, тим доцільніше обрана λ ближче до 1 [49, 52, 53]. У досліджуваному випадку вважаємо за доцільне присвоїти λ значення 0,3, тоді отримаємо:

$$S_H = \max_i \left\{ 0,3 \min_j f_{ij} + 0,7 \max_j f_{ij} \right\} = \max(129,0; 126,6; 124,1; 121,7; 119,2; 116,8) = 129,0$$

За критерієм Гурвіца підприємцю доцільно обрати першу стратегію, тобто створити товарний запас у 30 одиниць продукції.

Отже, оптимальний обсяг товарних запасів варто визначати, орієнтуючись на мету підприємця. Якщо підприємець прагне мінімізувати ризик втрати прибутку, то йому слід обирати другу стратегію – створення запасу готової продукції обсягом 31 одиниця продукції. За песимістичних очікувань оптимальним варіантом буде вибір першої стратегії – створення запасу готової продукції обсягом 30 одиниць продукції, доцільність даного рішення підтверджує перевірка за критерієм Гурвіца. За оптимістичних очікувань – шосту стратегію і, відповідно, створення запасу готової продукції обсягом 35 одиниць продукції. Якщо підприємець орієнтується на отримання найбільшого середнього прибутку (з урахуванням

ймовірного розподілу попиту), то йому слід обирати третю стратегію – створення запасу готової продукції обсягом 32 одиниці продукції [54].

Застосування економіко-математичного інструментарію, який є невід'ємною частиною інформатизації суспільства і, зокрема, підприємництва, передбачає наявність певних знань та навичок.

Глобалізація, технологічна та інформаційна революції, суттєві фінансові та екологічні зміни обумовили стрімке поширення нового економічного укладу, що характеризується використанням новітніх високопродуктивних та наукомістких виробництв, широким інноваційним розвитком, переходом на стратегії, що базуються на знаннях, реалізацією інформаційної, наукомісткої продукції – економіки знань.

Проблема необхідності переходу до нового типу економічного середовища постає перед усіма країнами, зумовлюючи їх продукувати, використовувати, зберігати та поширювати нові знання, підвищувати їх рівень та якість, задля утримання власних позицій в умовах кризових явищ та гідного місця в умовах жорсткої конкуренції, процвітання та прискорення соціально-економічного зростання.

Якщо ефективність господарювання та конкурентні переваги країн все більше визначаються застосуванням знань, формування результативного механізму активізації і підвищення ролі знань є ключовим завданням сучасної економіки.

Тільки ефективна реалізація державою сукупності заходів щодо формування відповідних умов для подальшого зростання науково-освітнього та професійного потенціалу країни, розвитку підприємств-продуцентів високих технологій та нової інноваційної продукції, забезпечення інформаційної підтримки та легких, зручних комунікацій, впровадження та безупинний розвиток програм результативної інноваційно-інвестиційної політики дозволить забезпечити сталий розвиток України, успішний перехід на засади економіки знань та можливе економічне лідерство [55, 56].

Список використаних джерел

1. Скорук О.В. Стан та проблеми розвитку підприємництва в Україні. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*, 2016. Вип. 2 (02). С. 107-110.
2. Аналітичний огляд “Місце України у рейтингу світового банку “Doing Business”. URL : <https://www.me.gov.ua/documents/detail?lang=uk-ua&id=9cd60d26-fa44-481c-bb2a-1b28c713081f&title=analitichniiogliadmistseukrainiureitingusvitovogobankudoingbusiness> (дата звернення: 17.06.2021).
3. Економічний розвиток регіону на основі активізації підприємницької діяльності : монографія / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. А. І. Ковальова. Одеса : Атлант, 2014. 178 с.
4. Державна служба статистики України : сайт. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 10.05.2021).
5. Аналіз проблеми розвитку підприємництва на регіональному рівні / А.С. Федорова, В.В. Голомб. URL: http://www.confcontact.com/2017-ekonomika-i-menedzhment/10_fedorova.htm (дата звернення: 27.07.2021).
6. Педченко Г.П. Власюк Ю.О. Багатовимірний статистичний аналіз стану підприємництва в регіонах України. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*, 2019. № 1 (39). С.268-276.
7. Tryon R. C., Bailey D. E. Cluster analysis. New York : McGraw-Hill Inc., US, 1970. 352 p.
8. Бойко Н.І. Застосування кластерного аналізу для діагностики дієвості господарського механізму торговельних підприємств. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Інформаційні системи та мережі*, 2014. № 783. С. 412–420.
9. Єрмак С.О. Кластерний аналіз регіонів України за ключовими індикаторами інноваційного розвитку. *Науковий журнал «Економіка розвитку»*, 2017. №3 (83). С. 34-44.

10. Fayyad, U.M., Piatetsky-Shapiro, G. & Smyth, P. From Data Mining to Knowledge Discovery: An Overview. *AI Magazine*, 1996. Vol. 17. No.2. P.37-54
11. Wagstaff, K. Cardie C. Constrained K-means Clustreing with Background Knowledge. *Proceedings of the Eighteen International Conference on Mahine Learning*, 2001. P. 577–584.
12. Hartigan J.A., Wong M.A. Algorithm AS 136: A k-means clustering algorithm. *Journal of the Royal Statistical Society Series C (Applied Statistics)*, 1979. Vol. 28, P. 100–108.
13. Головне управління статистики у Запорізькій області : сайт. URL : <http://www.zp.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 18.09.2021).
14. Комплексна програма розвитку малого і середнього підприємств Запорізькій області на 2021-2023 роки URL : <https://www.zoda.gov.ua/article/2174/kompleksna-programi-rozvitku-malogo-ta-serednogo-pidprijemnitstva-v-zaporizkiy-oblasti-na-2021-2023-roki.html>. (дата звернення: 17.06.2021).
15. Григораш О.В. Оцінка ефективності застосування бюджетних важелів стимулювання розвитку малого підприємства. *Бізнес Інформ*, 2016. №1.С. 224-229.
16. Supporting Small Businesses and Creating Jobs. URL : <https://www.whitehouse.gov/omb/factsheet/supporting-small-businesses-and-creating-jobs> (дата звернення: 2.06.2021).
17. Педченко Г.П., Власюк Ю.О. Сучасний стан підприємства в Запорізькій області. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*, 2016. № 3 (32). С. 159-167.
18. Горбатюк Р.М. Комп'ютерне моделювання у підготовці фахівців з вищою освітою. *Ukrainian Journal of Educational Studies and Information Technology*, 2015. Vol. 1. No 1. С. 33-42.

19. Бор Н. Единство знаний. Избранные научные труды. М. : Наука, 1971. Т. 2. С. 481-497.
20. Скурихин В.И., Шифрин В.Б., Дубровский В.В. Математическое моделирование. К. : Техніка, 1983. 270 с .
21. Комарова С.М. Компьютерное моделирование как средство развития исследовательской компетенции студентов. *Вестник ТГПУ*, 2015. №5. С.217-223.
22. Сыдыхов Б.Д. О совершенствовании методической системы профессиональной подготовки будущих специалистов на основе информационно-компьютерного моделирования. *Современные наукоемкие технологии*, 2015. № 5. С. 82-84.
23. Петров Ю.Н., Чернова А.А., Кулева Л.В. Компьютерное моделирование как средство развития профессиональных качеств специалистов экономико-управленческого профиля. *Вестник НГУ им. Н.И. Лобачевского. Серия: Экономика и финансы*, 2002. №1. С. 199-203.
24. Мілько Д.О, Педченко Г.П. Використання методів математичного та комп'ютерного моделювання при підготовці сучасних фахівців *Збірник науково-методичних праць Таврійського державного агротехнологічного університету*, 2019. Вип. 22. С.53-58.
25. Chandler A. Strategy and structure : Chapters in History of the Industrial Enterprises. MIT Press; Cambridge. Mass, 1962. 488 p.
26. Конкуентоспроможність підприємства : оцінка рівня та напрями підвищення : монографія / за заг. ред. О. Г. Янкового. Одеса : Атлант, 2013.470 с.
27. Кузьмін О.Є., Мельник О.Г., Романко О.П. Конкуентоспроможність підприємства: планування та діагностика : монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. Кузьміна О.Є. Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2011. 180 с.
28. Столяров И.А. Математика и кибернетика в управлении. М. : «Экономика», 1973. 79 с.

29. Шигун М.М. Застосування математичних методів в економіці : специфіка, проблеми, перспективи. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки*, 2007. № 1 (39). С.425-433.
30. Барабаш Ю.О. Застосування економіко-математичних моделей при підтримці прийняття управлінських рішень. *Вісник Хмельницького національного університету*, 2009. № 3, Т. 1. С. 153-155.
31. Бідник Н.Б. Використання математичних методів і моделей в економіці, фінансах. *Науковий вісник НЛТУ України*, 2008. № 18.6. С.258-262.
32. Економіко-математичне моделювання : Навч. посібник / За заг. ред. В. В. Вітлінського. К. : КНЕУ, 2008. 536 с.
33. Толбатов Ю.А., Толбатов Є.Ю. Математичне програмування: Підручник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 432 с.
34. Handbook of Input-Output Table Compilation and Analysis. United States, New York: UN, 1999. 266 p.
35. Saaty T. L. Decision making with the analytic hierarchy process. *Int. J. Services Sciences*, Vol. 1, No. 1, 2008. P.83-98.
36. Педченко Г. П. Статистика : Навч. посібн. [з грифом МОН]. Мелітополь: КолорПринт, 2018. 266 с.
37. Педченко Г.П., Завадських Г.М., Прус Ю.О. Статистика : курс лекцій. Мелітополь: Люкс, 2021. 223 с.
38. Власюк Ю.О., Педченко Г.П. Застосування економіко-математичних методів у дослідженні конкурентоспроможності підприємств. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*, 2017. № 3 (35). С. 279-285.
39. Ульянченко О.В. Інвестиційний процес і його складові елементи. Ефективна економіка : електрон. версія жур. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=405> (дата звернення: 10.06.2021).

40. Ковтун Н.В. Статистичне дослідження інвестиційного процесу та інвестиційної діяльності : теорія, методологія, практика : монографія. К., 2005. 440 с.
41. Вітлінський В.В., Верченко П.І. Аналіз, моделювання та управління економічним ризиком : навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. К. : КНЕУ, 2000. 292 с.
42. Цюпко І.В. Адаптація методів нечіткого моделювання до умов функціонування сільськогосподарських підприємств : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.03.02. Львів, 2006. 19 с.
43. Галіцин В.К., Суслов О.П., Кубрушко Ю.О. Моделі і методи оцінки інвестиційних проектів : монографія. К. : КНЕУ, 2005. 168 с.
44. Лященко М.Я., Головань М.С. Чисельні методи : підручник. К.: Либідь, 1996. 288 с.
45. Власюк Ю.О., Педченко Г.П. Особливості моделювання інвестиційного процесу в аграрному секторі. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*, 2016. № 3 (1). С. 144-147.
46. Олініченко К.С. Управління товарними запасами підприємств роздрібної торгівлі : монографія. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2017. 211с.
47. Anderton C.H., Carter J. R. Principles of conflict economics. A primer for social scientists. Cambridge : Cambridge University Press, UK, 2009. 321 p.
48. Вітлінський В.В. Моделювання економіки : Навч. посібник. К. : КНЕУ, 2003. 408 с.
49. Ульянченко О.В. Дослідження операцій в економіці : Підручник. Суми : Видавництво "Довкілля", 2010. 594 с.
50. Nash J. F. Two-person cooperative games. *Econometrica*, 1953. Vol. 21 (1). P. 128–140.
51. Von Neumann J., Morgenstern O. Theory of Games and Economic Behavior. N.J. : Princeton University Press, US, 1990. 666 p.

52. Лабскер Л.Г. О критерии Гурвица в играх с природой. *Бизнес Информ*, 2009. №2 (2). С. 11–14.
53. Шиян А.А. Теорія ігор: основи та застосування в економіці та менеджменті : навч. посібник. Вінниця : ВНТУ, 2009. 164с.
54. Власюк Ю.О., Педченко Г.П. Моделювання обсягів замовлень та рівня товарних запасів. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*, 2020. №1 (41). С.206-211.
55. Педченко Г.П. Власюк Ю.О. Соціальні аспекти розвитку підприємництва в Україні. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*, 2017. №1-2 (33-34). С. 260-268.
56. Педченко Г.П., Педченко Е.П. Трансформація вищої освіти в умовах розвитку економіки знань. *Прагматизм у підготовці майбутніх підприємців* : матеріали III науково-практичної конференції, Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного, м.Мелітополь, 20 травня 2021. С. 6-11.

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ[©]

3.1. Ідентифікація загроз економічній безпеці землекористування аграрних підприємств

Економічна безпека підприємства – це такий стан господарюючого суб'єкта, у якому він при найбільш ефективному використанні корпоративних ресурсів (капіталу, персоналу, інформації і технологій, техніки та устаткування, прав) і підприємницьких можливостей досягає запобігання, послаблення або захисту від існуючих небезпек та загроз або непередбачених обставин і забезпечує досягнення цілей бізнесу в умовах конкуренції та ризику.

Економічна безпека підприємства розглядається як одна зі складових загального поняття «безпека». В ринковій економіці підприємства функціонують в умовах невизначеності та непередбачуваності – виникають різні небезпечні явища у підприємстві: спад виробництва, недобросовісна конкуренція, шахрайство, корупція, рейдерство, недосконале комерційне законодавство, криміналізація суспільства, влади та бізнесу. Все це вимагає формування системи економічної безпеки як держави в цілому, так і окремих суб'єктів господарювання.

Сукупність факторів, здатних привести підприємство до економічної загрози, поділяються на дві групи: зовнішні, на які воно не в змозі вплинути, чи його вплив обмежений, та внутрішні, які виникають у результаті діяльності самого підприємства. Внутрішні і зовнішні чинники в сукупності являють собою економічні процеси та явища, що формують рівень економічної безпеки підприємств аграрного сектора на мікро-, мезо- та макрорівнях [42].

[©] Прус Юрій Олександрович

До зовнішніх дестабілізуючих факторів діяльності аграрних підприємств належать зв'язки з контрагентами, господарське та податкове законодавство, кон'юнктура ринку, невизначеність зовнішнього середовища, державна підтримка сільськогосподарських підприємств та природно-кліматичні умови:

- зміна природно-кліматичних умов – вимагає зміни культур та їх сортів, технологій виробництва продукції рослинництва та відповідної техніки на основі додаткових інвестицій;

- низький рівень платоспроможного попиту на продукти харчування у більшості населення та скорочення населення – призводить до зростання насиченості ринку та гальмує збільшення виробництва;

- втрата традиційних ринків збуту сільськогосподарської продукції та продовольства – призводить до зниження ефективності аграрного виробництва;

- загострення конкурентної боротьби через глобалізацію економіки, демпінгові ціни на товари сільськогосподарського виробництва, вироблені в країнах з нижчим рівнем заробітної плати або вищим рівнем державного протекціонізму – призводить до зниження ефективності аграрного виробництва;

- лібералізація зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією в зв'язку з Угодою про вільну торгівлю між Україною та ЄС – призводить до посилення конкурентного тиску на українських виробників, зменшення їх доходів;

- погіршення кон'юнктури світових цін на окремі товари українського агропродовольчого експорту – призводить до зниження ефективності аграрного виробництва;

- відсутність дієвого ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, диспаритет цін на засоби виробництва, сільськогосподарську продукцію та продукти харчування – призводить до зниження ефективності аграрного виробництва;

- обмежені можливості щодо використання кредитних коштів через значний рівень відсотків, високу вартість обслуговування кредитів та умови кредитування, що не враховують особливості сільськогосподарського виробництва – призводить до зниження ефективності аграрного виробництва, сповільнення інвестиційної діяльності;

- низький рівень державної підтримки сільськогосподарських підприємств – призводить до зниження стійкості їх функціонування;

- низький рівень соціальної забезпеченості сільських територій – не дозволяє залучати нових висококваліфікованих фахівців в аграрне виробництво;

До найбільш значимих із внутрішніх дестабілізуючих чинників діяльності аграрних підприємств відносяться:

- недостатній розвиток матеріально-технічної бази, низька технологічна та технічна оснащеність;

- низький рівень впровадження інновацій;

- недостатній обсяг фінансових ресурсів;

- недостатній рівень кваліфікації персоналу та його дисципліни;

- неякісне налагодження технологічного процесу;

- зниження якості ґрунтів, відсутність або недостатність їх меліорації;

- короткі терміни оренди землі, некомпактність землекористування;

- недостатній рівень інформаційно-аналітичного забезпечення;

- низька якість менеджменту;

- низький рівень інноваційної діяльності;

- низький соціальний захист працівників.

Дії вказаних чинників відображаються на недобору продукції, зменшенні доходів та прибутків підприємства. Треба мати на увазі – якщо фактори зовнішнього середовища господарювання не відпрацьовані на

рівні державної економічної політики, то внутрішні чинники не зможуть компенсувати втрати і підприємств, і держави, що особливо важливо в трансформаційний період економіки України.

Загрози обмежують або унеможливають реалізацію економічних інтересів, перешкоджають досягненню цілей підприємства, порушують його стійкий розвиток, призводять до припинення господарської діяльності. Загалом при формуванні економічної безпеки необхідно чітко окреслити основні її загрози (рис. 3.1.1)

Отже, головна ціль економічної безпеки підприємства – забезпечення стійкого та максимально ефективного функціонування в теперішній час і високого потенціалу в майбутньому.

Рис. 3.1.1. Загрози економічній безпеці аграрного підприємства

Джерело: складено автором

Основні функціональні складові економічної безпеки підприємства:

- ресурсна безпека – нейтралізація загроз стосовно забезпечення підприємства ресурсами;
- техніко-технологічна безпека – забезпечення конкурентоспроможності технічного потенціалу та технологічної незалежності;
- фінансова безпека – досягнення найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів, забезпечення високої фінансової ефективності роботи підприємства;
- кадрова безпека – забезпечення високого рівня кваліфікації персоналу, збереження й розвиток інтелектуального потенціалу підприємства, ефективне управління персоналом підприємства;
- правова безпека – дотримання чинного законодавства, всебічне правове забезпечення діяльності підприємства, максимальна правова захищеність усіх аспектів діяльності підприємства;
- екологічна безпека – мінімізація руйнівного впливу результатів виробничо-господарської діяльності на стан навколишнього середовища;
- інформаційна безпека – забезпечення захисту інформації та комерційної таємниці, досягнення необхідного рівня інформаційного забезпечення структурних підрозділів;
- організаційно-управлінська безпека – забезпечення високого рівня організації управління підприємством, оптимальної та ефективної його організаційної структури, високої ефективності менеджменту;
- силова безпека – це захист власників та працівників підприємства від загроз їх здоров'ю, життю та матеріальному благополуччю, а також захист майна підприємства від кримінальних посягань.

У ресурсній складовій економічної безпеки аграрних підприємств найбільш важливими ресурсами є земля, природно-кліматичні умови, сировина, основні фонди, персонал. Ресурсну складову економічної

безпеки агропідприємств необхідно розглядати з позиції захищеності та збереженості джерел формування ресурсних переваг, порівняно з конкурентами, що найкраще характеризує її призначення. Ресурсне забезпечення підприємства визначається рівнем забезпеченості сировиною, матеріалами, технікою, а також ефективністю їх використання [27].

Одним із ключових компонентів економічної безпеки підприємства є її техніко-технологічна складова, адже функціонування аграрного підприємства значною мірою визначається надійністю підсистеми техніко-технологічної безпеки. Техніко-технологічна безпека підприємства – це захист від можливих витрат унаслідок використання застарілої техніки і технології виробництва продукції, неефективної організації виробничого процесу.

До зовнішніх загроз належать труднощі отримання довгострокових кредитів, підвищення цін на енергоносії, відсутність довгострокових контрактів, а до внутрішніх – неефективна організація виробничого процесу, некваліфіковані працівники, зношеність основних фондів. Забезпечення техніко-технологічної безпеки базується, передовсім, на пошуку внутрішніх резервів поліпшення використовуваних технологій та визначенні найбільш ефективної технологічної стратегії розвитку підприємства.

Фінансова безпека підприємства – це система захисту від імовірних фінансових втрат, один із засобів уникнення банкрутства підприємства, реалізації стабільного оптимального використання ресурсів суб'єкта господарської діяльності. Фінансова складова економічної безпеки є стрижнем стійкості і стабільності господарюючого суб'єкта, що забезпечує безперервність фінансування на всіх стадіях операційного циклу, захищеність фінансових інтересів власників, а також залучення і освоєння фінансових ресурсів.

Про послаблення фінансової безпеки свідчить зниження ліквідності, підвищення кредиторської та дебіторської заборгованості, зниження фінансової стійкості. Фінансовій безпеці підприємств можуть становити загрозу такі чинники: неефективне фінансове планування й управління активами підприємства, неефективні товарна, маркетингова, кадрова, дивідендна стратегії підприємства.

Кадрова складова економічної безпеки визначається, насамперед, наявним професійним складом персоналу, ефективністю його роботи та вмінням запобігати загрозам економічній безпеці суб'єктів господарювання. До зовнішньої загрози належить виїзд висококваліфікованих спеціалістів за межі регіону чи країни з метою виживання та самореалізації. До внутрішніх загроз відносяться, передовсім, неефективність системи мотивації та стимулювання працівників. Кадрова економічна безпека досягається шляхом ефективних набору та відбору персоналу, його соціальним захистом, матеріальним та моральним стимулюванням.

Правова безпека підприємства – це захист від надмірного податкового тиску, нестабільного законодавства, неефективної роботи юридичного відділу підприємства. Правова складова полягає у всебічному правовому забезпеченні діяльності підприємства, дотриманні чинного законодавства.

Правову небезпеку становлять, перш за все, недостатня правова захищеність інтересів підприємства в договірних відносинах та у відносинах із державою, порушення юридичних прав підприємства і його працівників, навмисне чи ненавмисне розголошення інформації з обмеженим доступом. Серйозну загрозу діяльності підприємства становить нестабільність системи оподаткування, надмірне втручання держави у справи бізнесу, відсутність правових гарантій у разі насильницького відчуження власності, заблокування рахунків підприємств та ін. Протидія цим негативним впливам здійснюється шляхом юридичного опрацювання

договірної документації, ведення судових і арбітражних розглядів, правового навчання персоналу тощо.

Головним завданням екологічної безпеки аграрних підприємств є дотримання екологобезпечного використання земель та екологічно збалансоване ведення господарської діяльності, що полягає у нормативному або мінімальному використанні добрив та пестицидів. Крім збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь це дозволяє отримати екологічно безпечну та високоякісну й конкурентоспроможну сільськогосподарську продукцію.

Інформаційна безпека підприємства – це захист конфіденційної інформації, попередження її витоку, захист програмних продуктів. Загрозою може бути розголошення секретної інформації підприємствам-конкурентам, що мають за мету розорення цього підприємства, чи використання у власній справі.

Така інформація може стосуватися кількості та рівня зносу основних засобів, кількості фізичних осіб-орендодавців ділянок для товарного сільськогосподарського виробництва та їх особистих даних (вік, місце проживання, наявність спадкоємців), стосуватися місцезнаходження конкретних земельних ділянок та термінів їх оренди, стосуватися контрагентів підприємства та умов договірних відносин з ними тощо. Інформаційна безпека досягається на підприємстві шляхом розробки системи захисту інформації та системи інформаційно-аналітичного забезпечення.

Організаційно-управлінська безпека підприємства – це організований, цілеспрямований і активний захист від впливів різних загрозливих суб'єктів управління на процес функціонування та розвитку підприємства. Організаційно-управлінська безпека забезпечує організацію охорони, режиму, роботу з кадрами, з документами; використання технічних засобів безпеки та інформаційно-аналітичну діяльність з виявлення внутрішніх і зовнішніх загроз діяльності підприємств,

регламентацію діяльності та взаємин виконавців і структурних підрозділів підприємства.

Силова безпека підприємства – полягає в забезпеченні фізичної безпеки працівників фірми (насамперед керівників) і збереженні її майна. До основних негативних впливів на цю складову належать фізичні й моральні впливи на конкретних особистостей (особливо на керівництво та провідних спеціалістів) з метою заподіяти шкоду їх здоров'ю та репутації, що становить загрозу нормальній діяльності їх підприємства.

Негативні впливи, що завдають шкоди майну підприємства, несуть загрозу зниження вартості його активів і втрати економічної незалежності (дезінформація, знищення інформації). Причинами цих негативних явищ є бажання підприємств-конкурентів досягти переваг методами неринкового характеру, кримінальні мотиви одержання злочинними юридичними (фізичними) особами доходів через шантаж, шахрайство або крадіжки. Протидією цим негативним впливам повинна займатися служба охорони, яка здійснює фізичний захист керівників та інших працівників підприємства, організовує пропускний режим, охороняє будинки, приміщення, лінії зв'язку та обладнання, захищає інформацію від несанкціонованого доступу, забезпечує режим секретності документів і матеріалів.

Основними заходами підвищення рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств в контексті зовнішніх загроз виступають:

- реалізація державних програм щодо збереження та підвищення рівня родючості ґрунтів, екологічного захисту територій, на яких ведеться сільськогосподарське виробництво;
- удосконалення системи компенсації втрат сільгоспвиробників;
- забезпечення державного контролю та удосконалення системи ціноутворення на сільськогосподарську продукцію;
- державна підтримка сільських територій;

- вдосконалення механізму часткового або повного державного гарантування повернення позик;
- регулювання кредитної відсоткової ставки;
- використання пільгових режимів виплати боргів і позик у банках;
- вирішення проблеми довгострокового кредитування шляхом запровадження іпотеки на землю сільськогосподарського призначення.

До основних шляхів запобігання внутрішнім загрозам економічній безпеці аграрного підприємства належать:

- дотримання агротехнічних прийомів, що відповідають принципам «зеленої» економіки;
- запровадження сучасних систем утримання та догляду за тваринами;
- контроль та матеріальне стимулювання якості продукції, запровадження сучасних систем якості;
- зростання інтенсивності використання активів;
- скорочення рівня морального та фізичного зносу основних фондів;
- збільшення ресурсовіддачі та прискорення оборотності коштів, інвестованих в активи;
- забезпечення достатнього рівня ліквідності;
- підвищення ефективності використання власного капіталу;
- скорочення залежності від кредиторів;
- скорочення кількості вимушених відпусток персоналу;
- зменшення частки працівників пенсійного віку;
- стимулювання трудової активності персоналу;
- залучення кваліфікованої робочої сили;
- забезпечення виконання договорів оренди земельних ділянок;
- збільшення можливостей сплати орендної плати за землю;
- збільшення термінів оренди земельних ділянок та ін.

Розвиток соціально-економічних та політичних процесів, які відбуваються в останні роки в аграрному секторі економіки, переконливо свідчать про те, що найактуальнішою і водночас найгострішою проблемою для України, окремих її регіонів є забезпечення економічної безпеки підприємств аграрної галузі. Пошук конструктивних функцій та ефективних засобів запобігання виникненню дестабілізуючих ситуацій у майбутньому, потребує від суб'єктів господарювання відповідальності та професіоналізму при визначенні власних інтересів в євроінтеграційних процесах, і, зокрема, забезпечення економічної безпеки аграрної галузі.

Поміж цього, дія перешкод і ризиків інноваційно-інвестиційному розвитку підприємств аграрної галузі в контексті їх економічної безпеки обумовлює об'єктивну потребу забезпечення продовольчої безпеки країни, що особливо загострюється на тлі зростаючих потоків імпорту неякісних продовольчих товарів, їх штучної (субсидованої) конкурентоспроможності на українських ринках. Тому, можливі сценарії євроінтеграції аграрного сектору мають базуватися на оцінці позитивних та можливих негативних наслідків взаємозв'язку з ЄС, з урахуванням природних та економічних особливостей вітчизняних підприємств аграрної галузі. Відповідно, активний пошук підходів до ефективного використання інноваційного потенціалу сільського господарства (прикладних розробок по новим технологіям, селекції і насінництву, племінній справі та ін.) повинен мати платформу інвестиційних джерел для створення нової та модернізації існуючої матеріально-технічної бази, за рахунок приватного капіталу, комплексної державної підтримки інноваційного розвитку аграрних підприємств.

Домінантність цього процесу зумовлює необхідність комплексного підходу до правових, організаційних, фінансово-економічних, соціальних, екологічних, структурно-функціональних та інноваційно-інвестиційних блоків системи забезпечення економічної безпеки аграрної галузі. Саме, комплексний підхід може модифікувати та змінювати детермінанти

зовнішнього і внутрішнього середовища, а у відповідності до стратегічних цілей, ефективно систематизувати інформаційні ресурси в єдину управлінську базу даних, наявність якої дозволяє ідентифікувати існуючі та потенційні загрози, здійснюючи прогнозування наслідків їх впливу на процеси розвитку національної інноваційно-інвестиційної платформи аграрного сектора економіки.

Незважаючи на багатогранність наукових досліджень даної проблематики, залишаються невирішеними питання комплексного підходу щодо збалансування напрямів ефективної діяльності аграрних підприємств інноваційного типу, збереження сприятливого інституційного середовища економічної безпеки аграрної галузі, із дотриманням раціональних параметрів використання фінансово-ресурсного капіталу, підвищення якості сільськогосподарської продукції в тренді динамічного зростання інвестиційної активності.

Науковим дослідженням є розробка теоретично-методологічних аспектів інноваційно-інвестиційного розвитку підприємств аграрної галузі в симбіозі детермінантів забезпечення економічної безпеки мезо- та мікрорівнів з метою побудови територіально-галузевого інноваційно-інвестиційного кластеру, як нової інтегрованої форми забезпечення безпечного рівня господарювання суб'єктів.

Інтеграція України до світового економічного простору пов'язана із зростанням зовнішнього конкурентного тиску на вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників. Визначальним трендом функціонування економіки за сучасних умов розвитку є інноваційна парадигма економічної безпеки та її інструментарію, яка визначається інституційною і економічною здатністю суб'єктів агробізнесу набувати, утримувати, розширювати свої ресурси. Водночас, під дією впливу ризиків вона послаблена, і не забезпечує належного рівня стабільності у виробничій, відтворювальній, інвестиційній, зовнішньоекономічній та фінансовій площинах. Складові економічної безпеки, які мають формувати

загальні атрибути інноваційного розвитку, конкурентоспроможність, ефективність виробництва й стратегію розширення ринкового впливу для різних суб'єктів, в умовах нестачі їх власних джерел фінансування, не забезпечують активізацію новітніх технологій із часовою та просторовою динамічністю. Це обумовлено відсутністю належної кількості експліцитних показників, які б дозволили оцінити зовнішні (інституційні і економічні умови діяльності підприємств), а також внутрішні фактори ефективності господарювання (структуру майнового комплексу та дохідність виробництва підприємств).

Проте питання економічної безпеки у зв'язку з фактичними показниками ефективності господарювання суб'єктів на регіональному рівні, особливо великих за розмірами, досліджені не достатньо. Між тим саме вони формують основні стратегічні підходи щодо впливу на економічну безпеку агросфери та національну безпеку країни у цілому. Тому, нарощування економічної безпеки регіонів України з метою розширення функціональних можливостей індикативних її компонентів, як інноваційний розвиток та конкурентоспроможність суб'єктів агробізнесу є пріоритетом наших досліджень [20,21].

Найважливішим завданням економічної безпеки регіонів є моделювання процесу нарощення потенціалу господарювання та інноваційного розвитку суб'єктів агробізнесу. Важливим є використання такого інструмента, як індикативне моделювання, яке передбачає складання прогнозів, які забезпечують інноваційний розвитку окремих сфер діяльності й бізнес-процесів, а також економічну безпеку господарюючих суб'єктів.

Перший прогноз обумовлює визначення інноваційних передумов розвитку регіонів для покращення фінансових можливостей в довгостроковій перспективі, що є гарантією зростання конкурентоспроможності суб'єктів агробізнесу. При цьому прогнозними показниками можуть служити індикатори сукупного попиту на інновації.

Другий прогноз забезпечує розрахунок індикативних компонентів в системному взаємозв'язку економічної безпеки та передбачає визначення необхідних темпів росту прогнозних показників конкурентоспроможності через інтегровані величини індикаторів потенційних фінансових можливостей та інвентуального капіталу суб'єктів агробізнесу.

Ресурсне забезпечення є обов'язковою умовою функціонування аграрного підприємства і основою для забезпечення економічної безпеки. Воно може знаходитися на різних рівнях: недостатнє забезпечення, надмірне, незбалансоване за кількісними або якісними ознаками, що негативно впливає на економічну безпеку і викликає ряд загроз.

Слід підкреслити, що ресурсне забезпечення в системі економічної безпеки підприємства розглядається як сукупність дій з пошуку, вибору та використанню ресурсів аграрного підприємства, а також створення адміністративно-правових, організаційно-управлінських, техніко-технологічних, морально-психологічних, інформаційно-аналітичних умов, необхідних для забезпечення безпеки підприємства від впливу системних і несистемних загроз на тактичному і стратегічному рівнях діяльності.

За допомогою оцінки ресурсного забезпечення суб'єктів господарювання в аграрному секторі можна виявляти загрози економічній безпеці, тому що ресурсне забезпечення є зосередженням загроз економічній безпеці аграрного підприємства. З цією метою доцільно проводити оцінку стану ресурсного забезпечення з виділенням його окремих складових, на які сильно впливають загрози.

Земельні ресурси для аграрних підприємств є одним з головних факторів виробництва і відтворювального процесу, виступають одночасно як природний ресурс і об'єкт соціально-економічних зв'язків. Сучасні земельні відносини базуються на ринкових принципах, коли головним мотивом діяльності землекористувачів стає систематичне отримання прибутку в умовах конкуренції.

Саме в цих умовах і виникає різноманітність ризиків і загроз економічній безпеці підприємств, пов'язаних з раціональним використанням земельних ресурсів. Процес раціонального землекористування обумовлений визначенням обсягу, кількості та характеру використання різних видів ресурсів: людських, фінансових і матеріальних ресурсів. Ми акцентуємо увагу на наступні причини виникнення загроз раціонального землекористування аграрних підприємств в системі економічної безпеки:

- порушення оптимальних економічних параметрів землекористування;
- неефективний характер використання земельних ресурсів;
- низький рівень матеріально-технічного забезпечення, організації праці та мотивації, недостатність кваліфікованих кадрів;
- отримання надприбутків землекористувачами, неурегульованість земельних відносин, недостатній рівень розвитку інфраструктури;
- порушення оптимальних екологічних параметрів землекористування;
- агроекологічні особливості використання ґрунтів;
- руйнування меліоративних систем, зменшення об'ємів зрошення, порушення меліоративного режиму;
- порушення оптимальних соціальних параметрів землекористування;
- нераціональні соціальні інституції землекористування та землеволодіння;
- недостатньо ефективне та суперечливе правове забезпечення землеволодіння та землекористування;
- рейдерські захоплення.

Запропоноване припущення щодо того, що ресурсне забезпечення та раціональне землекористування є зосередженням загроз економічній

безпеці аграрного підприємства, зумовлює необхідність врахування загроз ресурсного забезпечення та раціонального землекористування. Є всі підстави вважати, що якщо землекористування збиткове, норма прибутку стає нижче, а земельна рента - негативною, то таке землекористування стає економічно не вигідним. З точки зору екологічних основ землекористування, руйнуванням можна вважати такі незворотні зміни, після яких землекористування не можна повернути в екологічно безпечний стан.

Проявами цих тенденцій є антропогенне забруднення середовища, виснаження ґрунтів, деградація земельних ресурсів, порушення природних екосистем, екологічні кризи. Соціальними критеріями руйнування системи раціонального землекористування є сукупність параметрів землекористування, при яких підтримання мінімально допустимого рівня добробуту населення вимагає великих витрат ресурсів, ніж можна отримати при використанні наявного земельно-ресурсного потенціалу території.

Виходячи з цього, безпечне раціональне землекористування направлене на управління земельними ресурсами аграрних підприємств через призму мінімізації ризиків у сфері використання і охорони земельних ресурсів і є основою для розробки парадигми використання землі як ресурсу господарської діяльності, що впливає на забезпечення економічної безпеки.

Загалом ресурсне забезпечення є основою для забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств, Земельні ресурси для аграрних підприємств є одним з головних факторів виробництва і процесу відтворення, тому і виникають ризики і загрози економічній безпеці, пов'язані з раціональним використанням земельних ресурсів.

Безпека використання земельних ресурсів виступає вирішальним елементом забезпечення сталого управління ними та є важливим фактором розвитку економіки [41].

Необхідність дослідження проблем забезпечення економічної безпеки у сфері використання земельних ресурсів викликана перш за все тим, що в результаті тривалої земельної реформи в Україні не відбулося суттєвого удосконалення земельних відносин у сільськогосподарському виробництві, подальше їх реформування відбувається переважно у напрямку приватизації земель територіальних громад, законодавчо заблоковано найбільший сегмент ринку земель – ринковий оборот земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва [30].

Несформованість земельних відносин проявляється у порівняно низькій ефективності використання земельних ресурсів, тому вивчення економічної безпеки у цій сфері на макро-, мезо- та мікрорівні економіки є важливою дослідницькою задачею. Землю, як ресурсну складову економічної безпеки агропідприємств необхідно розглядати з позиції захищеності та збереженості джерел формування ресурсних переваг порівняно із конкурентами, що найкраще характеризує її призначення [27 с.343].

У загальному вигляді безпечне використання земельних ресурсів означає, що протягом терміну володіння (чи користування) земельною ділянкою власник (чи користувач) не має взагалі або має можливість нейтралізувати чи уникнути загрози.

Загрози як чинники, що створюють значну небезпеку стійкому функціонуванню економічної системи, унеможливають або обмежують реалізацію економічних інтересів, заважають досягненню цілей підприємства, порушують його стійкий розвиток, спричинюють припинення господарської діяльності.

Ефективне забезпечення економічної безпеки аграрного підприємства вимагає системної оцінки загроз економічній безпеці у сфері використання земельних ресурсів. Постійне відстеження і визначення цих загроз значно полегшує підтримання економічної безпеки на належному

рівні, а також дає можливість своєчасно розробляти і здійснювати практичні заходи щодо зниження негативного впливу загроз чи їх повної ліквідації.

На нашу думку, до найважливіших загроз економічній безпеці у сфері використання земельних ресурсів аграрних підприємств слід віднести:

- можливість захоплення земельної ділянки іншими суб'єктами;
- короткий термін оренди;
- висока частка орендованих земель;
- зниження родючості ґрунтів;
- фрагментація землекористування;
- подрібнення землеволодіння.

Захоплення земельної ділянки іншими суб'єктами може відбуватися економічним та неекономічним способами. Економічний спосіб передбачає купівлю земель у орендодавців певного підприємства з метою створення нового або розширення існуючого підприємства-конкурента. Це саме відбувається коли конкуренти пропонують власникам землі більш вигідні умови договору оренди. В будь-якому випадку цей спосіб захоплення ґрунтується на законах попиту і пропозиції – у разі, якщо підприємство не може запропонувати власнику землі ціну чи орендну плату вищу, ніж пропонує конкурент, розмір його землекористування зменшиться.

Неекономічний спосіб захоплення земель – це рейдерство, тобто вилучення майна на нібито законних підставах, в основі виникнення яких лежать прогалини в законі або системні недоліки функціонування державних інститутів (судової та правоохоронної систем, системи реєстрації юридичних осіб тощо). Рейдерському захопленню можуть піддаватися активи підприємства в цілому, коли з'являються абсолютно інші власники статутного капіталу, до яких переходить контроль в тому числі й за земельними ділянками, продукцією та отриманим прибутком.

Також рейдерському захопленню можуть піддаватися тільки земельні ділянки аграрного підприємства. Це могло відбуватися внаслідок подвійної державної реєстрації прав оренди земельних ділянок, коли щодо однієї земельної ділянки наявні два зареєстрованих права оренди за різними орендарями, що було наслідком Найчастіше такі ситуації виникають через зміну процедури державної реєстрації права оренди (договорів оренди) земельних ділянок, яка відбулася 01 січня 2013 року. Законодавством не було передбачено автоматичного перенесення відомостей про реєстрацію договорів оренди земельних ділянок з Державного реєстру земель до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, що призвело до того, що у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно була відсутня інформація про чинні правовідносини оренди земельних ділянок, права на які виникли до 2013 року.

В період до зміни чинного порядку реєстрації договорів оренди земельних ділянок могли спостерігатися випадки укладення договорів оренди власниками земельних паїв фактично одночасно із різними орендарями, а територіальні органи земельних ресурсів іноді вносили відомості до Поземельної та записів до Книги записів про державну реєстрацію державних актів на право власності на земельну ділянку та на право постійного користування земельною ділянкою по тим договорам, які були першими до них подані, не дивлячись на дату укладення договору.

Висока частка орендованих земель для підприємства є загрозою економічної безпеки тільки одночасно з коротким терміном дії договору оренди. Масштабна втрата земель при не укладенні нових договорів оренди призводить в кінцевому підсумку до ліквідації підприємства.

Зниження родючості ґрунтів виступає безпосередньою загрозою економічної безпеки в тому випадку, коли підприємство-орендар несе перед власником-орендодавцем відповідальність за погіршення кості землі.

Відсутність такої відповідальності для підприємства не створює загроз, хоча зниження родючості ґрунтів представляє загрозу для економічної безпеки держави.

Фрагментація землекористування аграрних підприємств означає, що воно складається з кількох несуміжних між собою земельних ділянок, що перебувають у власності або/та на умовах оренди. Чим далі ці ділянки розташовані одна від одної, тим більші виробничі та трансакційні витрати несе підприємство на їх обслуговування, тим більший рівень загрози економічній безпеці. При цьому чим менший розмір ділянок, тим складніше проводити інтенсифікацію виробництва, застосовуючи сучасні високопродуктивні комплекси сільськогосподарських машин.

Отже, забезпечення економічної безпеки використання земельних ресурсів аграрних підприємств є умовою її сталого розвитку, тому досить важливим є її ретельне дослідження і прийняття кардинальних рішень щодо її покращення.

Вирішення проблеми вчасної ідентифікації аграрними підприємствами загроз, реалізація яких може мати негативний вплив на стан економічної безпеки їх землекористування, в умовах запровадження ринку продажу-купівлі земельних ділянок для товарного сільськогосподарського виробництва набуває актуальності та вимагає пильної уваги з боку науковців. В науковій літературі представлена велика кількість класифікацій загроз економічній безпеці суб'єктів господарської діяльності, класифікаційні ознаки яких можна використати для певної систематизації загроз економічній безпеці землекористування аграрних підприємств (табл. 3.1).

Класифікація загроз має проводитися для окремих підприємств, адже кожне з них має свою структуру типів, видів та наслідків загроз. Якщо для одного аграрного підприємства є суттєвою наявність конкурентів, які можуть придбати земельні ділянки у орендодавців підприємства, то для іншого більш важливими є короткі строки оренди.

**Класифікація загроз економічній безпеці землекористування
аграрних підприємств**

Ознака загроз	Види загроз	Характеристика загроз	Наслідки загроз
За сферою виникнення	<ul style="list-style-type: none"> • внутрішні • зовнішні 	<ul style="list-style-type: none"> • можливість захоплення земельної ділянки іншими суб'єктами • короткий строк оренди • висока орендна плата • висока ціна купівлі землі • висока частка орендованих земель; • зниження родючості ґрунтів • фрагментація землекористування • подрібнення землеволодіння • руйнування меліоративних систем 	<ul style="list-style-type: none"> • повна чи часткова втрата земельних ресурсів підприємства • зниження ефективності господарювання • порушення науково-обґрунтованих сівозмін • забруднення ґрунтів, зниження якості продуктів харчування • зниження рівня продовольчої безпеки країни • максимізація прибутку за рахунок погіршення якості ґрунтів
За наслідками дії на підприємство	<ul style="list-style-type: none"> • загальні • локальні 		
За вірогідністю дії	<ul style="list-style-type: none"> • реальні • потенційні 		
За об'єктом посягань	<ul style="list-style-type: none"> • загрози установі • загрози інтересам стейкхолдерів установи 		
За наслідками дії	<ul style="list-style-type: none"> • системні • фрагментарні 		
За відношенням до діяльності	<ul style="list-style-type: none"> • об'єктивні • суб'єктивні 		
За місцем дії	<ul style="list-style-type: none"> • фінансові ресурси • кадрові ресурси • інформаційні ресурси • майнові ресурси • бізнес-процеси • репутація 		
За можливістю прогнозування	<ul style="list-style-type: none"> • прогнозовані • непрогнозовані 		
За величиною очікуваного збитку	<ul style="list-style-type: none"> • катастрофічні • суттєві • істотні • незначні 		
За стадією функціонування установи	<ul style="list-style-type: none"> • становлення • розвитку • активної діяльності • занепаду/припинення діяльності 		
За природою виникнення	<ul style="list-style-type: none"> • політичні • кримінальні • конкурентні • контрагентні • екологічні • економічні • ринкові • техніко-технологічні 		

За характером збитку	<ul style="list-style-type: none"> • прямий збиток • упущена вигода 		
За ймовірністю прояву	<ul style="list-style-type: none"> • явні • латентні 		
За можливістю страхування	<ul style="list-style-type: none"> • такі, що страхуються • такі, що не страхуються 		
За формою прояву	<ul style="list-style-type: none"> • кількісні • якісні 		
За часом реагування	<ul style="list-style-type: none"> • попереджувані • поточні • запізнені 		
За ознакою здійснення в часі	<ul style="list-style-type: none"> • безпосередні • близькі • далекі 		
За ознакою здійснення у просторі	<ul style="list-style-type: none"> • на території установи • на території, що прилягає до установи • на території регіону • на території країни • за кордоном 		
За активністю джерела загрози	<ul style="list-style-type: none"> • активні • пасивні 		
За об'єктивністю існування	<ul style="list-style-type: none"> • явні • надумані 		
За суб'єктом загрози	<ul style="list-style-type: none"> • кримінальні структури • недобросовісні конкуренти • власні працівники • контрагенти • регулятори ринку 		
За тривалістю дії	<ul style="list-style-type: none"> • постійні • тимчасові 		

Джерело: розроблено автором

Для забезпечення економічної безпеки в сфері землекористування необхідно виділити ті реальні і потенційні деструктивні чинники безпеки, які виступають як потенційні загрози. Оскільки процеси, пов'язані із забезпеченням безпеки, за своєю суттю, є управлінськими, то необхідно також наявність суб'єкта, що забезпечує безпеку. Виходячи з цього слід виділити економічну безпеку землекористування на мікрорівні (рівень

господарюючих суб'єктів), мезорівні (рівень територіальних громад регіонів) та макрорівень (рівень держави). При цьому забезпечення безпеки одного і того ж об'єкта можуть здійснювати різні суб'єкти, кожен на своєму рівні.

До загроз відносяться різного роду кризи і кризові ситуації, катастрофи, ситуації з деструктивним змістом. Загрозу як безпосередню небезпеку, що вимагає швидкого реагування, доцільно відрізнити від ризику як можливої небезпеку, що вимагає профілактичних дій, і уразливості як індикатора стану безпеки, що свідчить про її потенційної незахищеності. Загрози в сфері землекористування можуть виникати у вигляді стихійних лих, аварій, пожеж і вибухів, різного роду посягань на земельні ресурси країни чи підприємства, а також за рахунок порушення політичної, економічної та соціальної стабільності.

Корупційні прояви приводять до зменшення ефективності використання землі, зміну цільового призначення сільськогосподарських угідь, включаючи високоврожайні та перспективні для обробітку земельні ділянки, знищення родючого шару ґрунту. У кінцевому підсумку, умови, що створюються під час дій корупціонерів стають серйозною перешкодою для розвитку аграрної галузі, значно знижують інвестиційну привабливість економіки.

Стан економічної безпеки землекористування аграрних підприємств доцільно аналізувати за наступними етапами:

- моніторинг системи землеволодіння і землекористування аграрних підприємств в розрізі територіальних громад, районів, областей та в цілому по країні;
- виявлення взаємозв'язків показників землекористування, ресурсів і результатів економічного розвитку аграрних підприємств;
- аналіз динаміки використання земельних ресурсів з використанням критеріїв, параметрів та індикаторів економічної безпеки землекористування аграрних підприємств;

- оцінка стану економічної безпеки землекористування аграрних підприємств;

- визначення рівня економічної безпеки землекористування аграрних підприємств;

Економічна безпека – це подолання та зниження до мінімуму можливих проявів негативних факторів, загроз, ризиків і тенденцій у економічному розвитку країни на основі залучення в оборот відновлення, реабілітація, освоєння земельних ресурсів. Крім цього, заходи спрямовано на компенсацію збитків винуватцям екологічно небезпечної ситуації на території землекористування. Тому для своєчасного науково-обґрунтованого прийняття управлінських рішень важливим є запровадження інтерактивних і оперативних методів проведення моніторингу земель та соціально-економічного стану територіальних систем [26]. Слід розуміти, що раціональне використання земель сільськогосподарського призначення підвищує економічну безпеку регіону, покращує екологічний стан й розвиток інфраструктури територій.

Запропонована класифікація загроз економічній безпеці землекористування аграрних підприємств (див. табл. 3.1.1) дозволяє розробляти напрямки превентивних заходів щодо забезпечення економічної стабільності в сфері використання земельних ресурсів.

Аналіз землекористування має постійно модифікуватися у напрямку деталізації і конкретних ознак. Тому доцільно розглядати загрози економічній безпеці за категоріями земель, а саме за видами земель сільськогосподарського призначення, за видами залучення земель в господарський оборот (на праві власності, оренди, емфітевзису тощо).

Відомо, що земля як головний засіб сільськогосподарського виробництва використовується в господарстві у вигляді ріллі, пасовищ, сіножатей, багаторічних насаджень, сформованих історично під дією природних природно-кліматичних та економічних умов.

Економічна безпека землекористування аграрних підприємств із соціально-економічної точки зору повинна забезпечити:

- досягнення максимального рівня комерційної ефективності в інтересах власників господарюючих суб'єктів;
- максимальну ефективність земельних ресурсів з позиції суспільства (як мінімум довгострокове використання угідь зі збереженням їх якості);
- максимально високу соціально-економічну ефективність на рівні територіальних громад.

Вимірювання безпеки землекористування здійснюється за допомогою відповідних показників-індикаторів. Індикатор вважається ознакою або сигналом того, що певне явище існує й він використовується для відображення наявності чи оцінки стану ситуації. Показники дають можливість особам, які приймають рішення на різних рівнях, оцінити прогрес у досягненні запланованих результатів, результатів, цілей та завдань.

Індикатор робить відчутною тенденцію або явище, яке не можна відразу виявити. Таким чином, значущість індикатора виходить за межі того, що безпосередньо вимірюється, адже надається характеристика певному явищу як системі. Однак слід мати на увазі, що індикаторний підхід має деякі обмеження: показники з метою досягнення вимірюваності бувають спрощеними та суб'єктивними, а це може створити викривлене уявлення про реальність.

Вважаємо, що використання показників-індикаторів економічної безпеки землекористування аграрних підприємств має забезпечити її оцінку як складової ресурсної безпеки і з точки зору залучення ресурсів, і з точки зору їх використання, адже це – взаємопов'язані та взаємообумовлені між собою процеси.

Виходячи із необхідності оцінки залучення землі при оцінці економічної безпеки землекористування слід проводити за наступними блоками: 1) оцінку стану залучення землі (базові дані та дані в динаміці); 2) оцінку землеустрою та національної земельної політики (з точки зору

розвитку аграрних підприємств); 3) оцінку впливу земельного адміністрування щодо покращення безпеки землекористування. Показниками-індикаторами, які характеризують вказані аспекти економічної безпеки землекористування, є на нашу думку, наступні:

1 блок

- відсоток домогосподарств, які мають юридично визнані докази прав на землю
- тип прав на землю, зареєстрований у земельно-інформаційних системах (ДРРП, ДЗК)
- частка підприємств, які орендують/здавати землю в оренду
- частка землі, придбаної шляхом купівлі, в порівнянні з іншими способами придбання землі
- частка продажу землі в загальній площі земель приватної власності
- частка домогосподарств, які отримали кредити, використовуючи землю як заставу
- орендна плата за сільськогосподарської землі
- ціна продажу сільськогосподарської землі

2 блок

- види інвестицій у землю
- обсяг реальних інвестицій у землю
- кількість випадків захоплення землі
- відчувається ризик перерозподілу земель
- відсоток домогосподарств, які постраждали від земельних конфліктів
- частка захоплених земель в загальній площі приватної землі
- рівень обізнаності щодо прав і обмежень на землю
- частка земель, зареєстрованих в земельних інформаційних системах
- частка зареєстрованого продажу землі
- частка зареєстрованої земельної спадщини
- середній час для здійснення реєстрації продажу землі
- середній час для здійснення реєстрації спадщини на землю

3 блок

- доступ до офісу органу, відповідального за адміністрування землі
- відчуте задоволення землекористувачів від надання послуг установами
- доступ до офісу інстанцій з вирішення конфліктів, пов'язаних із землею
- середня кількість робочих днів, необхідних для вирішення земельного спору
- очікувана вартість земельного спору
- сприйняття справедливої компенсації за вирішення земельного конфлікту
- частка справ, пов'язаних із землею, що розглядаються в судах
- сприйняття корупції у державних установах
- сприйняття вартості операції із землею

Рис. 3.1.2. Показники залучення землі при оцінці економічної безпеки землекористування

Джерело: розроблено автором

У якості індикаторів, які характеризують ефективність використання земельних ресурсів, на нашу думку, можуть виступати: рентабельність продукції, урожайність, валова продукція сільського господарства, інвестиції на 1 га, площа земель сільськогосподарського призначення, виробничі витрати на 1 га, ціни реалізації продукції, диференціальний дохід до сплати орендної плати, орендна плата, ціна землі, питома вага зрошуваних земель.

Вказані показники є загальновідомими, проте майже не розглядається їх використання в контексті економічної безпеки землекористування, не дивлячись на їх важливість щодо оцінки ефективності використання землі. Одночасно залишаються не визначеними більшість показників оцінки економічної безпеки землекористування з точки зору залучення земельних ресурсів (див. рис. 3.1.2.). Таким чином, в Україні загалом відсутні комплексні базові дані про стан економічної безпеки сільськогосподарського землекористування, в тому числі і по агарним підприємствам.

У порівнянні з природними процесами в суспільно-економічних сферах вибір параметрів безпечного розвитку ускладнюється. Це обумовлено тим, що в економіці як ключовій ланці суспільного розвитку багато процесів переплітаються і діють взаємообумовлено. Почасти позитивні результати одних перекриваються негативними моментами інших, а зміна якісних параметрів в різних, пов'язаних між собою сферах відбувається різноспрямовано, а результативність економічних процесів в короткостроковому періоді і довгостроковій перспективі не збігаються.

Становище ускладнюється тим, що при виборі параметрів розвитку і їх оцінці превалує суб'єктивний підхід. Так, структура і моделі суспільно-економічного устрою створюються людьми і ними ж підводяться підсумки їх функціонування.

При дослідженні проблеми економічної безпеки неминуче виникає необхідність визначення меж безпечного функціонування явищ й

вироблення порогових значень, що дозволяють оцінювати граничний рівень зміни параметрів використання земельних ресурсів, за межами якого виникають ті чи інші небезпеки.

Граничні значення економічної безпеки – це кількісні індикатори або параметри, що характеризують допустимий рівень безпеки розвитку, за межами якого наступають небезпеки, супроводжувані втратою контролю з боку держави, регіону чи підприємства. Граничні значення індикаторів економічної безпеки надають кількісну визначеність реалізації інтересів на мікро-, мезо- та макрорівнях. За допомогою порогових значень індикаторів характеризуються граничні значення якісного стану і кількісна визначеність використання різноманітних об'єктів і функціонування сфер діяльності.

Для вироблення індикаторів і порогових значень економічно безпечного розвитку необхідний специфічний методологічний підхід вибору таких показників і умов, яким вони повинні відповідати.

До основних методологічних положень визначення граничних значень економічної безпеки слід віднести наступні:

- при виборі порогових значень економічної безпеки вкрай важливо виходити з того, що рівень граничних величин залежить від історичних умов розвитку;
- проблеми національної економічної безпеки на макрорівні загострюються в періоди криз і структурних перетворень. Відповідно змінюються гранично допустимі показники і параметри соціальних, економічних, культурних та інших сфер життєдіяльності держави;
- критерії і параметри безпеки на різних рівнях не можуть бути постійними. Вони визначаються, перш за все рівнем розвитку продуктивних сил, природно-географічним положенням, розвитком суспільних інститутів тощо. Звідси випливає, що уніфіковані показники далеко не завжди об'єктивно відображають рівень розвитку даного явища.

Граничні значення розвитку, цілком прийнятні для однієї країни, можуть бути досить низькими для іншої;

- при визначенні граничних значень необхідно оцінювати соціально-економічну ситуацію не по окремо взятому показнику, а за їх сукупністю, оскільки через критичне відхилення одного-двох параметрів від гранично допустимих величин далеко не завжди правильно оцінюється стан явища в цілому.

Одним з напрямків дотримання граничних значень є здійснення моніторингу земельних ресурсів за категоріями земель, що вимагає здійснення державного моніторингу, який має регулюватися досить розвиненою нормативно-правовою базою,

3.2. Стратегічні пріоритети у формуванні економічної безпеки землекористування аграрних підприємств

У загальному вигляді концепція – це система поглядів, певне розуміння явищ і процесів; єдиний, визначальний задум. Головне призначення концепції – інтеграція певного масиву знань, який використовувати для пошуку та пояснення закономірностей. Після перевірки фактами концепція уточнюється як за змістом, так і з погляду її пізнавальних меж [50].

Під концепцією економічної безпеки землекористування аграрних підприємств ми розуміємо комплекс пріоритетів для прийняття рішень, які сприяють досягненню цільових орієнтирів економічної безпеки землекористування, а саме систему поглядів, ідей, мінільових установок, що мають на меті визначення проблем і розроблення шляхів їх вирішення.

Сьогодні в економічній науці відсутнє єдине універсальне визначення сутності та структури економічної безпеки землекористування

аграрних підприємств, що зумовлює використання різних підходів до її розуміння не лише в наукових колах, але й у державних органах влади. Нерозробленість визначення економічної безпеки землекористування аграрних підприємств негативно впливає на формування її концептуальних засад, адже проблема економічної безпеки землекористування аграрних підприємств в умовах ринкової економіки історично існує протягом тривалого часу. При цьому економічна безпека аграрного землекористування є предметом розгляду переважно західних учених.[16, 18]. Вітчизняні вчені досліджують, переважно, екологічну безпеку землекористування [28, 31].

Вважаємо, що економічна безпека землекористування аграрних підприємств є таким станом, за якого забезпечується гарантований захист інтересів підприємства, його ефективний розвиток в цілому, достатній економічний потенціал навіть при несприятливих умовах розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів.

Виступаючи одним із головним інструментом реалізації економічних інтересів аграрних підприємств, економічна безпека землекористування безпосередньо впливає на процеси відтворення, і як стан економічної системи аграрного підприємства економічна безпека землекористування виступає важливою умовою, яка допомагає всесторонньо характеризувати розвиток аграрних економічних відносин.

Економічна безпека землекористування аграрного підприємства – це здатність його економіки за допомогою заходів спеціального впливу, з одного боку, зменшити негативний вплив деструктивних чинників та гарантувати стійке землекористування, а з іншого – шляхом нагромадження забезпечити високий рівень ефективності використання землі.

Економічна безпека землекористування є складовою загальної ресурсної безпеки аграрного підприємства. Ресурси підприємства є вагомим умовою здійснення процесу виробництва. Саме від складових

ресурсів підприємства та їх використання у виробничому процесі залежить рівень як ресурсної, так і відповідно, економічної безпеки підприємства.

Важливо, що саме рівень ресурсної безпеки обумовлює стан ресурсів підприємства і навпаки. При цьому ресурсна складова економічної безпеки є однією із найважливіших в діяльності суб'єктів господарювання, адже питання захисту своїх ресурсів та забезпечення їх конкурентних переваг в ринкових умовах – це питання існування бізнесу. Тому захист та безпека ресурсної складової сучасних підприємств потребують наукового обґрунтування на підставі існуючих розробок та світового досвіду.

Розвиток більшості світових економік, особливо тих країн, що розвиваються, забезпечується в значній мірі за рахунок експлуатації ресурсів, а не створення техніки та технологій, потрібних світу. Об'єктивна складність залучення економічними суб'єктами ресурсів через їх обмеженість або відсутність може призвести до значних соціально-економічних збитків для економіки держави. Таким чином, ресурсна безпека держави є ключовим компонентом загальнонаціональної безпеки і залежить від ресурсної безпеки підприємств, особливо безпеки землекористування. Слід зауважити, що незважаючи на пріоритетність цього напрямку економічної безпеки, в наукових дослідженнях йому все ще приділяється мало уваги.

Одним з елементів, які є чинниками економічної безпеки землекористування, виступає неефективна земельна політика, що проводять суб'єкти господарювання, і яка спричиняється суттєвими диспропорціями в системі «держави–суспільство–економіка», жорсткою конкуренцією за землю та конфліктною політикою у сфері землекористування.

Механізм землекористування через основні його організаційно-економічні, фінансові, правові елементи на національному рівні

формується суб'єктами ринку, виходячи із їхніх інтересів тактичного і/або стратегічного характеру [36, С.9-62].

Держава (через державні інститути), суспільство (через суспільні інститути) та підприємства (через ринкові механізми та інструменти) визначають характер використання земельних ресурсів і особливості управління ними, а саме: економіко-правові механізми набуття права власності на землю; способи реалізації прав власності; процедури доступу до землі, її використання, перерозподілу; методи управління земельними ресурсами.

Основними чинниками виникнення земельних конфліктів є: нерегульовані майнові права на землю; нерівні можливості доступу до землі й участі у процесах розподілу (перерозподілу) землі; непрозорість процедур управління землею; умови та особливості конкуренції за землю. Все це в значній мірі залежать від регуляторної політики держави, розвиненості правових інституцій та дієвості ринкових інструментів у сфері землекористування.

Обмеженість землі та її нерівномірний розподіл між суб'єктами ринку, неузгодженість політико-економічних механізмів його урегулювання – це наріжні чинники, які визначають функціонування аграрної економіки. Саме тому визначальним у боротьбі за землю є право власності [35].

Для нерозвинених і транзитивних (перехідних) економік, у яких сировинні природні ресурси є вирішальними у формуванні ВВП та виступають соціально-економічним базисом домогосподарств, механізми власності (володіння, користування, розпорядження) залишаються економічно недосконалими і неадекватними з погляду ефективного використання та управління землею.

Для економічного суб'єкта головними є урегульованість прав власності на землю й організаційна прозорість процедур набуття, володіння і переходу права власності на неї. Економічна система через свої

інституції формує юридично-правові підвалини функціонування ринку землі, на яких вибудовуються відповідні режими її використання.

Конфліктними питаннями, які потребують чіткого законодавчо-нормативного врегулювання, є: законодавчо закріплені і юридично виголошені форми права власності на землю; визначені економіко-правові механізми набуття права власності на землю, способи реалізації цих прав; законодавчо та юридично визначені процедури управління землею, перш за все стратегічно важливими для держави з погляду гарантування її економічної та продовольчої безпеки; юридично-правове забезпечення процедур урегулювання конфліктів між власниками і користувачами землі; розроблення і впровадження адекватних цінових інструментів і рентних відносин у сфері землекористування.

Об'єкти права власності на землю – це земельні ділянки, які виконують біологічні, екологічні та соціально-економічні функції й зареєстровані в обліково-кадастрових системах як об'єкти володіння, користування і розпорядження. Саме у процедурах реєстрації та юридичному визнанні відповідних документів приховуються ризики господарських конфліктів, оскільки національні бази реєстру (ДЗК та ДРРП) не є досконалими та є недосконалою їх взаємодія, що приводить до некоректності, невідповідності чи взагалі відсутності інформації. Тому чітко і швидко визначити майнові права буває досить складно, що не сприяє врегулюванню конфліктів.

Економіко-правові рішення з урегулювання земельних конфліктів, які виникають у тріаді «володіти – розпоряджатися – використовувати» між суб'єктами землекористування, мають спрямовуватися на узгодження інтересів економічних суб'єктів у площині: розподілу (перерозподілу) соціально-економічних ефектів від володіння/використання земельних ресурсів; узгодження економічних інтересів з приводу готовності господарюючих суб'єктів нести витрати на орендну плату та сплачувати ціну купівлі-продажу землі.

Урегулювання земельних конфліктів забезпечується залученням і практичним використанням різних методів та інструментів, вибір яких залежить від типу конфлікту, його причин, динаміки й інтенсивності розвитку, інтересів конфлікуючих сторін тощо.

Таким чином, загострення боротьби за право доступу і володіння земельними ресурсами, виснаження родючості земель, неефективний земельний менеджмент, політична доцільність, сучасні виклики еколого-економічній і продовольчій безпеці держав – це чинники, які в найближчій перспективі можуть призвести до глибоких земельних конфліктів, або спонукатимуть суб'єктів ринку до пошуку компромісних кроків і рішень у сфері землекористування.

Тенденції глобалізації, процеси взаємопов'язаності інтересів суб'єктів ринку і вільний рух капіталів потребуватимуть своєчасних ефективних рішень щодо запобігання та вирішення земельних конфліктів, що забезпечуватиме реалізацію визначених імперативів сталого розвитку.

Проблема забезпечення економічної безпеки землекористування аграрних підприємств та їх стійкого розвитку у зв'язку із запровадженням в Україні ринку купівлі-продажу земельних ділянок для товарного сільськогосподарського виробництва потребує, потребує, порівняно з умовами ринку оренди землі, який виключно функціонував протягом останніх 20 років, нових шляхів вирішення. У цьому контексті потребують коригування методи, якими варто керуватися при розробці економічної безпеки землекористування аграрних підприємств.

У нашому розумінні, управління забезпеченням економічної безпеки землекористування аграрних підприємств – це цілеспрямований вплив на підприємство та економічні відносини, що виникають у процесі формування, розподілу і використання земельних ресурсів, Специфіка управління забезпеченням економічної безпеки землекористування аграрних підприємств та їх стійкого розвитку території проявляється в тому, що вона має багатокomпонентну суб'єктну систему управління, до

якої належать: органи державної влади, які функціонують відповідно до загальнонаціональних інтересів та державної концепції розвитку; органи місцевого самоврядування, які функціонують відповідно до регіональних інтересів та територіальної концепції розвитку; підприємства та домогосподарства, що складають у сукупності комерційний сектор регіональної економіки.

Економічна безпека землекористування аграрних підприємств є динамічною відкритою системою, тому відповідний механізм управління має враховувати постійні зміни зовнішніх і внутрішніх факторів, а також вірогідність їх синергетичного впливу. Особливу увагу при формуванні механізму управління економічною безпекою землекористування аграрних підприємств слід звернути на моніторинг умов її розвитку та побудову прогнозів її зміни внаслідок зміни зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства.

Економічна безпека землекористування в сучасних аграрних підприємствах займає провідне місце. Негативні тенденції, які очікуються аграріями у зв'язку із запровадженням ринку купівлі-продажу земельних ділянок для товарного сільськогосподарського виробництва спонукають їх до пошуку методів впровадження системи економічної безпеки землекористування.

У зазначеному контексті, обґрунтування складових економічної безпеки землекористування та чинників, що впливають на її функціонування є важливим етапом при формуванні механізму її впровадження. Необхідно зазначити, що проблема формування економічної безпеки землекористування суб'єктів господарювання має знаходитися у площині наукового дослідження сучасних проблем розвитку підприємств, адже сучасний стан регіональної економіки вимагає, щоб питання забезпечення економічної безпеки було віднесено до числа стратегічних пріоритетів.

Під час формування економічної безпеки землекористування аграрного підприємства необхідно враховувати, що безпосередні стосунки підприємства з орендодавцями чи продавцями землі зумовлюють виникнення певного виду ризиків, пов'язаних із самим процесом виробничо-господарської діяльності. Разом із тим саме функціонування підприємства може призвести до виникнення загроз рівню безпеки орендодавців, що викликає в них відповідну реакцію та подальше зниження загального рівня безпеки самого підприємства.

Оскільки стосунки з орендодавцями землі виступають одним із значних факторів-загроз, саме раціоналізація політики їх вибору та нормалізація подальшої взаємодії з ними повинні стати основою для підтримки достатнього рівня економічної безпеки землекористування [37].

Перманентна криза на фінансових ринках спонукає інвесторів до зацікавленості сільськогосподарськими активами. Це є світовою тенденцією і не оминуло Україну. Відомо, що агрохолдинги, які за різними оцінками контролюють до 40% сільгоспугідь нашої країни, в складі засновників мають немалу частку іноземного капіталу.

Зростання населення в світі, невирішена проблема голоду, посилення екологічних проблем, зростання деградації ґрунтів є головними причинами того, що правила землеволодіння та землекористування, суб'єктний склад землевласників та землекористувачів в майбутньому будуть визначати напрями розвитку аграрної політики, визначати правила отримання, розподілу й використання прибутків від аграрного виробництва та засоби забезпечення соціальної стабільності країн.

Західні інвестори схильні розглядати земельні та товарні активи як безпечну альтернативу нестабільним ринкам акцій та облігацій. А для країн, в яких дефіцит води є загрозою для виробництва продукції рослинництва (зокрема, Китай, Індія, Саудівська Аравія) придбання сільськогосподарських угідь для виробництва та імпорту продовольчої сировини розглядається як питання національної безпеки.

Все це призводить до великомасштабних придбань земель у регіонах, де ґрунти достатньо родючі та є доступна вода. Так, тільки на південь від Сахари за останні 10 років країнами було виділено близько 100 млн. га для іноземних інвесторів [19]. Причому це відбувалося почасти з ігноруванням інтересів місцевих громад, впритул до позбавлення земель, які вони обробляли, та зменшення доступності води для дрібного натурального господарства і, як наслідок, призводило до зростання соціальної незахищеності.

З точки зору безпеки землекористування громад та країн в цілому необхідно забезпечувати прозорість інвестиційних угод. Такий підхід має включати способи залучення та отримання вигоди місцевими громадами не тільки через їх інформування та попереднє погодження на ці угоди, а й через варіанти участі громад у здійсненні інвесторами своєї діяльності, що підвищить потенціал громад та збільшить їх фінансову спроможність. Такий підхід є актуальним для громад України в умовах укрупнення та монополізації сільськогосподарського виробництва в рамках вахтового технологічного ланцюга «посіяв-обробив-зібрав-вивіз».

Слід зауважити, що необхідність зменшення рівня еродованості ґрунтів та дотримання екологічних обмежень є ризиками для довгострокової вартості землі, портфелів інвесторів та економічної конкурентоспроможності країн, що надають землю. При цьому інвесторам необхідно розуміти, якою мірою ерозія ґрунту ставить під загрозу довгострокову продуктивність інвестицій в сільське господарство.

Нині глобальний агробізнес стикається зі зростаючим соціальним та екологічним тиском, причому за останні 20 років він став масштабнішим і системнішим. Зокрема, Цілі сталого розвитку 2016-2030, ухвалені на Саміті ООН, спрямовані на припинення всіх форм голоду та недоїдання і забезпечення доступу до поживних харчових продуктів у достатній кількості впродовж усього року. Це передбачає стимулювання сталих

методів ведення сільського господарства, підтримку дрібних фермерів і забезпечення рівноправного доступу до землі, технологій і ринків.

Необхідно враховувати, що поступова адаптація шкідливих організмів до пестицидів призводить до збільшення доз останніх, що збільшує токсичність ґрунту й води. Це зменшує поточні прибутки аграріїв та, в більш віддаленій перспективі, і прибутки агрохімічних компаній. Зміна клімату й періодичні посухи, які важко передбачити, тільки погіршують ситуацію. А сільське господарство все ще діє переважно в рамках «зеленої революції», покладаючись на інтенсивне використання хімікатів і інтенсивне вирощування однорічних культур в якості засобу для збільшення сільськогосподарського виробництва.

В цьому відношенні необхідним є радикальне переосмислення аграрних бізнес-моделей з метою створення соціальної стійкості, яка необхідна, щоб забезпечити продуктами харчування зростаюче населення. Вважаємо, що стимули для реалізації відповідних інновацій, швидше за все виникнуть із повного розуміння проблем ризиків аграрного землекористування, пов'язаних з поточною моделлю, ніж із закликів до глобальної стійкості. Отже, повинні відбутися фундаментальні зміни в тому, як інвестори і уряди розглядають довгострокову вартість землі, адже інтересам людства шкодить невиконання екологічних обмежень, допущення ерозії ґрунтів та ігнорування прав людини, коли мова йдеться про земельні питання.

Врахування стійкості якості ґрунтів, безпеки людей та екологічних обмежень є необхідним для повного розуміння того, яке майбутнє чекає глобальний агробізнес, а управління цими ризиками дає виняткову можливість для забезпечення сталого розвитку. І бізнес, і громади задля довгострокових перспектив мають бути зацікавленими у забезпеченні безпеки використання сільськогосподарських угідь.

Населення Землі до 2050 року має збільшитися більш ніж на 30% і скласти 9 мільярдів чоловік [46]. Попит на сільськогосподарську

продукцію буде зростати, розраховувати на пропорційне збільшення сільськогосподарських площ не доводиться. Збільшення врожайності оброблюваних земель, в тому числі за рахунок підвищення ефективності використання води – запорука продовольчої безпеки планети.

Сьогодні в світі 80% споживаної прісної води витрачається на сільське господарство. У США зрошуваними є лише 18% сільськогосподарських земель [45], при цьому вони забезпечують 50% врожаю. Згідно ФАО зрошуване землеробство забезпечує 40% світового виробництва продовольства лише на 17% землі у світі [8]. На збільшення врожаю в зрошуваному сільському господарстві припадає половина глобальних прибутків у виробництві продуктів харчування за останні три десятиліття.

Впродовж останніх років відбуваються кліматичні зміни, які впливають на продуктивність сільського господарства, на економічну безпеку аграрного землекористування, у тому числі на зрошуване землеробство. Зокрема за останні 25 років середня добова температура повітря в Україні підвищилася приблизно на 1,5°C, причому у січні й лютому середня температура підвищилася на 2,3- 2,5°C, а у липні та серпні – на 1,5-1,8°C [32].

В таких умовах змін клімату формуються загрози продовольчій безпеці через зростання дефіциту водного балансу на значній території України та погіршення стану об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем і стагнації використання потенціалу зрошення. Використання потенціалу зрошувальних систем як основи для поліпшення природного вологозабезпечення є вкрай незадовільним, адже з наявних 2,17 млн га зрошуваних земель (з АР Крим) фактично поливається близько 500 тис. га (без АР Крим).

В результаті меліоровані землі на сьогодні втратили можливість виконувати роль страхового фонду в ресурсному та продовольчому забезпеченні держави, особливо в роки з несприятливими погодними

умовами. Тому завдання відновлення ефективного збалансованого використання потенціалу зрошуваних земель належить до пріоритетних напрямів державної політики України та розвитку аграрного сектору її економіки. Без вирішення цього цієї проблеми загрози економічній безпеці землекористування аграрних підприємств тільки будуть зростати.

Саме розвиток зрошення розглядається нами як об'єктивна передумова досягнення річного рівня виробництва зернових в обсягах 80-100 млн т, що дасть змогу перетворити Україну в одного зі світових продовольчих донорів [25] та забезпечить високий рівень економічної безпеки землекористування аграрних підприємств.

Отже, роль зрошувального землеробства полягає в забезпеченні економічної безпеки землекористування, а відтак і забезпечення продовольчої безпеки. В свою чергу продовольча безпека є одним з головних напрямків забезпечення національної безпеки країни в середньотерміновій перспективі, фактором збереження її суверенітету, найважливішою складовою демографічної політики.

Доступні для використання запаси поверхневих вод в Україні характеризуються значною нерівномірністю розподілу. Так, більше половини водних ресурсів зосереджено в басейні р. Дунай, де потреба у воді не перевищує 5%. У вододефіцитних регіонах України створено понад 1160 водосховищ загальним об'ємом близько 55 км³. Значною є також мережа магістральних каналів (понад 1 тис. км) і водоводів (понад 2 тис. км). Це дає змогу перерозподіляти по території відповідно 3 і 12 км³ води щороку [48].

Слід відзначити, що роль зрошення за умов наростаючих тенденцій до глобального потепління на Землі постійно підвищуватиметься. В умовах тривалої тенденції до потепління, зростання частоти та тривалості посух і скорочення річкового стоку регулювання режимів роботи водосховищ й розподілу накопиченої води стає дедалі складнішим.

Починаючи з 1960 р. на півдні України кожний другий рік був посушливим, а кожний третій – дуже посушливим. За таких умов потреба у зрошенні постійно зростатиме, тому його розвиток має бути пріоритетним напрямом державної аграрної політики, особливо в південному Степу України.

Зокрема, Планом заходів на 2019-2020 рр. з реалізації стратегії регіонального розвитку Запорізької області на період до 2020 р. передбачена реалізація проекту «Відновлення та розвиток зрошення і дренажу сільгоспугідь у Запорізькій області», метою якого є відновлення та розвиток зрошення і дренажу у Запорізькій області, зменшення негативного впливу дефіциту природного вологозабезпечення на ведення землеробства, створення необхідних передумов для соціально-економічного розвитку відповідних територій.

Проект матиме вплив, переважно, на територію районів, у яких збереглися системи зрошення в більш-менш придатному стані: це колишні Василівський, Великобілозерський, Веселівський, Вільнянський, Запорізький, Кам'янсько-Дніпровський, Мелітопольський, Михайлівський та Якимівський райони. Орієнтовна кількість отримувачів вигод – це 70 сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств Запорізької області.

Проект передбачає підвищення ролі меліорованих земель у продовольчому та ресурсному забезпеченні області, зменшення залежності сільськогосподарського виробництва від несприятливих природно-кліматичних умов; поліпшення екологічного стану сільськогосподарських угідь та створення екологічно безпечних умов експлуатації меліоративних систем. Орієнтовна вартість проекту складає 638,2 млн. грн.

В рамках проекту передбачається придбання дощувальних машин – 112 од. ;реконструкція внутрішньогосподарських мереж на площі 1746 га, відновлення внутрішньогосподарських мереж на площі 3952 га, відновлення (модернізація) гідротехнічних споруд міжгосподарських

систем на площі 7080 га, будівництво внутрішньогосподарських мереж на площі 2262 га. Ключовими заходами проекту є:

- забезпечення сталого та надійного функціонування наявних меліоративних систем, що перебувають у задовільному технічному стані і не відпрацювали свого нормативного терміну, шляхом проведення ремонтно-експлуатаційних робіт у повному обсязі на міжгосподарській та внутрішньогосподарській мережі;

- відновлення функціонування меліоративних систем, що перебувають у незадовільному технічному стані, але ще не втратили свого потенціалу, шляхом реконструкції та технічного переоснащення внутрішньогосподарської мережі та шляхом поліпшення технічного стану водоприймачів і каналів водовідвідної мережі осушувальних систем з дотриманням вимог енерго- та ресурсозбереження та екологічної безпеки;

- створення умов для оптимального водовідведення шляхом забезпечення надійної роботи діючих колекторно-дренажних систем, будівництва дренажних систем для захисту населених пунктів і сільськогосподарських угідь від підтоплення та головних дренажних колекторів для поліпшення умов водовідведення з територій, що мають недостатню природну дренажність;

- ремонт та відновлення наявної дощувальної і меліоративної техніки на основі використання власної промислово-виробничої бази, шляхом збільшення обсягів та розширення номенклатури вузлів і запасних частин, застосування яких дасть змогу знизити матеріало- та енергоємність дощувальних машин і продовжити терміни їх експлуатації;

- збереження та відтворення родючості ґрунтів на меліорованих землях шляхом своєчасного проведення комплексу агротехнічних заходів;

- поетапне нарощування меліоративного фонду шляхом будівництва внутрішньо-господарських меліоративних систем, переважно за рахунок коштів землекористувачів, в регіонах з розгалуженою системою діючих

магістральних та розподільчих міжгосподарських каналів або невеликих за площею зрошувальних систем з локальним водозабором.

У результаті реалізації проекту очікується збільшення виробництва валової продукції рослинництва на 10-15% загалом та збільшення врожаю у 2 рази на меліорованих землях у роки з екстремальними погодними умовами. А за рахунок впровадження ресурсозберігаючих технологій (водозберігаючі екологічно безпечні режими зрошення, внесення добрив з поливною водою малими нормами, проведення поливів низьконапірними дощувальними машинами, оптимізація роботи насосно-силового обладнання) має знизитися рівня споживання води на 15 %, а електроенергії – на 10 %, що істотно ослабить техногенне навантаження на довкілля та підвищить економічну ефективність землеробства на меліорованих землях.

Таким чином, зрошення за умов зростання посушливості клімату є визначальним заходом забезпечення економічної безпеки землекористування аграрних підприємств в Степу України. Головним завданням зрошувального землеробства є підвищення врожайності без збільшення витрат води. В таких умовах основними напрямками розвитку систем зрошення мають бути: впровадження технологій моніторингу процесів зрошення (для оптимізації витрат води); впровадження технологій точного зрошення; підвищення автоматизації процесів.

Зрошення збільшує врожайність і обсяги виробництва сільськогосподарської продукції та сприяє стабілізації виробництва продуктів харчування. В усьому світі зрошуються приблизно 250 мільйонів гектарів, що в п'ять разів більше порівняно з початком ХХ століття. Розширення обсягів зрошуваних земель, очікувано відбудуватиметься і в майбутньому, причому основна частина буде спостерігатися в країнах, що розвиваються, де зростання населення та попит на збільшення виробництва продуктів харчування найбільш високі [23].

Слід мати на увазі, що переваги зрошення супроводжуються екологічними втратами. На сьогоднішній день сільськогосподарське виробництво є найбільшим споживачем води і до 70% водовідведення використовується в зрошенні [23]. В світовому масштабі відведення води для зрошення оцінюється приблизно від 2000 до 2500 км³ на рік. Однак у середньому лише 40% цих обсягів безпосередньо сприяє виробництву продукції рослинництва, а решта втрачається на випаровування, інфільтрацію та інші втрати [23]. У багатьох частинах світу зрошення спричинило зниження рівня ґрунтових вод, засолення ґрунтів, зниження якості води, зміни й регулювання природних водотоків та зменшення доступності поверхневих вод [7, 17, 23]. За деякими оцінками, неякісне осушення та зрошення спричинили заболочення та засолення у 10% зрошуваних земель у світі [23].

Ефективне управління водою для зрошення є світовим пріоритетом, зважаючи на важливість глобального виробництва продовольства та продовольчої безпеки [17], та враховуючи вплив управління на якість та кількість водних ресурсів. Рівень стійкості зрошення та можливість додаткового поливу прямо залежить від наявності запасів води. Ці запаси обмежені, оскільки попит для різноманітних потреб населення на дефіцитні запаси прісної води стрімко зростає у всьому світі. Одночасно зростають очікування щодо якості навколишнього середовища. Утримання та вдосконалення водних екосистем стало пріоритетним завданням у багатьох частинах світу.

Водна безпека – це багатовимірне поняття, яке пов'язане із економічною безпекою землекористування і має багато різних інтерпретацій. UN-Water визначає водну безпеку як здатність населення забезпечити сталий доступ до належних кількостей прийнятної якості води для підтримки життєдіяльності, добробуту людини та соціально-економічного розвитку, для забезпечення захисту від забруднення, спричиненого водою та пов'язаними з водою катастрофами, та збереження

екосистем в умовах миру та політичної стабільності [47]. Схожий погляд на водну безпеку пропонується Глобальним водним партнерством (GWP), яке визначає його як «доступ до належної кількості води прийнятної якості для людських та екологічних потреб» [12]. Водна безпека існує тоді, коли достатньо води прийнятної якості для соціальних, економічних та культурних цілей, в той же час є достатня кількість води для підтримання та підвищення важливих функцій екосистеми [5]. Досягнення водної безпеки є складним завданням, оскільки воно вимагає належного управління.

Управління стосується процесів, за допомогою яких приймаються рішення, що впливають на водовикористання. Ефективне управління водними ресурсами залежить від широкої участі зацікавлених сторін і характеризується прозорістю, справедливістю, підзвітністю, узгодженістю, етичним вибором та інтеграцією прийняття рішень щодо води з іншими відповідними проблемами [23]. Все частіше люди, стурбовані питаннями управління, чітко усвідомлюють, що у прийнятті рішень щодо води мають бути залучені не лише уряди, але й громадяни, неурядові організації та підприємства.

Однією з конкретних областей, в якій міцні зв'язки між водною безпекою та належним управлінням, є розподіл води. Системи водорозподілу – це правила та процедури, за допомогою яких визначається доступ до води як для комерційного, так і некомерційного споживання. Встановлюючи доступність та пріоритетність доступу до водних ресурсів для зрошення, населених пунктів, виробництва, гідроенергетики, рекреації та захисту навколишнього середовища, системи водовідведення впливають на економічну продуктивність, соціальний та культурний добробут та якість екосистем [9, 10, 22].

Основною характеристикою процесу відведення зворотних вод у поверхневі водні об'єкти в Україні є той факт, що нормативно-очищені переважають над забрудненими, що є позитивним чинником; разом з тим,

значною є питома вага скидання забруднених зворотних вод, що становить особливу небезпеку. У 2012 р. цей показник був на рівні 1521 млн. м³ [29].

Соціально-економічні, культурні та екологічні наслідки розподілу води посилюються, коли водні ресурси стають дефіцитними через зростання населення, зміни клімату та зміни суспільних уподобань. В умовах дефіциту води системи водовідведення можуть підвищити або зменшити водну безпеку. Таким чином, ефективні та справедливі системи розподілу води мають вирішальне значення для підтримки та підвищення якості довкілля, економічної продуктивності та соціального добробуту. Особливо це стосується регіонів, де місцева економіка сильно залежить від зрошувального землеробства [3].

В Україні рівень водної безпеки визначається як загрозливий, що характеризується частковою забезпеченістю законами в галузі управління водними ресурсами і охорони навколишнього середовища, недостатнім рівнем державних інвестицій та дотриманням установлених правил і законів [49].

Модернізація зрошувальних систем відбувається в усьому світі за рахунок модернізації інфраструктури та підвищення ефективності використання води й підвищення продуктивності праці в сільському господарстві. Це досягається за допомогою таких технологій, як крапельне зрошення та лазерне вирівнювання, та за допомогою таких процедур, як поліпшення планування поливу. Такі заходи дозволяють застосовувати воду в оптимальній кількості та термінах формування врожаю [15, 23].

Вдосконалення технологій та методів зрошення – не єдиний спосіб модернізації галузі, значна увага приділяється також адаптації інституціональних механізмів та іригаційної політики з метою переходу від розробок нових систем постачання води до більш цілісного підходу, який враховує продуктивність сільського господарства та ринкові умови. Реформа систем водорозподілу та збільшення використання економічних інструментів широко розглядаються як пріоритетні [2, 6, 23, 24].

З цією метою до Верховної Ради України було внесено законопроект 5202 «Про організацію водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель» [52]. Цей законопроект встановлює чіткі та прозорі механізми для самостійного фінансування аграріями будівництва, заміни та ремонту об'єктів меліоративної інфраструктури. Власниками (користувачам) земельних ділянок сільськогосподарського призначення, задля ефективного проведення гідротехнічної меліорації земельних ділянок сільськогосподарського призначення, пропонується створювати Організації водокористувачів.

В результаті буде здійснена передача функцій утримання меліоративної інфраструктури нижнього рівня водокористувачам, а також створення правових механізмів для безпечного інвестування в меліоративну інфраструктуру, і створення та розвиток приватних зрошувальних систем нижнього рівня, надасть можливість розвитку зрошення в Україні та зменшення відсотку земель, які потребують зрошення.

За нашими дослідженнями [39] з метою залучення інвестицій необхідно було вирішити ряд організаційних, технічних та фінансових питань:

- форма власності – на сьогодні частина систем зрошення належить державі, частина – у комунальній власності, частина – приватній, а для інвестора дуже важливо розуміти, кому будуть належати ці системи, щоб їх фінансувати;
- на законодавчому рівні зрошувальним землям необхідно надати особливий статус, де врахувати відповідальність орендарів зрошувальних земель за їх використання не за цільовим призначення. Це дасть змогу використовувати зрошувані землі як технологічні масиви на умовах оренди саме фіна-сово спроможним господарствам;
- мінімальний термін оренди таких земель має бути збільшений (можливо, до 10-15 років), враховуючи тривалі терміни окупності

інвестицій у відновлення зрошувальних мереж та придбання дощувальної техніки;

- враховуючи монополізм водогосподарських організацій, встановити прозорі і зрозумілі тарифи, змінити взаємодію водокористувачів з ними на основі гнучкого ціноутворення;

- модернізація та реконструкція зрошувальних систем має базуватися на застосуванні нових способів та техніки поливу, систем краплинного зрошення та низьконапірних систем дощування, екологічно безпечних та енергозберігаючих технологій зрошення.

Вказані проблеми та питання набагато ефективніше буде вирішувати через Організацію водокористувачів, як неприбуткову юридичну особу, створену власниками та/або користувачами земельних ділянок сільськогосподарського призначення для забезпечення використання, експлуатації та технічного обслуговування об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем з метою надання послуг щодо гідротехнічної меліорації земельних ділянок на території обслуговування організації.

Економічні інструменти повинні бути частиною будь-якої стратегії підвищення водної безпеки. Підходи до підвищення ефективності розподілу води в цілому та в конкретному контексті зрошення широко висвітлено [2, 4, 6, 12, 13]. Однак підвищення ефективності розподілу в зрошенні самостійно навряд чи забезпечить стійкість зрошення [14], не кажучи вже про водну безпеку.

Зважаючи на численні шляхи, якими сільськогосподарське використання води впливає на підприємства, громади та природне середовище [1], додаткові проблеми є критичними. До них належить розробка науково обґрунтованих основ розподілу води для навколишнього середовища; збір та розповсюдження інформації, необхідної для прийняття економічно обґрунтованих рішень; створення механізмів вирішення

конфліктів у різних масштабах, а також дозволу на підтримку значної участі зацікавлених сторін та громадськості; розробка та впровадження технологій та практик, що сприяють збереженню води; врахування впливу зміни клімату на водні ресурси та системи водовідведення; включення стратегій адаптації у прийнятті рішень щодо розподілу води; увага до державного суверенітету.

Список використаних джерел

1. Bazzani G.M., Di Pasquale S., Gallerani V., Morganti S., Raggi M., Viaggi D. The sustainability of irrigated agricultural systems under the Water Framework Directive: first results. *Environmental Modelling & Software*, 2005. Vol. 20. Is. 2. P. 165-175.
2. Bjornlund H. Efficient water market mechanisms to cope with water scarcity. *Water Resources Development*, 2003. No. 19(4). P. 553-567.
3. Bjornlund H. Formal and informal water markets: drivers of sustainable rural communities? *Water Resources Research*, 2004. No.40. P.1-12.
4. Cantin B., Shrubsole D, Ait-Ouyahia M. Using economic instruments for water demand management: Introduction. *Canadian Water Resources Journal*, 2005. No. 30(1). P. 1-10.
5. De Loë R.C., Varghese J., Ferreyra C. and Kreutzwiser R.D. Water Allocation and Water Security in Canada: Initiating a Policy Dialogue for the 21st Century. Report prepared for the Walter and Duncan Gordon Foundation, 2007. Guelph, ON: Guelph Water Management Group, University of Guelph.
6. Dinar A., Mody J. Irrigation water management policies: allocation and pricing principles and implementation experience. *Natural Resources Forum*, 2004. No. 28: 112-122.
7. Dougherty T.C., Hall A.W. Environmental Impact Assessment of Irrigation and Drainage Projects. *FAO Irrigation and Drainage*, 1995. Paper No. 53. F AO: Rome, Italy.

8. FAO. Irrigation Scheme Operation and Maintenance. Rome, Italy. 1996.
9. Ferreyra, C., Van Beek, C. Valuing and allocating water resources I: Setting the stage. In *Freshwater for the Future: Policies for Sustainable Water Management in Canada*. Conference Proceedings, Gatineau, Québec, May 8-10, 2006. ed. Policy Research Initiative, 19-36. Ottawa, Ontario: PRI, Government of Canada.
10. Gleick, P.H. Water in crisis: Paths to sustainable water use. *Ecological Applications*, 1998. No. 8(3): 571-79.
11. Global Water Partnership. *Towards Water Security: A Framework for Action*. Stockholm, Sweden: GWP. 2000.
12. Grimble, R.J. Economic instruments for improving water use efficiency: Theory and practice. *Agricultural Water Management*, 1999. No. 40: 77-82.
13. Kemper, K.E.. The role of institutional arrangements for more efficient water re-sources use and allocation. *Water Science and Technology*, 2001. No. 43(4): 111-17.
14. Massarutto, A. Water pricing and irrigation water demand: economic efficiency versus environmental sustainability. *European Environment*, 2003. No. 13. P. 100-119.
15. Oster, J.D. and Wichelns, D. Economic and agronomic strategies to achieve sustainable irrigation. *Irrigation Science*, 2003. No. 22, no. 3-4: 107-120.
16. Raul Pitoro Land tenure security and land values in an underdeveloped land market context. *African Journal of Agricultural and Resource Economics*, 2017. Vol. 12. No. 3, P. 189-203.
17. Rosegrant, M.W., Cai, X., and Cline, S.A. *Global Water Outlook to 2025: Averting an Impending Crisis*. International Food Policy Research Institute: Washington, D.C., 2002.

18. Stein T. Holden, Hosaena Ghebru. Land tenure reforms, tenure security and food security in poor agrarian economies: Causal linkages and research gaps. *Global Food Security*, 2016. No. 10. P. 21-28.
19. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development
URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>
(дата звернення 20.04.2021)
20. Trusova N.V., Hryvkiivska O.V., Yavorska T.I., Prystemskyi O.S., Kepko V.N., Prus Y.O. Innovative development and competitiveness of agribusiness subjects in the system of ensuring of economic security of the regions of Ukraine. *Rivista di Studi sulla Sostenibilita*, 2020, 2020(2), pp. 141-156.
21. Vinichenko I.I., Honcharenko O.V., Khalatur S.M., Sitkovska A.O., Prus Y.O., Korchahina V.H. Innovation-investment platform of complex ensuring the economic security of enterprises of agrarian industry. *Rivista di Studi sulla Sostenibilita*, 2020, 2020(2), pp. 63-79.
22. Warner J.F., Bindravab P.S., Van Keulen H. Introduction: Water for food and ecosystems: How to cut which pie? *Water Resources Development*, 2006. 22(1). pp. 3-13.
23. World Water Assessment Programme. Water for People, Water for Life: The United Nations World Water Development Report. UNESCO: Barcelona, Spain. 2003.
24. Young M., McColl J.A Future-Proofed Basin: a New Water Management Regime for the Murray-Darling Basin, Adelaide, South Australia: University of Adelaide. 2008.
25. Гадзало Ю.М., Ромащенко М.І., Гринь Ю.І. Концепція відновлення і розвитку зрошення в Південному регіоні України. Київ, 2014. 27 с.
26. Дудяк Н.В. Безпека аграрного землекористування в умовах трансформацій національної економіки. *Вісник Хмельницького національного університету*, 2018, № 3. Том 3. С.304-307.

27. Економіка аграрного підприємства. Навчальний посібник / О.М. Петрига, Т.І. Яворська, Ю.О. Прус; за ред. О.М. Петриги, Т.І. Яворської. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2016. 498 с.
28. Купінець Л.Є., Жавнерчик О.В. Екологічна безпека аграрного землекористування: теорія і механізми забезпечення: монографія. Одеса : ІПРЕЕД НАНУ, 2016. 316 с.
29. Левковська Л., Сундук А. Безпека водних ресурсів України: аналіз, оцінка, пріоритети забезпечення. *Економіка природокористування і охорони довкілля*, 2014. С. 71-75.
30. Мартин А.Г. Розвиток земельних відносин в Україні у середньостроковій перспективі: цілі та завдання. Інтернет видання «Земельна спілка України». URL: [www.zsu.org.ua /andrij-martin/65-2010-12-01-12-46-11](http://www.zsu.org.ua/andrij-martin/65-2010-12-01-12-46-11)(дата звернення 10.05.2012)
31. Мішенін Є.В., Ярова І.Є., Дутченко О.М. Еколого-економічна безпека аграрного землегосподарювання: концептуальні орієнтири та організаційні механізми. *Збалансоване природокористування*, 2017. №2. С.145-151.
32. Нетіс І.Т. Зміна клімату в зоні зрошення. *Зрошуване землеробство*, 1994. Вип. 39. С. 7-12.
33. Олексенко Р.І. Методичні підходи до формування конкурентоспроможності підприємства. *Інвестиції: практика та досвід*, 2007. №19. С.27-30.
34. Ортіна Г.В. Антикризовий потенціал реального сектора економіки. *Інвестиції: практика та досвід*, 2013. №18. С.81-84.
35. Прус Ю.О. Власність як основа земельної оренди. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. Мелітополь: Люкс, 2013. № 2 (22), том 1 С. 222-234.

36. Прус Ю.О.. Оренда землі та напрямки її розвитку в сільськогосподарських підприємствах: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). Харків, 2012. 388 с.

37. Прус Ю.О. Орендна плата та ефективність сільськогосподарського виробництва. *Науковий вісник Національного аграрного університету*. Вип.51 / Редкол.: Д.О. Мельничук (відп. ред.) та ін. К.:2002. С. 213-216.

38. Прус Ю.О. Продовольча безпека та зрошення. Матеріали ІХ науково-практичної конференції «Меліорація та водовикористання». Мелітополь: ФОП Ландар С.М., 2019 р. С.19-21.

39. Прус Ю.О. Стан та проблеми зрошення. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)* / За ред. Л.В. Синяєвої. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2016. № 1 (30) С. 30-35.

40. Прус Ю.О. Безпека використання сільськогосподарських угідь: виклики часу. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта в інтелектуально-інноваційному розвитку суспільства». Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2019. С. 157-159.

41. Прус Ю.О., Петрига О.М. Загрози економічної безпеки використання земельних ресурсів аграрних підприємств. *Соціально-економічні проблеми розвитку бізнесу та місцевого самоврядування* : зб. матер. II міжнар. конференц. Мелітополь: ТДАТУ, 2019. С. 27-30.

42. Прус Ю.О., Петрига О.М. Фактори економічної безпеки аграрних підприємств. *Сучасні наукові дослідження на шляху до євроінтеграції*: матеріали міжнародного науково-практичного форуму. Мелітополь: ТДАТУ, ФОП Однорог Т.В., 2019. Частина 2. С. 211-214.

43. Прус Ю.О. Продовольча безпека та зрошення. Матеріали ІХ науково-практичної конференції «Меліорація та водовикористання». Мелітополь: ФОП Ландар С.М., 2019 р. С.19-21.

44. Прус Ю.О., Мовчан С.І. Роль економічних інструментів й управління в зрошенні та водній безпеці. Матеріали XI-ої науково-практичної конференції «Меліорація та водовикористання», Мелітополь: ФОП Ландар С.М., 2020 р. С. 47-52.

45. Technologies will tackle irrigation inefficiencies in agriculture's drier future. URL: <https://theconversation.com/technologies-will-tackle-irrigation-inefficiencies-in-agricultures-drier-future-40601> (дата звернення 5.05.2021)

46. World population is expected. URL : <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/world-population-prospects-2019.html> (дата звернення 6.05.2021)

47. What is Water Security? Infographic. URL : <https://www.unwater.org/publications/water-security-infographic/> (дата звернення 8.05.2021)

48. Ромащенко М.І., Шевченко А.М., Лютницький С.М. Стан та шляхи підвищення водозабезпеченості південного регіону України водними ресурсами річки Дунай. *Меліорація і водне господарство*, 2017. №105. С. 12-21.

49. Ромащенко М.І., Яцюк М.В., Шевчук С.А., Шевченко А.М., Даниленко Ю.Ю., Матяш Т.В., Сидоренко О.О. Водна безпека – запорука сталого розвитку України. *Вісник аграрної науки*, 2018. № 11. С. 177-185.

50. Сурмін Ю.П. Майстерня вченого : Підручник для науковця. К.: Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. С.38.

51. Яворська Т.І. Методологія вдосконалення управління бізнес-процесами в сільськогосподарському підприємстві Мелітополь: *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2018. № 2(37). С.154-162.

52. Проект Закону про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель. № 5202 від 04.03.2021. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71307 (дата звернення 14.06.2012)

РОЗДІЛ 4

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ[©]

4.1. Вдосконалення управління бізнес-процесами у сільськогосподарських підприємствах

Серед першочергових умов ефективної роботи громад на сільських територіях є успішний розвиток підприємництва. Від діяльності підприємницьких структур суттєво залежить частина власних доходів бюджету ОТГ, а саме – єдиний доход з підприємницької діяльності, 60% податку на доходи фізичних осіб (ПДФО), податок на власність, зокрема, землю [1, с. 25]. Підприємництво, як відомо, може розвиватися у двох напрямках: аграрного спрямування (сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, фізичні особи-підприємці, сімейні фермерські господарства, обслуговуючі кооперативи); несільськогосподарського спрямування (сільський туризм, народні промисли, торгівля, надання послуг населенню та ін). Основним напрямом розвитку сільських територій та подолання депресивного стану місцевої економіки, у першу чергу, має бути формування системи аграрного підприємництва.

Сільськогосподарські підприємства є однією із основних форм аграрного підприємництва на сільських територіях. В умовах їх нестабільного фінансового стану виникає необхідність застосування процесного підходу до управління сільськогосподарськими підприємствами, яка підвищується у зв'язку із зростанням конкуренції, постійними змінами у зовнішньому середовищі, підвищенням вимог до високоякісного виробництва продукції тощо. Управління бізнес-процесами передусім повинне базуватися на необхідності пошуку нових інструментів

[©] Яворська Тетяна Іванівна

і методів його оптимізації, плануванні ефективного використання трудових, земельних, матеріальних, фінансових ресурсів.

Питання визначення сутності та удосконалення бізнес-процесів є предметом дослідження багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених та дослідників: М. Хаммера, Дж. Клемплера, М. Заїрі, Х. Чесбо, Д. Брімсона, Р. Розенблюма, М. Робсона, В. Командровської, О. Криворучко, В. Кондратьєва, Т. Морщенок, Ю. Тельнова, А. Теребуха, В. Ільїна та інших. Вагомий внесок у розвиток концепції процесного управління здійснив Дж. Харрінгтон, який вперше визначив поняття «вдосконалення бізнес-процесів» та надав практичні рекомендації по застосуванню методів змін та перепроєктування бізнес-процесів. Дослідженню питань реінжинірингу бізнес-процесів присвячені праці Т. Давенпорта, С. Чайлда. Особливості формування бізнес-процесів у сільськогосподарських підприємствах розглядаються у працях вітчизняних науковців Н. Бобровської, А. Желєзняк, А. Зелінської, О. Шебаніної та ін.

Управління бізнес-процесами на підприємстві - це підхід до управління, який орієнтований на оптимізацію способів ведення бізнес-процесів в організаціях. За словами Чесбо і Розенблюма [2], бізнес-процеси повинні ґрунтуватися на способі ведення ділової активності в компанії, яка має отримувати прибуток для виживання. Девенпорт [3] визначає бізнес-процес як структурований, вимірний набір заходів, призначених для виробництва певного продукту для конкретного клієнта або ринку.

Бізнес-процес – це сукупність різних видів діяльності, в межах якої на вході використовується один або декілька ресурсів, а в результаті цієї діяльності на виході створюється продукт, що має цінність для споживача, який є результатом діяльності, визначеної технологією чи інструкціями.

Прийняття технологічного підходу означає прийняття точки зору покупця. Процеси - це структура, за допомогою якої організація робить те, що необхідно для забезпечення цінності для своїх клієнтів. Бізнес-

процес являє собою повний, динамічно скоординований комплекс заходів або логічно пов'язаних завдань, які повинні бути виконані для задоволення потреб клієнтів, або виконання інших стратегічних цілей [4].

Кожен елемент діяльності підприємства повинен підпорядковуватися ефективному управлінню. З цієї точки зору управління бізнес-процесами можна визначити як зусилля організації аналізувати та постійно вдосконалювати такі фундаментальні заходи як виробництво, маркетинг, комунікації та інші основні елементи діяльності компанії [5]. Управління бізнес-процесами - це комплексний підхід до реалізації ефективних бізнес-процесів в організації. Метою управління бізнес-процесами є підвищення ефективності організаційних процесів шляхом їх вдосконалення та впровадження інновацій [6]. Таким чином, можна сказати, що бізнес-процеси - це послідовні взаємопов'язані дії, які регулярно здійснюються в організаціях [7].

По своїй етимології, поняття «управління бізнес-процесами» розуміє цілеспрямовану діяльність суб'єктів управління з використанням сукупності методів і засобів впливу на об'єкти управління для досягнення поставлених стратегічних цілей, а саме: створення конкурентоспроможної продукції (послуг, робіт) здатної задовольняти зовнішніх і внутрішніх споживачів й забезпечити стабільний розвиток підприємству в умовах динамічного ринкового середовища [7]. Водночас управління бізнес-процесами є складним процесом реалізації і вироблення суб'єктом управління управлінських рішень щодо забезпечення високого рівня ефективності бізнес-процесів, що відображається в результатах діяльності підприємства та задоволеності споживачів [8].

В зарубіжній літературі існує декілька класифікацій бізнес-процесів [9, 10, 11, 12], які мають багато подібних характеристик. Одна із класифікацій передбачає розгляд бізнес-процесів як цільового ланцюга із наступною структурою:

- основні процеси є головними для першочергових бізнес-операцій і безпосередньо пов'язані з обслуговуванням зовнішніх клієнтів. Вони, як правило, є основною діяльністю у формуванні ланцюга вартості;

- процеси підтримки часто мають внутрішніх клієнтів і складаються з допоміжної діяльності у забезпеченні основних процесів. Зазвичай вони є адміністративною, вторинною діяльністю у ланцюжку вартості;

- процеси бізнес-мережі виходять за межі організації і включають постачальників, клієнтів і посередників;

- управлінські процеси - це процеси, за допомогою яких компанія планує, організовує та контролює ресурси [9].

П. Сінгх підкреслює, що типова організація повинна мати не менше 15 ключових процесів, які залежатимуть, серед іншого, від видів підприємницької діяльності, галузі або цілей організації. Визначення ключових процесів за допомогою структурованого підходу, вирівнювання їх результатів для досягнення бізнес-цілей, розробка відповідних заходів та виділення достатніх ресурсів для їх вдосконалення є запорукою успіху організації [12].

Дуже часто підприємству може знадобитися динамічний аналіз бізнес-процесів, щоб імітувати та оцінити різні їх співвідношення для забезпечення ефективності потоку, а також підвищення загальної ефективності підприємства. Однією з найбільш складних управлінських спроб, на сьогоднішній день, є спроба створити бізнес-модель, яка найкраще поєднує організаційну складову та зовнішню адаптацію і цілісну інтеграцію (табл. 4.1.1).

Бізнес-модель - це метод, прийнятий підприємством для використання та збільшення ресурсів, для надання своїм клієнтам продукції та послуг, які є конкурентоспроможними у порівнянні з іншими підприємствами на ринку. Така модель повинна мати точно визначений план надходження доходів у короткостроковій і довгостроковій перспективі і включати фактори, які впливають на збереження постійної

конкурентної переваги підприємства. Це означає довгострокове досягнення кращих результатів у порівнянні з конкурентами [13].

Таблиця 4.1.1

Елементи бізнес-моделі підприємства та їх характеристика

Цінова пропозиція	Ассортимент продукції та послуг компанії
Цільова клієнтура	Сегменти клієнтів, для яких компанія пропонує продукцію (послуги)
Робота з клієнтами / канали розподілу	Різні способи взаємодії компанії зі своїми клієнтами
Відносини із клієнтами	Види зв'язку, які компанія встановлює між собою та різними сегментами клієнтів
Значення конфігурації в управлінні	Організація діяльності та використання ресурсів
Можливості / основні компетенції	Компетенції менеджерів, необхідні для впровадження бізнес-моделі компанії
Мережа партнерів	Наявність договорів про співробітництво з іншими компаніями, які необхідні для ефективно пропозиції та підвищення вартості продукції
Структура витрат	Вартість використаних засобів у бізнес-моделі
Модель доходу	Спосіб, за допомогою якого компанія заробляє гроші через різноманітні потоки їх надходження

Джерело: [14].

Оскільки конкурентне середовище змінюється, бізнес-моделі з часом вимагають постійної адаптації до змін в його формуванні. Динамічні бізнес-процеси змушують компанії розробляти моделі, які зможуть їх розвивати і ефективно адаптувати до умов, які змінюються із врахуванням змін у бізнес-стратегії [15]. Менеджери підприємств повинні використовувати власний методичний потенціал для виявлення, діагностики та розробки нових бізнес-моделей.

Неефективне прийняття управлінських рішень в сільськогосподарських підприємствах може призвести до зниження рівня конкурентоспроможності підприємства, його ефективності та фінансової стійкості [16]. Розробка бізнес-моделі сільськогосподарського підприємства ґрунтується на групуванні бізнес-процесів на основні та допоміжні (рис. 1) та врахуванні їх особливостей та характерних рис розвитку в залежності від розміру землекористування.

Рис. 4.1.1. Групи бізнес-процесів у сільському господарстві

Джерело [16]

Великотоварне аграрне виробництво в останні роки характеризувалося такими основними рисами розвитку як:

1. Створення вертикально інтегрованої структури з повним циклом виробництва;
2. Стратегічний напрям на підвищення ефективності виробництва та збільшення обсягів бізнесу;
3. Тенденція до постійного зростання розмірів землекористування, скорочення частки збиткових підприємств [16].

Основними слабкими сторонами фермерських господарств, яких можна віднести до малого бізнесу в сільському господарстві, на думку науковців, є розмір землекористування, технічна оснащеність виробництва, виробнича програма, технології виробництва, інноваційність, обсяг товарної продукції, частка на ринку, застосування промоційних заходів [17]. Тому створення оптимальної бізнес-моделі у фермерських господарствах є складним, а деколи і неможливим процесом. Відповідно оптимізація бізнес-операцій для цієї категорії сільськогосподарських підприємств повинна передбачати наступні модулі:

1. Закупівля-логістика: управління комплексними бізнес-процесами закупівлі і логістики протягом усього бізнес-циклу, починаючи зі самостійної подачі заявки і закінчуючи офактурюванням і оплатою;
2. Планування і виробництво продукції, розширення асортименту: планування виробництва загалом для підприємства та в розрізі окремих галузей, організація виробництва з інтегрованими системами виробничих ділянок, управління даними життєвого циклу сільськогосподарської продукції, згладжування сезонності виробництва тощо;
3. Продаж та обслуговування: впровадження системи, орієнтованої на споживача, включаючи продаж сільськогосподарської продукції і надання послуг, інформаційний супровід і керування внутрішніми процесами [16].

Методики вдосконалення бізнес-процесів можуть бути розділені на два класи по тривалості виконання і ступеня змін, що вносяться в бізнес-

процес. В зв'язку з цим можуть бути виділені короткострокові і довгострокові методики.

1. Короткострокові:

- метод швидкого аналізу;
- ідеалізація;
- статистичне управління процесами;
- аналіз робочих осередків;
- метод структуризації функцій якості.

2. Довгострокові:

- перепроєктування бізнес-процесів;
- спрощення;
- бенчмаркінг;
- реінжиніринг.

Використання цих методів на підприємствах залежить від певних факторів, таких як рівень та частота змін, характер організації, специфіка діяльності. У сільськогосподарських підприємствах серед довгострокових методик, направлених на радикальну перебудову бізнес-процесів підприємства з метою збільшення не тільки кількісних, а й якісних показників ефективності їх діяльності, в першу чергу, треба виділити запровадження реінжинірингу та використання бенчмаркінгу.

Реінжиніринг бізнес-процесів - це здійснення комплексу заходів щодо поліпшення управління, підвищення ефективності виробництва, конкурентоспроможності продукції, зростання продуктивності праці, зниження витрат виробництва, поліпшення фінансово-економічних результатів діяльності. Це процес, що охоплює всі сфери функціонування підприємства і спрямований на стабілізацію його діяльності [18]. Він має довгострокову перспективу, де ретельно підібрана команда компетентних спеціалістів зі своїми знаннями і досвідом зможуть побудувати правильні моделі, оцінити їх якість, розробити процедуру впровадження й оцінки ефективності аналізованих змін. Впровадження реінжинірингу бізнес-

процесів надає можливість реально оцінити ефективність удосконалених напрямів і вивести підприємство на новий етап розвитку [19].

Необхідною умовою запровадження реінжинірингу бізнес-процесів є використання сучасних інформаційних технологій, застосування яких надає сільськогосподарським підприємствам переваги у надійності планування та прозорості витрат, гнучкому, ефективному та надійному виконанні поставок клієнтам, прозорості менеджменту якості та відстеженні продукції тощо [20].

Сучасне трактування бенчмаркінгу - це «безупинний систематичний пошук і впровадження найкращих практик, що приведуть організацію до більш досконалої форми» [21]. Бенчмаркінг – метод вивчення чужого досвіду на відкритих і добровільних задах, на відміну від не завжди етичних методів промислового шпіонажу та розвідки.

Бенчмаркінг входить до трійки найпоширеніших методів управління бізнесом та допомагає відносно швидко та з меншими витратами удосконалювати бізнес-процеси. Бенчмаркінгове дослідження припускає виявлення еталона ведення агробізнесу за допомогою загальноприйнятих, стандартних оцінок діяльності сільськогосподарських підприємств. Таким еталоном стають методи роботи кращих із них, які визнають такими, що заслуговують на поширення в інших підприємствах. Варто відзначити, що еталони, порівняно з якими проводиться бенчмаркінг, також змінюються, і тільки безперервний процес здатний допомогти сільськогосподарському підприємству адаптуватися, швидко дізнаватися про всі новації та вигідно застосовувати їх на практиці [22]. Проблеми конкурентоспроможності, характерні для вітчизняних аграрних підприємств, визначають цілі бенчмаркінгу залежно від їхньої актуальності, існуючих пріоритетів, наявних ресурсів і намічених стратегій. Цілі бенчмаркінгу також пов'язані з основними етапами виробничо-господарської діяльності підприємств: постачання, виробництво, збут.

Ефективне управління бізнес-процесами, постійне їх удосконалення являє собою комплексний підхід до реалізації цілей та підвищення ефективності дій в межах організації. Для забезпечення довгострокових конкурентних переваг сільськогосподарським підприємствам необхідно приділяти особливу увагу вирішенню питань удосконалення управління бізнес-процесами шляхом створення бізнес-моделей у відповідності до поставлених стратегічних цілей. Бізнес-модель повинна в першу чергу передбачати: скорочення витрат, покращення якості продукції, оперативність, задоволеність споживачів, якість та ефективність системи управління підприємством, прискорення впровадження інновацій, підвищення інвестиційної привабливості, забезпечення адаптації підприємства до постійних змін у зовнішньому середовищі. Серед методик вдосконалення бізнес-процесів доцільно виділити реінжиніринг та бенчмаркінг. Використання цих методів на сільськогосподарських підприємствах залежить від певних факторів, таких як рівень та частота змін, характер організації, специфіка діяльності, розмір землекористування. Залежно від завдання, яке розв'язується, наведені методи можуть застосовуватися комплексно.

4.2. Формування галузевої структури сільськогосподарського виробництва

Важливим фактором інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, формою суспільного поділу праці в аграрному секторі економіки є спеціалізація, яка є якісним показником раціонального розміщення виробництва і важливим чинником підвищення ефективності сільського господарства. Вдосконалення спеціалізації сільськогосподарських підприємств, її поглиблення - один зі шляхів досягнення господарствами більш високих економічних результатів: збільшення обсягу продукції і підвищення ефективності її виробництва.

Для правильного вибору спеціалізації, оцінки її впливу на ефективність виробництва необхідно вибрати методи, за якими визначається рівень спеціалізації.

Теоретичні розробки з проблем спеціалізації аграрного сектору економіки здійснені такими відомими вченими-економістами, як В. Г. Андрійчук, І. Ф. Баланюк, І. М. Беженар, П. К. Канінський, В. В. Зіновчук, М. Й. Малік, В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблук і ін. Впровадження цих розробок дозволяє дослідити вплив спеціалізації на ефективність і вибирати напрями її поглиблення в сільському господарстві України. Проблеми поглиблення спеціалізації з метою удосконалення структури виробництва, оптимального планування та управління галузями висвітлені у наукових працях вітчизняних вчених-аграрників А. П. Азізова, В. Я. Амбросова, В. Г. Андрійчука, І. Ф. Баланюка, П. К. Канінського, В. Я. Месель-Веселяка, М. Й. Маліка, І. О. Олійника, П. Т. Саблука, Н. В. Статівки та ін.

Для правильного визначення спеціалізації необхідно враховувати особливості сільськогосподарського виробництва. Оцінка даного процесу найчастіше виконується за двома економічними показниками: виробництво валової і товарної продукції, іноді використовуються додаткові показники: структура товарної і валової продукції, посівних площ, поголів'я тварин, затрат праці, рівень товарності, наявність засобів виробництва, продуктивність праці, собівартість продукції, рівень рентабельності і ін. [23-25].

Існують дві тенденції розвитку спеціалізації сільськогосподарських підприємств:

- господарство спеціалізується на виробництві кількох видів товарної продукції: кількох у рослинництві та кількох у тваринництві, останнім часом більшість господарств спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва (зернових культур і соняшнику), разом з тим можуть

одночасно розвиватися декілька додаткових і підсобних галузей; ця тенденція нині є основною;

- підприємство спеціалізується на виробництві одного виду продукції, при цьому виробництво здійснюється на промисловій основі з широкими міжгосподарськими зв'язками та кооперуванням.

Рівень спеціалізації аграрного підприємства найчастіше визначається за допомогою коефіцієнта спеціалізації K_c (ступеню товарного зосередження галузей):

$$K_c = \frac{100}{\sum d(2i-1)}, \quad (1)$$

де d - питома вага (частка) продукції кожної галузі в структурі товарної продукції, %; i - порядковий номер виду товарної продукції за її питомою вагою, починаючи з найвищого.

Вважається, що підприємство є багатогалузевим, коли коефіцієнт K_c не перевищує 0,20, зі слабким рівнем спеціалізації: 0,21- 0,30, із середнім: 0,31-0,40, вищим середнього: 0,41-0,50, високим: 0,51-0,60, і з глибоким: понад 0,60 [23].

Частку продукції галузі в структурі товарної продукції визначають за формулою:

$$d_i = \frac{T_i}{\sum T_n}, \quad (2)$$

де T_i - чистий дохід від реалізації i -го виду продукції, грн., $\sum T_n$ - чистий дохід від реалізації всієї продукції, грн.

Найпростіше рівень спеціалізації виробництва можна оцінити за часткою головної галузі, однак при цьому не враховується вплив додаткових галузей. Уникнути цього можна скориставшись середньозваженою часткою.

Розробка перспективних планів розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва нині виконується із застосуванням

економіко-математичних методів і використанням сучасних електронно-обчислювальних машин за допомогою системного підходу до рішення задачі по оптимізації.

Рівень територіальної спеціалізації і спеціалізації аграрних підприємств визначається за показником структури товарної продукції. Він обчислюється діленням вартості товарної продукції $ВТПг$ головної галузі на вартість товарної продукції $ВТПсг$ всіх галузей і виражається у відсотках:

$$ПСТП = \frac{ВТПг}{ВТПсг} \times 100. \quad (3)$$

За цим рівнем прийнято вважати вузькоспеціалізованими підприємствами, в яких головна галузь займає в структурі товарної продукції 90% і більше. До підприємств, що спеціалізуються на виробництві продукції однієї галузі, відносять такі, де головна галузь в структурі товарної продукції займає понад 50%, спеціалізованими на виробництві продукції двох галузей вважають підприємства, в яких ці галузі в сукупності займають у структурі товарної продукції більше ніж 67%, у тому числі кожна з них не менше 25%. У спеціалізованих господарствах на виробництві продукції трьох галузей ці показники повинні становити відповідно понад 7 % і не менше 24%. Багатогалузевими вважають підприємства, які не підпадають під жодний з названих критеріїв.

При порівнянні кількох варіантів спеціалізації, їх ефективність визначається за формулою:

$$E = \text{ПВП} / (\text{ППВ} + K_{\text{норм}} \cdot \text{ПКВ}) \quad (4)$$

де E - ефективність варіанта спеціалізації; ПВП - приріст валової продукції; ППВ - приріст поточних витрат; ПКВ - приріст капітальних вкладень; $K_{\text{норм}}$ - нормативний коефіцієнт ефективності.

О.М. Трегуб [26] пропонує рівень спеціалізації розраховувати за ентропійним показником, що визначається за трьома критеріями:

структури чистого доходу, структури собівартості продукції, структури посівних площ:

$$E(t) = 1 + \frac{\sum_{i=1}^n X_i(t) \ln X_i(t)}{\ln n}, \quad (5)$$

де X_i - потужність виробничої системи; n - кількість видів продукції.

В цьому випадку за ентропійним показником пропонується така класифікація спеціалізації підприємств: якщо показник $E(t)$ знаходиться в межах від 0,25 до 1, то підприємство вважається вузькоспеціалізованим, від 0,15 до 0,25 - середнє спеціалізованим; від 0 до 0,15 - багатогалузевим.

Порівняльну ефективність кількох варіантів спеціалізації, що розробляється на перспективу, можна визначити за формулою:

$$E = \frac{\Pi}{Z_T + K_B + K_E} \quad (6)$$

де E - ефективність варіанта спеціалізації, Π - приріст валової продукції, Z_T - приріст поточних витрат, K_B - приріст суми капітальних вкладень, K_E - нормативний коефіцієнт ефективності [27].

Для більшості сільськогосподарських підприємств характерне комбіноване виробництво з розвитком декількох галузей з раціональним поєднанням головних, додаткових і підсобних галузей, яке визначається такими принципами: найвища ефективність виробництва, використання ґрунтово-кліматичних та економічних умов господарства, по можливості рівномірне і повне використання робочого ресурсу протягом року, використання побічної продукції інших галузей. При розв'язанні питань раціональної спеціалізації виробництва у сільськогосподарських підприємствах користуються критерієм та системою показників ефективності спеціалізації, які відображують ефективність використання землі, робочої сили, виробничих фондів і ін.

Однак слід зазначити, що надмірне підвищення рівня спеціалізації в нинішніх умовах господарювання може мати негативні наслідки: в тваринництві через збитковість продукції (особливо яловичини), а в рослинництві через захоплення культурами, що призводять до збіднення ґрунтів і в кінцевому результаті до зменшення врожайності через відсутність органічних добрив [28].

В умовах сільського господарства ефективність окремої галузі певною мірою залежить від розвитку інших. Раціональне поєднання різних галузей в сільськогосподарському виробництві дозволяє послабити дію його сезонності, повніше використовувати техніку і трудові ресурси. Разом з тим є такі галузі, велика кількість яких в одному господарстві небажана. Тому необхідно встановлювати таке раціональне поєднання галузей, яке усувало б недоліки вузькоспеціалізованих господарств і дозволило б використовувати переваги великого виробництва.

Для визначення оптимального напрямку розвитку сільськогосподарського підприємства необхідно вибрати оптимальний варіант поєднання галузей при даних природно-економічних умовах, його оптимальну спеціалізацію, тобто таку структуру виробництва, яка б створювала умови для найбільш ефективного використання землі, праці, техніки та інших засобів виробництва, дозволяла б отримати максимальний обсяг продукції при наявних ресурсах і забезпечувала б мінімум витрат на одиницю продукції. Для цього будується модель оптимізації.

Зарубіжні вчені для оцінки рівня спеціалізації об'єкту (країни, регіону, підприємства) користуються спеціальними індексами. Так Палан Н. [29] аналізує декілька індексів, серед яких стандартний індекс Крюгмана:

$$K = \sum_{i=1}^l |b_i - \bar{b}_i|, \quad (7)$$

де b_i - обсяг продукції i -ї галузі об'єкта; \bar{b}_i - середній обсяг продукції i -ї галузі підприємств об'єкту. Чим вищий цей індекс, тим вищий рівень спеціалізації об'єкту.

Даніель К. [30] виконала на базі спеціальних індексів детальний аналіз факторів, що впливають на розміщення і спеціалізацію сільського господарства у Європейському союзі (ЄС), та розрахунки, які наглядно демонструють цей вплив. Оцінка цього впливу виконана за допомогою системи індексів, що враховують всі фактори.

Індекс Тойля дозволяє виміряти концентрацію розміщення сільськогосподарської продукції в регіоні.

$$T = \sum_p \frac{ВП_p}{ВП_{ЄС}} \ln \left(\frac{ВП_p}{ВП_{ЄС}} \frac{S_{ЄС}}{S_p} \right), \quad (8)$$

де $ВП_p$ – валова продукція сільського господарства регіону, S_p – площа угідь регіону; $ВП_{ЄС}$ – валова продукція сільського господарства; $S_{ЄС}$ – площа угідь в ЄС.

Розрахунки показали, що індекси Тойля для основних сільськогосподарських продуктів ЄС становили: зернові - 0,42; яловичина - 0,50; молоко - 0,53; м'ясо птиці - 0,69; свинина - 0,76; овочі - 0,69; фрукти - 0,70; квіти - 1,26.

Рівень спеціалізації об'єкту також пропонується оцінювати індексом спеціалізації, який визначається за такою формулою:

$$C_{п_p} = \frac{1}{2} \sum |ВП_p^i - ВП^i|, \quad (9)$$

де $ВП_p^i$ – валова продукція i -го продукту об'єкту; $ВП^i$ – середня валова продукція i -го продукту в ЄС. Одержані найменші значення індексу: для Австрії - 0,17; Швеції - 0,19; найбільші: для Ірландії - 0,40; південної Іспанії - 0,55. Використання таких індексів дозволяє дослідити багато факторів, що визначають вплив концентрації і спеціалізації на ефективність виробництва.

Рівень розвитку галузевої структури сільськогосподарських підприємств значною мірою визначає розвиток як агропромислового

комплексу, так і економіки країни в цілому. В умовах ринкових відносин у галузевій структурі аграрного сектора економіки відбулися суттєві зміни, які привели до ряду негативних наслідків: зниження рівня забезпеченості населення сільськогосподарською продукцією, особливо тваринницькою, значного підвищення нерівномірності зайнятості сільського населення, погіршення екологічних умов виробництва, перш за все погіршенням родючості ґрунтів. Визначення раціонального поєднання галузей у господарствах, регіонах, країні є дуже важливою проблемою ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств.

Під галуззю прийнято розуміти сукупність підприємств, які виробляють якісно однорідну продукцію або здійснюють однорідні послуги. Галузевою структурою визначається, на які галузі поділяється виробництво, якими повинні бути співвідношення між ними для підвищення ефективності використання наявних ресурсів і забезпечення сталого розвитку [31].

Сільськогосподарське виробництво складається з багатьох галузей, з яких дві є основними: рослинництво і тваринництво, які, в свою чергу, діляться на багато підгалузей. Для оцінки галузевої структури можуть бути використані різні показники: валова продукція, товарна продукція (дохід або виручка від реалізації продукції), посівні площі і поголів'я тварин. Додатковими показниками галузевої структури підприємства є структура трудових і матеріально-грошових витрат. В кількісному виразі ці показники можуть дещо відрізнятися, але загальна тенденція зміни галузевої структури зберігається [34]. У нашому дослідженні для визначення галузевої структури сільськогосподарських підприємств ми користуємося показником структури доходу (виручки) від реалізації продукції.

Основними факторами, які впливають на розвиток галузей сільського господарства є: природно-кліматичні умови, спеціалізація та концентрація виробництва, науково-технічний прогрес та економічна

політика держави в області забезпечення населення продовольством, кон'юнктура ринку [35-38].

Таблиця 4.2.1

**Структура доходів (виручки) від реалізації продукції
сільськогосподарських підприємств України, %**

Види продукції	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Продукція сільського господарства	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у т. ч. продукція рослинництва	73,8	80,0	83,1	81,6	82,1	82,5
культури зернові та зернобобові	37,2	39,6	44,1	41,6	46,5	46,7
з них пшениця	14,3	14,6	19,1	18,1	18,7	18,8
жито	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2
кукурудза на зерно	17,9	20,7	19,1	17,8	22,4	22,6
ячмінь	3,7	3,0	4,0	3,8	3,6	3,5
Насіння культур олійних	27,5	32,7	36,4	35,1	32,3	32,5
з них насіння соняшнику	16,6	21,2	24,0	22,7	20,4	20,5
боби сої	6,3	7,7	9,0	6,7	5,6	5,7
насіння ріпаку й кользи	4,4	3,6	3,1	5,5	6,3	6,3
Буряк цукровий фабричний	2,3	1,4	3,2	2,9	1,0	1,0
Картопля	0,6	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3
Культури овочеві	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1
Культури плодові та ягідні	1,5	0,5	0,5	0,6	0,4	0,4
Виноград	0,3	0,3	0,4	0,4	0,3	0,3
продукція тваринництва	26,2	20,0	16,9	18,4	17,9	17,5
м'ясо ВРХ	1,3	1,1	1,3	2,1	1,2	1,1
м'ясо свиней	4,6	3,5	4,6	5,0	4,1	4,1
м'ясо птиці	9,8	8,1	10,7	10,0	3,2	3,0
молоко	4,6	3,3	4,8	5,5	5,0	4,9
яйця	4,7	3,5	2,7	2,3	3,3	3,3

Джерело: за даними Державної служби статистики України

Приведені в табл. 4.2.1 дані свідчать, що частка рослинництва в загальному обсязі товарної продукції у сільськогосподарських підприємствах України хоч і повільніше ніж в попередні роки (1995-2010), але невпинно продовжує збільшуватися (від 80,0 % в 2015 році до 82,5 % у 2019 році). Цей процес в основному відбувається за рахунок збільшення часток зернових і зернобобових культур і соняшнику. Відповідно зменшується частка продукції тваринництва. Дана тенденція є

небезпечною для сільськогосподарських підприємств: знижується родючість ґрунтів, підвищується нерівномірність зайнятості сільського населення тощо [39].

Таблиця 4.2.2

Структура доходів (виручки) від реалізації продукції малих фермерських господарств, %

Види продукції	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Продукція сільського господарства	100	100	100	100	100	100
у т.ч. продукція рослинництва	93,7	95,9	96,4	95,9	97,8	98,0
культури зернові та зернобобові	41,9	40,2	42,8	43,6	50,8	50,9
пшениця	18,9	18,4	19,3	20,5	22,8	22,9
кукурудза на зерно	11,5	13,0	13,5	14,2	19,3	19,3
насіння соняшнику	29,7	32,4	32,2	32,8	28,8	28,9
буряк цукровий фабричний	0,7	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5
картопля	0,8	0,7	0,4	0,5	0,4	0,4
культури овочеві	3,2	3,6	2,1	1,5	1,5	1,5
культури плодові та ягідні	1,2	0,6	0,9	0,6	0,6	0,6
виноград	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
продукція тваринництва	6,3	4,1	3,6	4,1	2,2	2,0
велика рогата худоба	1,0	0,7	0,6	0,9	0,2	0,2
свині	1,5	1,5	1,0	1,5	0,5	0,4
птиця	1,6	0,5	0,4	0,5	0,2	0,2
молоко	1,4	0,8	1,0	0,9	1,1	1,0

Джерело: за даними Державної служби статистики України

З даних табл. 4.2.2 видно, що фермерські господарства України, які звітують за формою № 2-ферм «Основні показники господарської діяльності фермерського господарства, малого підприємства у сільському господарстві за 20_рік» виробляють в основному продукцію рослинництва і мають зерново-соняшниковий напрям спеціалізації.

Так, у структурі товарної продукції найвища частка зернових і зернобобових культур була у 2019 р. – 50,9 %. У 2017 р. реалізація соняшнику в загальній виручці від реалізації продукції становила 32,8 %.

Дані таблиці відображають тенденцію до зниження частки картоплі, плодів, ягід, овочів та продукції тваринництва. Зміна галузевої структури малих фермерських господарств України відбувається аналогічно зміні галузевої структури великих і середніх сільськогосподарських підприємств (у тому числі і фермерських господарств), які звітують за формою № 50-сг.

Дану форму заповнюють юридичні особи, відокремлені підрозділи юридичних осіб, незалежно від організаційно-правової форми господарювання (крім фермерських господарств з площею сільськогосподарських угідь менше 1000 гектарів і кількістю працюючих менше 50 осіб).

Особливо слід відзначити, що темпи зменшення частки тваринницької продукції в загальному обсязі реалізованої продукції за аналізований період у малих фермерських господарствах є значно швидшими. Більшість фермерів через відсутність умов для прибуткового ведення галузі тваринництва, а також достатніх коштів для будівництва тваринницьких приміщень з урахуванням новітніх технологій та придбання племінної худоби, не мають можливості займатися виробництвом тваринницької продукції. Проблеми з реалізацією виробленої продукції змушують малі фермерські господарства відмовлятися від вирощування широко культивованих раніше в їхніх господарствах овочевих культур і картоплі, плодкових і ягідних культур. Отже, у фермерських господарствах майже відсутній чіткий напрям спеціалізації, в основному їхні власники виробляють продукцію, яка є високотоварною, не враховуючи негативні моменти такого виробництва (недотримання технології, чергування культур у сівозміні, виснажування ґрунтів тощо).

Є деякі відмінності в галузевих структурах сільськогосподарського виробництва у природно-кліматичних зонах України (табл. 4.2.3). На території країни виділяють такі природно-економічні зони: Лісостеп, Північний, Центральний та Південний Степ, Полісся та передгірні й гірські

райони Карпат і Криму. Оскільки межі зон не збігаються з кордонами областей України, їх було укрупнено до трьох найбільших: Степ, Лісостеп і Полісся, які мають чітко виражену галузеву структуру виробництва продукції сільського господарства.

Таблиця 4.2.3

**Структура доходів (виручки) від реалізації продукції
сільськогосподарських підприємств по природно-економічних зонах
України , %**

Види продукції	2014 р.				2019 р.			
	Степ	Лісо-степ	Поліс-ся	Україна	Степ	Лісо-степ	Поліс-ся	Україна
Продукція сільського господарства	100	100	100	100	100	100	100	100,0
у т.ч. продукція рослинництва	79,4	70,6	73,9	73,8	91,2	78,1	79,0	82,5
культури зернові та зернобобові	36,3	37,3	39,0	37,2	45,8	46,4	47,9	46,7
пшениця	20,7	11,9	10,0	14,3	28,6	15,0	13,5	18,8
жито	0,1	0,1	0,6	0,2	0,0	0,1	0,6	0,2
кукурудза на зерно	7,6	21,7	25,6	17,9	9,1	27,5	29,4	22,6
ячмінь	6,3	2,7	1,9	3,7	6,2	2,5	2,8	3,5
Насіння культур олійних	37,8	23,7	19,9	27,5	41,8	28,4	28,2	32,5
з них насіння соняшнику	29,7	12,0	6,0	16,6	31,3	17,4	10,8	20,5
боби сої	3,5	7,9	6,4	6,3	2,9	6,3	7,8	5,7
насіння ріпаку й кользи	4,3	3,7	7,3	4,4	7,4	4,6	9,4	6,3
Буряк цукровий фабричний	0,1	1,7	1,6	1,2	0,1	1,4	1,0	1,0
Картопля	0,3	0,6	1,2	0,6	0,2	0,1	0,7	0,3
Культури овочеві	2,0	0,9	0,7	1,2	1,9	0,9	0,4	1,1
Культури плодові та ягідні	0,5	0,5	7,8	1,6	0,3	0,5	0,6	0,4
Виноград	1,0	0,0	0,0	0,3	0,9	0,0	0,0	0,3
продукція тваринництва	20,6	29,4	26,1	26,2	8,8	21,9	21,0	17,5
м'ясо ВРХ	0,7	1,4	2,3	1,3	0,6	1,5	1,5	1,1
м'ясо свиней	5,0	3,8	6,9	4,6	3,2	3,6	7,2	4,1
м'ясо птиці	5,9	12,6	8,2	9,8	0,8	3,9	4,8	3,0
молоко	2,5	5,6	5,3	4,6	2,3	6,3	5,5	4,9
яйця	6,1	4,5	2,5	4,7	1,6	4,7	1,6	3,3

Джерело: за даними Державної служби статистики України

По всіх природно-економічних зонах України незмінною залишається тенденція збільшення частки продукції рослинництва і відповідне зменшення частки тваринницької продукції. Найбільш суттєві зміни відбулися в галузевій структурі сільськогосподарських підприємств зони Степу: за 6 років частка продукції рослинництва збільшилася на 11,8 %, у Лісостепу цей показник становить 7,5 %, в Поліссі - 5,1 %. Підвищення частки продукції рослинництва у всіх зонах України відбувається в основному через збільшення виробництва зернових культур і соняшнику.

На думку Андрійчука В. Г. визначення галузевої структури сільськогосподарського підприємства за часткою товарної продукції, оціненої в поточних цінах реалізації, призводить нерідко до зміщення його оцінок. Це пов'язане з тим, що ціни на окремі види продукції за роками можуть істотно коливатися під впливом зміни попиту і пропозиції, переорієнтації підприємства на канали збуту або зміни їх співвідношення, реалізації продукції у різні строки.

В результаті цього відбувається заниження або завищення частки окремих видів продукції в структурі товарної продукції, що особливо чітко виявляється в разі її реалізації в однакових обсягах (у натуральному вимірі) за різні роки. Згодні із позицією вченого, що більш точно галузеву структуру підприємства визначати за структурою товарної продукції, оціненою у постійних цінах відповідного періоду. Відмінність у структурах товарної продукції за фактичними цінами реалізації та постійними цінами покаже вплив цінового фактору на формування виробничого напрямку підприємства, його галузеву структуру [40].

Економічна ефективність галузевої структури сільськогосподарського підприємства виявляється через економічну ефективність його товарних галузей (табл. 4.2.4).

Найвищий рівень рентабельності має виробництво насіння соняшнику, найменший - виробництво м'яса свиней. Виявлено середній

кореляційний зв'язок між часткою продукції в галузевій структурі і рівнем рентабельності її виробництва (коефіцієнт кореляції варіює між 0,3 і 0,5). У 2017, 2018 і 2019 роках немає даних по рівнях рентабельності продукції сільського господарства в цілому і основних галузях. Однак, якщо робити висновок із аналізу рівнів рентабельності окремих видів продукції за ці роки, то видно, що вказані показники дещо нижчі рівнів 2016 року.

Таблиця 4.2.4

**Рівень рентабельності основних видів продукції
сільськогосподарських підприємств України, %**

Види продукції	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Продукція сільського господарства	25,8	45,6	37,3	н.д.	н.д.	н.д.
у т.ч. продукція рослинництва	29,2	50,6	44,4	н.д.	н.д.	н.д.
культури зернові та зернобобові	25,8	43,1	37,8	25	24,7	11,8
насіння соняшнику	36,5	80,5	63,0	41,3	32,5	23,5
буряк цукровий фабричний	17,9	28,2	24,3	12,4	-11,4	-15,4
картопля	9,2	24,2	-3,2	10,0	6,8	15,4
культури овочеві	14,1	32	15,3	9,9	13,3	7,0
продукція тваринництва	13,4	22,1	7,7	н/д	н/д	н/д
м'ясо ВРХ	-35,9	-17,9	-24,8	3,4	-17,7	-27,1
м'ясо свиней	5,6	12,7	-4,5	3,5	6,9	4,7
м'ясо птиці	-15,4	-6,1	5,0	7	5,7	-3,7
молоко	11,0	12,6	18,2	26,9	16,1	20,6
яйця	58,8	60,9	0,5	-9	5,4	-23,5

Джерело: за даними Державної служби статистики України

Особливо помітне зниження в 2019 році рівня рентабельності цукрових буряків і м'яса великої рогатої худоби. Тільки в 2017 році виробництво м'яса ВРХ було прибутковим, виробництво яєць у тому ж році було збитковим. У 2017-2019 роках виробництво м'яса свиней стало рентабельним, хоча цей показник поки- що значно менший за історичний максимум останніх 25 років: у 2015 році рівень рентабельності виробництва м'яса свиней становив 12,7 %. Слід відзначити, що рівні

рентабельності продукції тваринництва в 2017-2019 рр. дещо стабілізувалися у порівнянні із 2014-2016 роками.

Зменшення рівня рентабельності виробництва більшості видів сільськогосподарської продукції посилюватиме переорієнтацію сільськогосподарських підприємств на найбільш прибуткові, в першу чергу зернові та технічні культури, крім цукрового буряка [41].

Рівень рентабельності основних видів продукції у малих фермерських господарствах має таку ж тенденцію до зміни: в 2014-2016 роках її рівень підвищувався, в 2017-2019 роках спостерігається деяке його зниження (табл. 4.2.5).

Таблиця 4.2.5

Рівень рентабельності основних видів продукції малих фермерських господарств України, %

Види продукції	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Продукція сільського господарства	27,7	44,2	42,4	38,0	32,0
у т. ч. продукція рослинництва	29,4	46,0	44,0	39,8	32,5
культури зернові та зернобобові	22,9	36,4	36,7	34,7	33,9
пшениця	24,0	36,5	35,5	37,9	32,1
кукурудза на зерно	22,3	40,1	42,7	30,8	37,5
насіння соняшнику	38,1	63,1	56,2	46,5	36,6
буряк цукровий фабричний	20,0	16,9	29,7	30,7	17,7
картопля	13,9	25,6	13,9	33,0	46,7
культури овочеві	16,2	42,1	23,7	26,6	15,5
культури плодові та ягідні	54,5	27,6	53,9	36,0	37,7
виноград	-18,7	47,0	30,9	86,2	3,9
продукція тваринництва	7,3	11,0	9,3	4,8	14,4
м'ясо ВРХ	7,6	10,7	7,2	-0,2	10,3
м'ясо свиней	6,6	9,7	2,7	-4,3	6,4
м'ясо птиці	0,6	1,9	-3,2	9,9	11,8
молоко	12,6	15,6	15,4	18,8	21,7

Джерело: за даними Державної служби статистики України

Найбільший рівень рентабельності мають овочеві культури і картопля, плодові і ягідні культури і цукровий буряк. Слід відзначити, що рівень рентабельності продукції малих фермерських господарств має

значні коливання за різними роками. Для оцінки ефективності галузевої структури підприємства в цілому, порівняємо структуру товарної продукції з показниками рівня рентабельності.

Так за аналізований період найбільшу частку в структурі товарної продукції сільськогосподарських підприємств і малих фермерських господарств займала галузь зерновиробництва. У 2019 році вона становила відповідно 46,5 та 50,8 %. Рівень рентабельності виробництва зернових та зернобобових культур при цьому не відрізняється найвищим значенням і поступається у сільськогосподарських підприємствах насінню соняшнику та ріпаку, а у малих фермерських господарствах – картоплі, плодовим та ягідним культурам та насінню соняшнику.

Разом із тим, насіння соняшнику, рівень рентабельності якого у 2019 році є найвищим у сільськогосподарських підприємствах, у структурі товарної продукції останніх займає 20,4 %. Аналогічна ситуація склалася із плодовими та ягідними культурами, які вирощуються у малих фермерських господарствах. При одному з найвищих рівнів рентабельності (37,7 %), їх частка у виручці від реалізації продукції становила 0,6 %. Коефіцієнт кореляції між часткою продукції і рівнем рентабельності для цих господарств не перевищує значення 0,3, тому можна говорити про слабкий кореляційний зв'язок.

Аналіз методів визначення рівня спеціалізації сільськогосподарського виробництва показав, що головними показниками, за якими виконується вибір спеціалізації є валова і товарна продукції. Вибір методу оцінки рівня спеціалізації залежить від умов господарювання. Врахування більшої кількості факторів, що впливають на рівень спеціалізації дозволяє раціонально будувати перспективні плани розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва.

Дослідження формування сучасної галузевої структури сільськогосподарських підприємств показало, що негативна тенденція зменшення частки тваринницької продукції в загальному обсязі

зберігається. У малих фермерських підприємствах це скорочення відбувається швидшими темпами, особливо у зоні Степу. Галузева структура впливає на ефективність виробництва, її зміна у динаміці викликає зміну рівня рентабельності виробництва продукції. Проте сучасна галузева структура сільськогосподарських підприємств є далекою від раціональної, яка би оптимально поєднувала головні, додаткові та підсобні сільськогосподарські галузі. По суті сформувалася «однобічна спеціалізація», особливо у малих фермерських господарствах, де частка зернових та соняшнику у структурі виручки від реалізації продукції підвищилася від 71,6 % у 2014 році до 79,8 % у 2019 році [42]. Насиченість ринку сільськогосподарською продукцією викликає зростання внутрішньої і зовнішньої конкуренції, зміни кон'юнктури ринку. У результаті виникає необхідність у прискореному розвитку одних галузей і скороченні виробництва продукції інших, що змінює галузеву структуру виробництва. Для підвищення ефективності діяльності сільськогосподарські підприємства мають постійно удосконалювати свою галузеву структуру виробництва, що в свою чергу зумовить зміну економічних параметрів їх розвитку.

4.3. Сімейні фермерські господарства у розвитку об'єднаних територіальних громад

Сільське господарство в Україні характеризується найбільш динамічними темпами розвитку серед інших галузей економіки. На сучасному етапі склалася дуальна організаційна структура сільського господарства, яка виявляється у наявності двох секторів - корпоративного та індивідуального. Корпоративний сектор об'єднує сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм, які мають право юридичної особи: державні підприємства, приватні підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи тощо. Індивідуальний

сектор представлений двома типами одноосібних господарств: фермерські господарства та господарства населення, які здійснюють виробничу діяльність у галузі сільського господарства. Під дією ринкових чинників корпоративний та індивідуальний сектор в структурі виробництва сільськогосподарської продукції займають свої ніші. Корпоративні підприємства виробляють найбільш комерційно привабливі та експортоорієнтовані види продукції: зерно, соняшник, ріпак та ін. та обробляють більше 90 % земельних угідь.

Індивідуальний сектор, зокрема господарства населення, зорієнтовані на продовольче самозабезпечення та наповнення внутрішнього продовольчого ринку. Господарства населення виконують також важливі суспільні функції: забезпечення населення продуктами харчування, самозайнятості громадян, економічної бази розвитку сільських територій, соціальної бази відтворення селянства тощо. Тому основою для створення сімейних фермерських господарств в сільській місцевості України є частина домогосподарств (господарства населення), які володіють земельними ділянками різного розміру та займаються виробництвом та реалізацією продукції рослинництва і тваринництва. У загальному обсягу валової продукції сільського господарства частка господарств населення у 2019 р. становила 51,4 %. Це величезна категорія виробників сільськогосподарської продукції (майже 4,8 млн од.), які закордонні експерти вважають справжнім «українським феноменом» [43].

За період 2015-2019 років загальна кількість домогосподарств, які мають земельні ділянки зменшилася на 80 тис. (1,7%). Частка їх у загальній кількості домогосподарств сільської місцевості підвищилася на 0,5 % (табл. 4.3.1). Збільшилася як загальна площа земельних угідь так і в середньому на одне господарство. За статистичними даними 2019 р. у 37,1 % домогосподарств України землекористування перевищує 2 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 6,0 % мають земельну площу

більше 10 га. Збільшення землекористування в господарствах населення частково вплинуло на обсяги виробництва конкретних видів сільськогосподарської продукції.

Таблиця 4.3.1

**Характеристика домогосподарств (господарств населення)
України у 2015-2019 роках**

Показники	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Кількість домогосподарств, тис.	4948,7	4924,0	4900,1	4873,6	4844,2
з них: мають земельні ділянки, тис.	4834,6	4835,7	4779,1	4799,8	4754,6
те ж, %	97,7	98,2	97,5	98,5	98,2
утримують худобу, птицю та бджіл, %	76,3	76,9	75,8	76,0	77,1
Площа земельних угідь, всього, тис. га	12163,9	14371,7	13706,5	14020,2	13588,6
те ж, на одне господарство, сотих гектара	251,6	297,2	286,8	292,1	285,8
Кількість домогосподарств з площею угідь понад 2 ,0 га, тис. од.	1600,3	1832,7	1806,5	1771,1	1764,0
у т. ч. з площею більше 10 га	227,2	314,3	325,0	292,8	285,3
Напрямок використання земельних угідь домогосподарством у середньому, %:					
вирощування продукції лише для власних потреб	16,3	14,8	15,2	15,7	14,9
для власних потреб і на продаж	11,5	14,3	11,7	10,0	13,7
здається в оренду	71,3	69,7	71,8	73,2	69,7
тільки почали освоювати та інше	0,9	1,2	1,3	1,1	1,7

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

Ними було вирощено 98,2 % картоплі, 85,3 % овочів, 83,4 % плодів і ягід, 20,2 % зерна, 14,2 % соняшнику. Серед видів продукції тваринництва господарствами населення у 2019 році було вироблено 31,9 % м'яса у забійній вазі, 71,8 % молока, 43,9 % яєць, 88,5 % вовни, 98,9 % меду. Де-

факто більшість із них і сьогодні вже є сімейними фермерськими господарствами. Але де-юре вони залишаються господарствами населення, якщо не одержать юридичного статусу як виробників сільськогосподарської продукції.

За період 2000-2019 рр. вектор виробництва сільськогосподарської продукції змістився у бік рослинництва. Найбільш суттєво збільшилося виробництво зерна (у 3,4 рази) та соняшнику (у 5 разів). Обсяги виробництва овочевих культур у 2019 р. порівняно із 2000 р. підвищилися на 71,0 %, порівняно із 2010 роком – на 15,5 %. До 2000 року важливе місце у виробництві сільськогосподарської продукції займало тваринництво. Нині простежується тенденція до зменшення частки господарств населення у виробництві м'яса (на 41,8 %) та яєць (на 22,3 %). Водночас частка у загальному виробництві молока у 2019 р. становила 71,8 % проти 71,0 % у 2000 р. та 80,3 % у 2010 р. Підвищилася частка виробництва вовни та меду у загальному виробництві цих видів продукції (табл. 4.3.2).

Тобто господарствам населення належить вагоме місце у виробництві сільськогосподарської продукції в країні і вони продовжують істотно впливати на формування її пропозиції на ринку. У випадку, якщо площа угідь перевищує 2 га, не передана в оренду або не відчужена у будь-який інший спосіб, а обробляється власними силами домогосподарства, воно за своєю суттю є підприємницькою структурою, або сімейним фермерським господарством.

Світовий досвід показує, що сімейні ферми становлять основу аграрного сектору країн з розвинутою ринковою економікою. У світі більше 500 мільйонів ферм (із понад 570 мільйонів) є сімейними фермами. На них припадає майже 56 % виробленої сільськогосподарської продукції та значна частка земель в обробітку: 83 % — у Північній і Центральній Америці, 68 % — у Європі, 85 % — в Азії, 62 % — в Африці [44].

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції
в господарствах населення України**

Вид продукції	2000 р.		2010 р.		2019 р.		2019 р. у % до	
	тис. т	частка у загальному виробництві, %	тис. т	частка у загальному виробництві, %	тис. т	частка у загальному виробництві, %	2000 р.	2010 р.
Культури зернові та зернобобові	4494,8	18,4	9491,6	24,2	15161,1	20,2	у 3,4 р.	159,7
Цукрові буряки (фабричні)	1604,7	12,2	1085,8	7,9	546,2	5,4	34,0	50,3
Соняшник	431,7	12,5	1185,9	17,5	2165,5	14,2	у 5 р.	182,6
Картопля	19561,4	98,6	18222,3	97,4	19895,8	98,2	101,8	109,2
Культури овочеві	4835,0	83,1	7157,8	88,1	8266,7	85,3	171,0	115,5
Культури плодові та ягідні	1188,5	81,8	1459,7	83,6	1767,8	83,4	148,7	121,1
М'ясо всіх видів (у забійній масі)	1224,7	73,7	924,6	44,9	794,5	31,9	64,9	85,9
Молоко	8989,2	71,0	9031,9	80,3	6934,6	71,8	76,7	76,8
Яйця, млн шт.	5831,3	66,2	6802,7	39,9	7319,9	43,9	125,5	107,6
Вовна, т	2089	61,4	3482	83,1	1534	73,4	82,0	44,1
Мед, т	48875	93,2	69253	97,7	69150	98,9	141,5	99,9

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

Сімейні фермерські господарства досягають високого рівня продуктивності на своїх земельних ділянках. Наприклад, за інформацією Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), у Бразилії сімейні фермерські господарства обробляють менше ніж 25 % усіх сільськогосподарських земель, а виробництво основних сільськогосподарських культур становить майже 40 %.

У США сімейні фермерські господарства обробляють 78 % сільськогосподарських угідь країни. При цьому частка виробництва ними сільськогосподарської продукції становить 84 % на суму 230 млрд доларів [45]. У сільському господарстві Європейського Союзу 85 % усіх ферм є сімейними фермами, вони обробляють майже 70 % усіх сільськогосподарських угідь.

У світі немає єдиного визначення поняття «сімейна ферма». Для різних країн в правовому полі використовуються різні визначення, які базуються на частці власної праці фермера, на легальному статусі власника, на кількості землі в обробітку, на праві власності на землю та успадкуванні. За визначенням FAO, сімейне фермерське господарство — це спосіб організації сільськогосподарського, лісового, рибного, пасовищного і аквакультурного виробництва, який здійснюється окремою сім'єю та ґрунтується переважно на праці членів сім'ї, як жінок, так і чоловіків. Сімейне фермерське господарство включає в себе всі види сімейної сільськогосподарської діяльності та діяльність із розвитку місцевості.

Сімейна ферма історично є основною виробничою ланкою сільського господарства у багатьох країнах світу. Історично, ця ферма має невеликий розмір. Індустріалізація виробництва, розвиток технологій, що потребує значних капіталовкладень, глобалізація створили умови для корпоратизації аграрного виробництва, для входження у цей – дотепер ще здебільшого сімейний бізнес – крупних інвесторів, для вертикальної інтеграції та зростання масштабу виробництва в рамках одного агроформування. Як наслідок, кількість сімейних ферм дещо скоротилася, але вони не втратили своїх позицій.

В Україні статус фермерського господарства визначений законодавством із 1991 року. За останнім законопроектом №1599 «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» (2016 р.) встановлюється,

що фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства. Таке господарство підлягає державній реєстрації як юридична особа або фізична особа – підприємець.

Вперше у цьому законі впроваджено термін «сімейне фермерське господарство». Статус такого господарства можна одержати за умови якщо в його підприємницькій діяльності використовується праця виключно членів однієї сім'ї. Залучення сімейним фермерським господарством інших громадян може здійснюватися виключно для виконання сезонних та окремих робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань чи навичок. Головою сімейного фермерського господарства може бути лише член відповідної сім'ї. Встановлюється, що сімейне фермерське господарство без статусу юридичної особи організовується фізичною особою – підприємцем самостійно або спільно з членами її сім'ї на підставі договору про створення сімейного фермерського господарства [46].

Вітчизняні експерти та фахівці в сільському господарстві вважають, що для розвитку і модернізації сільськогосподарського виробництва, запровадження стандартів ЄС, всі виробники сільськогосподарської продукції повинні мати єдине законодавче поле для організації своєї діяльності і працювати у рівних податкових умовах. Для підвищення правового, податкового, соціального статусу сімейних фермерських господарств на рівень, не нижчий за інші категорії сільськогосподарських товаровиробників, 15 серпня 2018 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних

фермерських господарств». Законом передбачено забезпечення для мешканців села легалізації своєї діяльності у формі підприємницької діяльності для фізичних осіб-підприємців, які організували фермерське господарство, в тому числі сімейне. Їм надано можливість бути платниками єдиного податку четвертої групи, який раніше мали право платити тільки сільськогосподарські товаровиробники – юридичні особи. При цьому дана можливість може бути реалізована за умови відповідності сімейного фермерського господарства сукупності таких критеріїв:

- здійснення діяльності виключно в межах фермерського господарства, зареєстрованого відповідно до Закону «Про фермерське господарство»;

- зайняття виключно виробництвом сільськогосподарської продукції, її переробкою та постачанням;

- здійснення господарської діяльності (крім постачання) за місцем податкової адреси;

- не використання праці найманих осіб;

- членами фермерського господарства такої фізичної особи є лише члени сім'ї цієї особи;

- площа сільськогосподарських угідь у власності та/або користуванні членів фермерського господарства має бути у межах від 2 до 20 гектарів.

Законом також встановлено пільговий порядок сплати єдиного соціального внеску для усіх членів фермерського господарства, у т.ч. його голови (доплата єдиного соціального внеску за рахунок Державного бюджету протягом 10 років). Передбачена сплата податку на доходи фізичних осіб з орендної плати за земельні ділянки (паї), до місцевих бюджетів за місцезнаходженням таких земельних ділянок [47].

Найбільш дискусійним, серед наведених критеріїв, є розмір площі сільськогосподарських угідь. У Запорізькій області, наприклад, розмір земельного паю коливається від 5 до 10 га (у середньому 7 га). Спілкування із фермерами регіону, які створили, або хочуть створити сімейне

фермерське господарство свідчить про те, що для дотримання вимоги (не більше 20 га) вони змушені створювати декілька господарств [48].

Розмір площі сільськогосподарських угідь до 2 га виключає можливість оформлення офіційного статусу виробника сільськогосподарської продукції для тих особистих селянських господарств, які займаються, або планують зайнятися вирощуванням культур, які не вимагають великих площ (зеленні культури, овочі закритого ґрунту, горіх, фундук, трюфель, гарбуз, капуста, батат, лохина, аспаругус, хурма, зізіфус, азиміна та ін).

Вдосконалення системи оподаткування і виділення сімейних фермерських господарств в окрему групу платників єдиного податку мають дати можливість забезпечити додаткові надходження до місцевого бюджету [49]. На сьогодні виділена окрема група податків: 4-а група — ФОП-фермери. Згідно із її вимогами, вести діяльність на спрощеній системі можна лише у межах фермерського господарства сімейного типу. Голова фермерського господарства реєструється як фізична особа-підприємець. Але на практиці, податкова служба не сприймає сімейні фермерські господарства регіону як платників єдиного податку 4 групи, а відносить їх до категорії звичайних фізичних осіб-підприємців. Мотивує це тим, що відсутні відповідні зміни у програмне забезпечення фіскального органу на державному рівні.

Отже, ми погоджуємося із думкою науковців, що визначення критеріїв відповідності сімейного фермерського господарства здебільшого має ґрунтуватися та залежати від сімейної праці. Проте поряд із визначенням місця сім'ї у виробництві та управлінні фермою, має відігравати роль і спеціалізація у лісовому господарстві, рибництві, скотарстві, аквакультури, виробництві нішевих культур тощо [50, с. 35]. Також необхідно не тільки вдосконалити податкове законодавство, але й розробити дієвий механізм його впровадження для стимулювання створення сімейних фермерських господарств.

Законодавчі зміни покликані посилити соціальний та економічний захист членів сімейних фермерських господарств, підвищити готовність і здатність селян (особливо молодого й середнього покоління) до самостійного господарювання на сімейних засадах та сприятимуть підвищенню доходів сільських жителів-виробників за рахунок формування сприятливої ціни на власно вироблену продукцію. Крім того, це вплине на доступність селянських господарств до чинних програм бюджетної підтримки аграрного сектору і спонукатиме до запровадження спеціально призначених для них нових програм. Законодавче визначення статусу сімейних фермерських господарств доводить значну роль господарств населення, які є основою створення сімейних ферм, у виробництві сільськогосподарської продукції та істотний вплив на соціально-економічний розвиток об'єднаних територіальних громад. Проте, крім законодавчого визначення, для ефективного функціонування сімейних фермерських господарств, треба ще вирішити цілу низку проблем (табл. 4.3.3).

Для економічно розвинутих країн, де основною формою господарювання є сімейні ферми, цей уклад формувався протягом століть. Фермерство тут виступає одночасно і укладом життя і формою господарювання. В українських селах укладом життя і нині залишається сільський устрій, а сімейне фермерство поки-що зароджується як форма господарювання. У цьому криється основна проблема, яка впливає на формування прошарку сімейних фермерів в українському селі.

Відповідно недоліки сімейного фермерства в розвинутих країнах світу та в Україні суттєво відрізняються. Більшість проблем сімейних фермерів в Україні є майже однаковими для країн в минулому «соціалістичного табору». Наприклад, сімейні господарства Грузії також стикаються із низкою проблемою, які властиві фермерським господарствам України.

Проблеми створення та функціонування сімейних фермерських господарств на сільських територіях

Проблеми	Наслідки	Результати
Фермерство не виступає одночасно і укладом життя і формою господарювання, як це є у розвинутих країнах	Відсутність досвіду ведення сімейного фермерства	Повільне формування прошарку сімейних фермерів в сільській місцевості
Недоліки інформаційного забезпечення	Відсутність інформаційно-аналітичної мережі, яка забезпечуватиме можливість комунікації з питань створення сімейних фермерських господарств, придбання і використання виробничих ресурсів, реалізації продукції, участі в програмах підтримки, обміну досвідом, вирішення юридичних, фінансових та інших питань	Необізнаність більшості господарств населення про умови створення та переваги функціонування сімейних фермерських господарств
Низька конкурентоспроможність на ринку сільськогосподарської продукції	Відсутність сформованих фермерських ланцюгів доданої вартості, що охоплюють виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку, зберігання, доступ до вигідних ринків збуту тощо	Складність стати повноправними учасниками аграрного ринку
Низька ефективність системи управління	Недостатність саморегулюваних управлінських структур	Обмежені можливості професійних об'єднань, відсутність представництва в органах державної влади
Недієва державна підтримка	Відсутність комплексних умов для добровільного переходу господарств населення у сімейні фермерські господарства, особливо стимулювання набуття ними статусу офіційного виробника сільськогосподарської продукції та подальшого їх функціонування	Гальмування процесу створення сімейних фермерських господарств
Відсутність системи професійної підготовки до сімейного господарювання	Нестача відповідних знань технологічного, економічного та інших рівнів для ведення фермерського господарства	Невпевненість у доцільності відкриття власної справи та веденні ефективного бізнесу

Джерело: узагальнення автора [51].

Децентралізація створює очевидні можливості для розвитку сімейних ферм, створених, у першу чергу, на базі особистих селянських господарств через наближення «ринкового центру», підвищення доходів населення, можливості локальних закупівель на комунальні потреби. При сприятливих умовах це може викликати мультиплікаційний ефект активізації господарського життя в громаді [52]. Удосконалення системи оподаткування і виділення сімейних фермерських господарств в окрему групу платників єдиного податку, забезпечить додаткові надходження до місцевого бюджету. Проте існують потенційні загрози, які можуть значно знизити частину переваг децентралізації.

У середовищі товарних особистих селянських господарств (так званих «індивідуальщиків») відбувається повільна стратифікація з виділенням групи комерційних господарств. Інтереси власників таких особистих селянських господарств, як і інших, в основному стосуються питань освіти, охорони здоров'я, транспортного сполучення. Комерційні господарства поки-що слабо розуміють нові можливості, які відкриває інституційне оформлення територіальних громад, саме для власного виробництва. Підприємницьку «жилку» у селян неможливо сформувати без формування їх проактивності у самоврядності. За інституціональною теорією та теорією поведінкової економіки підприємницька організація є наслідковою від організації самоврядницької [53].

Ігнорування наукового забезпечення (зокрема фундаментального обґрунтування) при запуску необхідної для України реформи самоврядності – децентралізації, призвело до відсутності модельної рамокості, прояву політизації процесу та формування в основному об'єднаними територіальними громадами землекористування під інтереси великого агробізнесу. Станом на початок 2019 р. в середньому об'єднуються по 11 сіл, але більшість (55 %) з центрами у містах. Колишні райони розділяються на 1-3 громади. На думку науковців НААН, для підвищення підприємницької активності особистих селянських

господарств, особливо потенційних сімейних фермерів, доцільна організація в об'єднаних територіальних громадах самоврядності селян через надання кожному самодостатньому селу виокремленого статусу. Цей статус самоврядності забезпечує селянам отримання можливості рівних взаємовідносин з державними органами, представниками бізнесу, формами господарювання [54].

Для об'єднаних територіальних громад перевагами при створенні сімейних фермерських господарств є:

- вони є офіційними виробниками сільськогосподарської продукції (це дає можливість, наприклад, локальних закупівель на комунальні потреби);
- можливість працювати у правовому полі і мати доступ до ринків, збуту, кредитів і підтримки;
- низька мобільність перенесення своєї реєстрації з однієї ОТГ до іншої, бо це пов'язано з перевезенням родини до іншого місця проживання;
- збереження традиційних видів виробництва, місцевої культури;
- сприяння збереженню сільськогосподарського біорізноманіття та раціональному використанню природних ресурсів тощо [55].

Об'єднані територіальні громади, які вже пропрацювали декілька років, стали перед проблемою того, що вони майже не мають інструментів впливу на розвиток фермерського господарства на своїй території. У листопаді 2020 р., Міністерство економіки, торгівлі та сільського господарства надало пропозицію передбачити в штаті громад структурну одиницю спеціаліста з питань розвитку аграрного сектору економіки та розвитку сільських територій. З допомогою таких спеціалістів відомство планувало допомогти налагодити взаємодію та ефективну комунікацію щодо створення підприємництва на селі, і зокрема, сімейних фермерських господарств. Проте, наявність спеціаліста у штаті об'єднаних територіальних громад не зможе повністю вирішити проблему.

Громади, як створені так і ті, що перебувають на стадії проектування, повинні усвідомлювати комплекс завдань щодо формування сприятливого

бізнес-клімату. Зокрема становлення та розвиток сектору сімейних ферм має реалізовуватися на основі стратегії – комплексу заходів із досягнення основних стратегічних цілей з урахуванням параметрів виробничого потенціалу комерційних особистих селянських господарств та ринкової ситуації. Стратегія, розроблена у громадах має бути орієнтованою на реалізацію комерційної і соціальної функцій сімейного фермерства через впровадження диверсифікації виробництва (наприклад вирощування нішевих культур), створення кооперативів при сільських громадах одного або двох сіл для надання послуг по веденню цих господарств, налагодження системи збуту (спеціалізовані кооперативи з виконання відповідних функцій та інші форми збутової діяльності), розвиток компетенцій та комунікацій, пропагування суспільного значення та престижу створення сімейних ферм через громадські організації, ЗМІ та особисті виїзди консультантів до членів громади (наприклад представників вищих навчальних закладів). У бюджетах об'єднаних територіальних громад було б доцільно передбачити окремим рядком інвестування інноваційних проєктів сімейних фермерських господарств. Проте для цього потрібне формування відповідної правової бази, яка забезпечуватиме одержання фермерами компенсації частки позики або відсоткової ставки із місцевого бюджету. Загалом децентралізація та її вплив на створення сімейних ферм на сільських територіях вимагають подальшого вивчення, зокрема у напрямку впливу на їх розвиток різних груп суб'єктів господарювання та стимулювання підприємницької активності комерційних особистих селянських господарств [53].

Більшість громад Запорізької області, яких зараз нараховується 67, не вбачають основним розвиток сімейного фермерського господарства. Звичайно, це частково залежить від специфіки громад, але розгляд їх стратегій свідчить про те, що перевага надається несільськогосподарському підприємництву, зокрема, розвитку зеленого туризму та інших сфер туристичної індустрії. Для збільшення кількості

сімейних фермерських господарств та підвищення їх ролі у розвитку ОТГ, доцільно було б у Запорізькій області (за прикладом інших областей) розробити окрему програму підтримки фермерських господарств, особливо молочних сімейних ферм [55].

Сьогодні в Україні сімейні фермерські господарства є чи не головним напрямом сталого розвитку сільської місцевості, важливим фактором сільської економіки. Вони зберігають традиційні види виробництва, місцеву культуру, сприяють збереженню сільськогосподарського біорізноманіття та раціональному використанню природних ресурсів тощо. За умови повноцінного відродження сімейних фермерських господарств українці можуть не тільки підвищити свою продовольчу безпеку, а й стати найбільшими постачальниками продукції на зарубіжні ринки, оскільки ця продукція має високий експортний потенціал.

4.4. Державна підтримка малого підприємництва на сільських територіях

Малі сімейні ферми і великі корпоративні господарства мають право на існування одночасно, але повинні виконувати різні функції. Завдання сімейних ферм – вирощувати в першу чергу овочі і фрукти, годувати місцеве населення, слугувати економічною опорою сільських громад, працевлаштувати сільське населення, підтримувати агроландшафти тощо. Завдання корпорацій – інвестувати у орієнтоване на експорт великотоварне виробництво у рослинництві і тваринництві. Відповідно різними можуть бути режими оподаткування, експорту, надання державної допомоги. Державна політика регулювання і підтримки сільськогосподарського виробництва в основному сприяє зміцненню великомасштабного виробництва, тобто корпоративного сектору.

Проблема державної підтримки сільського господарства завжди була актуальною. Зокрема, цьому питанню присвячені наукові розробки Б.Данилишина [56], А. Діброви, С. Кваші, П. Макаренка [8], О. Могильного, Т. Осташко, Б. Пасхавера, П. Саблука та ін. Про низький загальний обсяг державної підтримки сільського господарства в Україні порівняно з іншими країнами свідчить оцінка підтримки виробника (Producer Support Estimate — PSE), що проводить Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Так, в ЄС 21% валової сільськогосподарської продукції компенсується державою за рахунок різних програм державної підтримки, Туреччині – 23%, Канаді – 11%, США – 7%, в той час як в Україні – 1-1,5% [56].

На даний час обґрунтування концепції та стратегічних напрямів розвитку державної підтримки сільського господарства України орієнтоване на досвід розвинутих країн. Так, цінова підтримка сільського господарства в ЄС складає до 91% від всієї суми бюджетного фінансування, в США – 48%, Канаді – 53%. На Заході істотна частка доходу фермера формується за рахунок державних джерел: в країнах Європейської спільноти (ЄС) – 3 %, Фінляндії – 72%, Японії – 72%, в США - 27-40%. Державна підтримка аграріїв у країнах ЄС коливається від 175 до 1343 євро на 1 га сільськогосподарських угідь, зокрема у Нідерландах – 500 євро/га, Бельгії – 508 євро/га, Польщі – 345 євро/га, Німеччині – 396 євро/га. Фінансова підтримка сільського господарства в Україні (переважно непряма – за рахунок спецрежиму ПДВ для аграріїв) ледь сягає до 40 євро на гектар [57].

До суб'єктів малого підприємництва згідно Господарського кодексу України відносять фізичних осіб, зареєстрованих в установленому законом порядку як фізичні особи – підприємці та юридичних осіб - суб'єктів господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб (суб'єктів мікропідприємства -

10 осіб), та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро (суб'єктів мікропідприємництва - 2 млн євро), визначену за середньорічним курсом Національного банку України [58]. За цим підходом майже всі суб'єкти господарювання в сільському господарстві відносяться до малого бізнесу. Відповідно важко розподілити адресно фінансову державну підтримку саме тим господарюючим суб'єктам, які більше всього її потребують.

Аналіз напрямів, видів, програм та інструментів державної підтримки малого та середнього бізнесу в таких розвинутих країнах, як Австралія, Ісландія, Канада, Нова Зеландія, Норвегія та Швейцарія свідчить, що всі вони групуються навколо чотирьох основних видів підтримки – фінансової, інноваційної, інформаційно-консультативної та експортної.

Об'єднання позитивного досвіду розвитку фермерських господарств в інших країнах (зокрема, Польщі), вимог Світової організації торгівлі, законодавчої бази та врахування специфічних рис сільського господарства України дозволяє виділити раціональні напрями державної підтримки суб'єктів малого бізнесу такі як фінансово-кредитна, законодавча, організаційно-технічна, інформаційно-аналітична (рис. 4.4.1).

Результати проведених раніше досліджень лежать в основі пропозиції автора віднести до суб'єктів малого підприємництва сільськогосподарські підприємства (в тому числі фермерські господарства), приватних підприємців, які працюють в сільському господарстві та особисті селянські господарства товарного спрямування із площею сільськогосподарських угідь до 500 га.

Обмеженість фінансово-кредитних ресурсів у держави (для надання допомоги суб'єктам малого підприємництва) та у населення (для створення власної справи) є однією із основних проблем розвитку малого бізнесу в сільському господарстві.

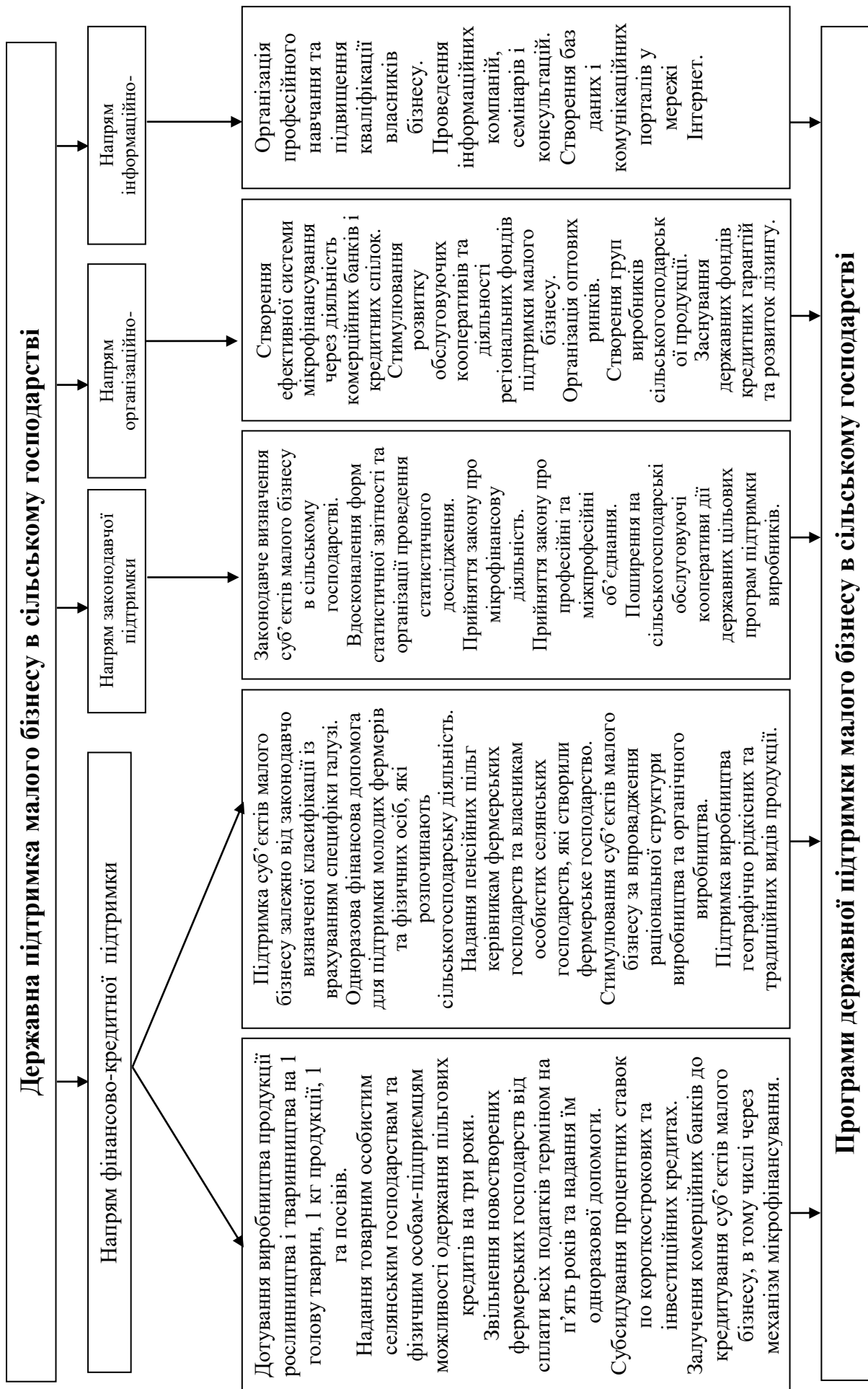

Рис. 4.4.1. Напрями державної підтримки суб'єктів малого підприємництва у сільському господарстві

Джерело: узагальнено автором.

Досвід свідчить, що можливість отримання кредитів суб'єктами малого підприємництва на загальних підставах у комерційних банках або інших фінансово-кредитних закладах приватного сектора, є складним та бюрократизованим процесом. Тобто, вільно діючий ринковий механізм не спроможний сприяти розвитку сектора малого підприємництва через самостійне виділення необхідного обсягу інвестиційних ресурсів. З цієї причини вирішенням фінансово-кредитної проблеми їх розвитку займаються, головним чином, державні установи та заклади.

Найбільш поширеною формою малого підприємництва традиційно вважається фермерство. У 2020 році за бюджетною програмою «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств» передбачено 134,7 млн гривень. За бюджетною програмою «Надання кредитів фермерським господарствам» через Український державний фонд підтримки фермерських господарств передбачено 67 млн. гривень. Станом на 21 грудня 2020 року 643 фермерським господарствам та сільськогосподарським кооперативам виплачено 112 901,1 тис. грн державної підтримки. Через Український державний фонд підтримки фермерських господарств надано фінансову підтримку 79 фермерським господарствам на загальну суму 12 643,2 тис. грн..

У державному бюджеті на 2021 рік передбачено 4,5 млрд грн на підтримку сільськогосподарських товаровиробників. Ця бюджетна програма включає і напрями з фінансової підтримки розвитку фермерських господарств. Одержати державну фінансову підтримку можуть фермерські господарства, які мають чистий дохід (виручку) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній рік до 20,0 млн грн, у власності та/або користуванні яких перебувають землі сільськогосподарського призначення та зареєстровані у поточному році фермерські господарства, у власності та/або користуванні яких перебувають землі сільськогосподарського призначення, незалежно від обсягу чистого доходу (виручки).

Фінансова підтримка надається одержувачам за чотирма напрямками:

1. Часткова компенсація витрат фермерським господарствам, пов'язаних з наданими сільськогосподарськими дорадчими послугами (крім новостворених) за напрямами зоотехнія, ветеринарія, агрономія, оподаткування в сільському господарстві, бухгалтерський облік в сільському господарстві, управлінський облік, органічне виробництво, залучення фінансово-кредитних ресурсів, впровадження систем безпечності під час виробництва харчових продуктів і кормів для тварин, екологічне управління та зовнішньоекономічна діяльність, надається у розмірі 90% вартості, але не більше ніж 10 тис. грн.

2. Фінансова підтримка новостворених фермерських господарств у період їх становлення (перші три роки після створення) для отримання сільськогосподарських дорадчих послуг за напрямами зоотехнія, ветеринарія, агрономія, оподаткування в сільському господарстві, бухгалтерський облік в сільському господарстві, управлінський облік, органічне виробництво, екологічне управління, залучення фінансово-кредитних ресурсів та диверсифікація сільськогосподарської діяльності, надається один раз у розмірі, що не перевищує 36 тис. грн, за умови попередньо укладеного до кінця поточного бюджетного періоду договору та на підставі акта/актів виконаних робіт.

3. Новоствореним фермерським господарствам у період їх становлення (перші три роки після створення) виділяється бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь (1 гектар) один раз виключно для провадження сільськогосподарської діяльності у розмірі 5 тис. грн на 1 гектар, але не більше 100 тис. грн на одне фермерське господарство.

4. Спеціальна бюджетна дотація за утримання корів усіх напрямів продуктивності надається на безповоротній основі одержувачам, у власності яких перебуває від п'яти корів, ідентифікованих та зареєстрованих відповідно до законодавства, за кожен наявну станом на 1 липня поточного року корову в розмірі 5 тис. грн, але не більше 250 тис. грн. [59].

Врахування обмеженості бюджетних коштів, які спрямовуються на розвиток малого підприємництва в Україні, орієнтує державні органи на створення сприятливих нормативно-правових, інформаційних умов для розвитку недержавної фінансово-кредитної інфраструктури форм їх організації в сільському господарстві, зокрема субсидування процентних ставок по короткострокових та інвестиційних кредитах, залучення комерційних банків до кредитування суб'єктів малого бізнесу, в тому числі через механізм мікрофінансування. За різними оцінками, в Україні частка банківського кредитування займає менше 20% обігових коштів аграрного сектору, в той час як у розвинутих країнах вона досягає 70% [56].

Іншим представникам малого бізнесу в Україні (приватним підприємцям, особистим селянським господарствам товарного спрямування) для одержання державної фінансової підтримки надана можливість створювати фермерські господарства на земельних ділянках для товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства як у статусі юридичної особи, так і у статусі фізичної особи-підприємця. Проте, для підтримки таких новостворених фермерських господарств за прикладом Польщі було б доцільно надавати особистим селянським господарствам товарного спрямування та фізичним особам-підприємцям можливості одержання пільгових кредитів на три роки, звільнити від сплати всіх податків терміном на п'ять років та надати їм одноразову допомогу.

Окремим напрямом державної підтримки є заохочення створення сімейних фермерських господарств, які вже де-факто давно функціонують у статусі особистого селянського господарства товарного спрямування. Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» створено законодавче підґрунтя для трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства. Умовою отримання статусу сімейного фермерського господарства визначено ведення господарства лише силами фермера або фермера та

членів його сім'ї [60]. Також було б доцільно виокремити із числа зареєстрованих фермерських господарств категорію сімейних фермерських господарств, якій може бути надана додаткова державна підтримка у порядку, передбаченому Законом «Про державну підтримку сільського господарства України».

Одним із основних напрямів вирішення проблем фермерських господарств є створення Української фундації розвитку сімейного фермерства і села за участі органів державної влади, Асоціації фермерів та приватних землевласників України (АФЗУ) та донорських організацій [61]. Така фундація дозволить вирішити більшість проблем сімейних фермерських господарств, наведених у попередньому підрозділі. Вона допоможе створити інституційне середовище для нарощення потенціалу сімейного фермерства більшою мірою, ніж ухвалення закону про статус сімейного фермерського господарства. Відповідно зараз треба зосередити зусилля, по-перше, на впровадженні програм підтримки господарств населення, не висуваючи вимоги набуття статусу сімейного фермерського господарства як умови одержання цієї підтримки; по-друге, на забезпеченні представництва інтересів господарств населення — потенційних сімейних фермерів в органах виконавчої влади [62].

До штучно створених проблем малого підприємництва в Україні слід віднести, перш за все, невпорядкованість нормативно-правової бази щодо функціонування їх суб'єктів. Головним напрямом підвищення ефективності законодавчого регулювання малого підприємництва України, є в першу чергу систематизація нормативно-правової бази щодо законодавчого його визначення в сільському господарстві, вдосконалення форм статистичної звітності та організації проведення статистичного дослідження по всім суб'єктам малого бізнесу в сільському господарстві. Також доцільне прийняття закону про мікрофінансову діяльність, про професійні та міжпрофесійні об'єднання; розширення дії державних цільових програм підтримки виробників на сільськогосподарські

обслуговуючі кооперативи. Державне регулювання через підтримку створення обслуговуючих кооперативів має зосереджуватися не лише безпосередньо на кооперативах, а й враховувати необхідність реалізації відповідних заходів щодо малих форм господарювання на селі.

Державна підтримка малого бізнесу в сільському господарстві ґрунтується на формуванні напрямів, направлених на подолання бар'єрів, які існують при його веденні. Так, напрям фінансової підтримки був ініційований із боку держави у зв'язку із недофінансуванням інноваційної діяльності суб'єктів малого підприємництва та нестачею у них фінансових ресурсів для придбання основного чи обігового капіталу. Напрямом інформаційно-аналітичної підтримки виник через недостатність управлінського досвіду у власників бізнесу.

Кожен із видів державної підтримки суб'єктів малого підприємництва зумовлюються наявністю ресурсів, що використовуються, і в свою чергу поділяється на фінансову та нефінансову підтримку. Наприклад, фінансовий вид підтримки в межах напряму організаційно-технічної підтримки передбачає надання субсидій для стимулювання розвитку обслуговуючих кооперативів і діяльності регіональних фондів підтримки малого бізнесу, організацію оптових ринків. Нефінансові види підтримки суб'єктів малого бізнесу у сільському господарстві у напрямі інформаційно-аналітичної підтримки передбачають консультаційну підтримку (консультації експертів, організація професійної підготовки та підвищення кваліфікації фермерів); інформаційну підтримку (проведення семінарів, надання можливості користування базою даних та Інтернетом) та деякі інші види підтримки.

Аналіз зарубіжної практики показує, що, наприклад, у Польщі одним з основних законодавчих актів щодо державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції є Закон «Про групи сільськогосподарських виробників та їх об'єднання», яким визначено організаційно-правові форми груп виробників та їх об'єднань (кооператив,

асоціація, союз, товариство), умови створення та функціонування, а також вимоги для отримання фінансової допомоги на розвиток. Для створення груп виробників сільськогосподарської продукції (Grupy producentów rolnych) виділяється одноразова допомога як з державного бюджету, так і з фондів Європейського Союзу. Адміністративні витрати груп виробників покриваються за рахунок цих самих джерел протягом 5 років після створення групи. Державна підтримка діяльності об'єднань реалізується в наступних формах: допомога на створення і підтримку управлінської діяльності; кредитна лінія для кооперативів; звільнення від податків та виділяється лише для тих груп виробників сільськогосподарської продукції, які включені до певного реєстру, та усім галузям, за винятком виробництва фруктів і овочів, грибів, горіхів і риби [63].

Одним із напрямів державної підтримки сільського господарства Польщі у плані підвищення його конкурентоспроможності є організація виробництва високоякісних продуктів харчування. Участь фермерів у формуванні якості продуктів харчування передбачає підтримку тих фермерів, які є учасниками національних систем якості продуктів харчування, що включають в себе охорону сільськогосподарських продуктів, які виробляються тільки на обмежених територіях, або є традиційними національними продуктами (наприклад, овечий сир, мед підкарпатський, вишня надвіслянська, карп заторський, мед з вересу лісів Нижньої Сілезії, види старопольського меду питного тощо), та фермерів, які займаються органічним сільським господарством та інтегрованим виробництвом [63]. В Україні, наприклад, видом продукції, яка виробляється на обмеженій території і якій може бути надана державна підтримка, є «мелітопольська» черешня.

Всі напрями державної підтримки малого підприємництва мають бути прописані у відповідних програмах. Суть цільових програм має полягати в застосуванні до окремих видів продукції та господарюючих суб'єктів комплексу заходів для досягнення конкретної мети. Учасниками

програми є товаровиробники, що відповідають обов'язковим умовам і вимогам за окремими критеріями та показниками, на умовах конкурсного відбору. При розробленні державних цільових програм підтримки розвитку, наприклад, особистих селянських господарств необхідно дотримувати таких принципів:

- комплексність і системність підходу до розвитку особистих селянських господарств на основі визначення мети та механізму реалізації програми в межах єдиних пріоритетів державної стратегії розвитку АПК країни;

- відбір пріоритетів програмних заходів за їх кінцевими вихідними параметрами (обсяг, вартість, мультиплікаційний ефект);

- розподіл ризиків використання ресурсів (фінансових, матеріально-технічних тощо), що виділяються під програму, на основі пайової участі у фінансуванні програмних заходів різних інвесторів;

- контроль за раціональним використанням коштів, що виділяються на реалізацію програми;

- добровільність участі особистих селянських господарств у програмі й тендерний відбір учасників для укладання угоди;

- заходи економічного стимулювання за окремими напрямками, надання пільг для учасників програми [64].

У сучасних умовах до фінансово-кредитної, законодавчої, організаційно-технічної, інформаційно-аналітичної підтримки можливо додати і експортний вид підтримки із врахуванням тих видів продукції, яким відкритий доступ на зовнішній ринок і якими в основному займаються суб'єкти малого бізнесу – мед, горіхи, часник, квасоля, гарбузове насіння та ін. Тому у подальших дослідженнях доцільно вивчати інструменти експортної підтримки малого аграрного підприємництва, наприклад такі як інформування про тенденції розвитку світового ринку, надання консультацій з організації експортних операцій, пільгове кредитування експортерів тощо.

Для формування в Україні продовольчого самозабезпечення та зайнятості сільського населення як економічної основи розвитку сільських територій, доцільно розробити та затвердити Стратегію стимулювання створення та розвитку сімейних фермерських господарств на період до 2025 року, концепцію відповідної Державної цільової програми, а також бюджетну програму «Державна підтримка розвитку сімейних фермерських господарств». При розробці цих документів доцільно скористатися досвідом зарубіжних країн щодо застосування економічних важелів державної підтримки аграрного виробництва, з яких найбільш дієвими є вдосконалення механізму ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, надання державних субсидій фермерам, використання пільгового кредитування й пільгового оподаткування сільгоспвиробників, розробка й виконання національних і галузевих програм розвитку сільського господарства, виважена зовнішньоторговельна політика.

Аналіз соціально-економічної природи, функцій, мотивацій діяльності та розвитку господарств населення свідчить про те, що вони можуть репрезентувати в Україні сучасний етап еволюційного розвитку сімейного типу господарювання в сільському господарстві. Створення на базі господарств населення сімейних фермерських господарств дозволить їм з часом набути форм, схожих із тими, які існують в інших країнах. Тому першочерговим завданням державної аграрної політики України має стати формування достатніх фінансових стимулів для добровільної трансформації суб'єктів, що займаються товарним сільськогосподарським виробництвом у статусі господарства населення, у підприємницькі одиниці [51]. Представники громад мають звертати увагу на встановлену державну фінансову підтримку та використати цю можливість для допомоги суб'єктам малого підприємництва, які працюють на їх території, залучити ці кошти. Це позитивно вплине на покращення взаємодії між місцевою владою та бізнесом та розвиток об'єднаних територіальних громад.

Державна підтримка малого підприємництва впливає на формування засад ефективного його функціонування на сільських територіях, які у свою чергу ґрунтуються на цілій низці відповідних інституційних умов: розвитку ринку, відповідному законодавчому та організаційному забезпеченню, станом відносин між державою і підприємницькими структурами та іншими суспільними інститутами.

Інституції (правила, принципи, традиції, ментальність) у суспільному розвитку, ринковому механізмі приймають форму інститутів (власність, закон, організація, установа, конкуренція, регулювання тощо). Найбільш гострою для сільського господарства є проблема інституту власності. Наприклад, особисті селянські господарства товарного спрямування через відсутність інституційних засад їх підтримки можуть швидше збанкрутувати порівняно з приватно-колективними, кооперативними чи державними структурами. Водночас, у національній аграрній економіці вони виявилися більш конкурентоспроможними, тому що мають можливість швидкого адаптування до змін внутрішнього та зовнішнього середовища. Фермерські господарства спонукають до підвищення ефективності ринок і конкуренція. Тобто, організаційно-правові форми малого бізнесу в умовах трансформаційної економіки відрізняються інституціональними особливостями формування конкурентоспроможності.

Сучасний стан реформ в аграрній сфері і особливості функціонування економічного механізму виявили найбільшу проблемність у формуванні інституціональних умов ціноутворення і функціонуванні цін по відношенню до безпосередніх сільськогосподарських товаровиробників. Особливо селяни відчують труднощі на мікрорівні стосовно можливості формувати ціну пропозиції, яка б забезпечувала розширене відтворення капіталу, або хоча б еквівалентність міжгалузевого обміну. Зараз сільськогосподарський товаровиробник, особливо дрібний, не може забезпечити технологію виробництва, адекватну нормативній структурі затрат з об'єктивних причин (недоступні ресурси, відсутність

оборотного капіталу). Згідно з розрахунками ціна пропозиції, яка зможе забезпечити розширене відтворення не забезпечується, а ринок пропонує значно нижчу ціну реалізації (ціну попиту), що зумовлює ціновий диспаритет [65, с.230-231].

Конкуренція – це інституційний механізм – ідеологія ринкових взаємодій, яка унормовує «життя» підприємця в умовах постійної боротьби за ресурси та ринки збуту товарів, тобто за споживача. Крім того ринковий механізм конструює певні рамки інституціоналізації підприємництва, а отже, рівня трансакційних витрат та ефективності [66]. Тому однією із головних інституціональних засад забезпечення розвитку малого бізнесу поряд із ціноутворенням, є зростання витрат в сільському господарстві, що обмежує конкурентоспроможність їх продукції.

Для суб'єктів малого бізнесу найбільш привабливою первинною ланкою серед інститутів маркетингової інфраструктури аграрного ринку виступають обслуговуючі кооперативи, оптові ринки, заклади фірмової, дрібнооптової та роздрібною торгівлі, співпраця з якими, як правило, передбачає мінімальні витрати на транспортування, зберігання продукції, організацію торгівлі, інші маркетингові заходи.

Вирішення інституціональних проблем лежить у площині удосконалення системи управління аграрним сектором економіки, серед якого найважливішим є формування інфраструктури інституцій ринкового й інформаційного забезпечення дрібних товаровиробників при вирішальній ролі професійних об'єднань і громадських організацій, насамперед в плані консолідації зусиль саморегулювання, що визначатиме конкурентоспроможність виробників сільськогосподарської продукції [67, с.38].

Економічна міцність держави залежать від стабільності розвитку сільського господарства, більшість господарських формувань якого становлять дрібні суб'єкти діяльності. Малий бізнес є особливим типом підприємницької діяльності, головними рисами якого є: відособленість,

конкретна спеціалізація, реалізація вироблених товарів на ринку, може бути засноване на особистій праці власника й членів його сім'ї з використанням також найманої праці [66]. Інституційні засади розвитку малого бізнесу забезпечують формування різноманітних організаційно-правових форм господарювання на сільських територіях, ефективна діяльність яких має опиратися на належний рівень державної підтримки.

Список використаних джерел

1. Савченко О. І. Актуальні проблеми розвитку підприємництва в об'єднаних територіальних громадах *Публічне управління та адміністрування у процесах економічних реформ*: збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 19 листопада 2019 р. Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2019. С. 25-27.

2. Chesbrough, H., Rosenbloom, R.S., 2002. The role of the business model in capturing value from innovation: evidence from Xerox Corporation's technology spin-off companies, *Oxford Journals, Social Sciences, Industrial and Corporate Change*, 11(3), 529-555.

3. Davenport, T.H., Short, J.E., 1990, The new industrial engineering: information technology and business process redesign. *Sloan Management Review* 31 (4), 11-27.

4. Guha, S., Grover, V., Kettinger, W. J., Teng, J.T.C., 1997. Business process change and organizational performance: Exploring an antecedent model, *Journal of Management Information Systems*, 14(1), 119-154

5. Zairi, M., 1997. Business process management: a boundaryless approach to modern competitiveness. *Business Process Management Journal*, 3 (1), 64-80.

6. Schmiedel, T., Brocke, J., Recker, J., 2014 Development and validation of an instrument to measure organizational cultures' support of Business Process Management, *Information & Management*, 51 (1), 43-56.

7. Kock, N., Verville, J., Danesh-Pajou, A., DeLuca, D., 2009. Communication flow orientation in business process modeling and its effect on redesign success: Results from a field study, *Decision Support Systems*, 46 (2), 562-575.
8. Морщенок Т.С. Теоретические аспекты управления бизнес-процессами в контексте реализации стратегии развития предприятия. *Бизнес Информ*, 2014. №11. С. 38–41.
9. Earl, M.J., (1994), The new and the old of business process reengineering. *Journal of Strategic Information Systems* 3(1), 5-22.
10. Edwards, C., Peppard, J., 1994. Forging a link between business strategy and business reengineering, *European Management Journal*, 12 (4), 407-416.
11. Rockart, J.F., 1988. The line takes the leadership-is management in a wired society, *Sloan Management Review*, 57-64.
12. Singh, P.K., 2012. Management of Business Processes Can Help an Organization Achieve Competitive Advantage. *International Management Review*, 8(2), 19-26.
13. Afuah, A., Tucci, C.L., 2001. *Internet Business Models and Strategies*. McGraw-Hill, Boston.
14. Drakulevski, L., Nakov, L., 2014. Managing Business Model as Function of Organizational Dynamism. *Management*, 72. 37-44.
15. Clempner, J., 2014. Verifying soundness of business processes: A decision process. Petri nets approach. *Expert Systems with Applications*, 41 (11), 1, 5030-5040.
16. Железняк А.. Управління ресурсами аграрних підприємств на основі оптимізації бізнес-процесів. *Аграрна економіка*, 2016. т. 9. № 1-2 . С. 116-122.
17. Липчук В., Кордоба О. SWOT – аналіз фермерських господарств. *Аграрна економіка*, 2009. т. 2. № 3-4 .С. 102-107.

18. Череп А.В., Потопа К. Л., Ткаченко О.В. Реінжиніринг - філософія управління підприємством харчової промисловості: монографія. К.: Кондор, 2009. 368 с.
19. Бобровська Н. В. Управління бізнес-процесами підприємств аграрного сектора: пріоритетні напрями. *Обліково-аналітичне забезпечення інноваційного розвитку економіки* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 14-15 березня 2018 року. Львів : ЛНАУ. 2018. С. 373-375.
20. Соломчук Л. М. Реінжиніринг як метод підвищення ефективності діяльності м'ясопереробних підприємств [Електронний ресурс] *Ефективна економіка*, 2014. № 12. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua>. (дата звернення 14.03.2021).
21. Жилінська О. І., Волошина В. Є. Теоретичні аспекти оцінювання конкурентоспроможності підприємства на засадах бенчмаркінгу. *Бізнес Інформ*, 2012. №10. С. 96-101.
22. Шибаніна О. В., Галунець Н. І. Бенчмаркінг як інструмент управління процесом адаптації аграрних підприємств до умов світового продовольчого ринку. *Економіка АПК*, 2014. № 6. С. 38-45.
23. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу: підручник. Київ: КНЕУ, 2013. 779 с.
24. Беженар І. М. Стан розвитку спеціалізації в аграрних підприємницьких структурах. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, 2016. Вип. 10. С. 128-133.
25. Канінський П. К. Спеціалізація сільськогосподарських підприємств. [Монографія]. К. : ННЦ ІАЕ, 2005. - 348 с.
26. Трегуб А. К вопросу оценки отраслевой структуры сельскохозяйственных предприятий. *Молодой ученый*, 2016. № 9. С. 726-732.

27. Голованова Г.Є. Методичні підходи до оцінювання товарної спеціалізації та ефективності управління нею в аграрних підприємствах. *Вісник ХНТУСГ імені Петра Василенка*. № 193. Т. 1. 2018. С. 166-175.
28. Шиян Д. В., Богданович О. А. Спеціалізація сільськогосподарського виробництва районів Харківської області. *Вісник ХНТУСГ імені Петра Василенка*. Харків, 2018. Вип. 191. С. 98-109.
29. Palan Nicole. Measurement of Specialization. *FIM-Working Paper*, Vienna. № 62. P.39.
30. Daniel Karine. Concentration et specialization: quell schema pour l'agrsulture communautaire? *Economie et prevision*, 2003. № 158. Pp.105-120.
31. Амбросов В. Я. Суспільний поділ праці та формування виробничих структур. *Вісник ХНТУСГ : Економічні науки*. Харків: ХНТУСГ. 2013. Вип. 137. С. 5-18.
32. Месель-Веселяк В. Я, Федоров М. М. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору України. *Економіка АПК*, 2016. №6. С. 37-49.
33. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г Розвиток аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій. *Економіка АПК*, 2017. № 2. С. 5-16.
34. Богданович О. А. Дослідження виробництва валової продукції та галузевої структури сільського господарства в Україні та по регіонах. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. П. Василенка*. Харків, 2015. Вип. 161. С. 110-118.
35. Баланюк І. Ф. Галузева структура виробництва в сільськогосподарських підприємствах: монографія. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2010. 200 с.
36. Канінський П. К. Спеціалізація та кооперація тваринництва зони Лісостепу в умовах ринкової економіки: монографія. Київ: Інститут аграрної економіки, 2000. 448 с.

37. Статівка Н. В. Основні тенденції зміни галузевої структури та рівня спеціалізації сільськогосподарських підприємств Харківської області. *Вісник ХНАУ*. Харків, 2008. №3. С. 192-203.
38. Daniel Karine. Concentration et specialization: quell schema pour l'agrsulture communautaire? *Economie et prevision*, 2003. № 158. Pp.105-120.
39. Гадзало Я. М, Бащенко М. І., Гладій М. В. та ін. Тваринництво України: стан, проблеми, шляхи розвитку (1990 – 2017 – 2030 рр.) / за ред. академіка НААН М. І. Бащенка. Київ: Аграрна наука. 2017. 160 с.
40. Андрійчук В. Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу : підручник. КНЕУ, 2013. 779 с.
41. Лупенко Ю. О., Саблук П. Т, Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Результати і проблеми реформування сільського господарства України. *Економіка АПК*, 2014. №7. С. 26-38.
42. Яворська Т. І. Вплив спеціалізації на ефективність виробництва сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. / За ред. М.Ф. Кропивка. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2013. № 3 (23). С. 214–221.
43. Збарський В. К., Алексеева Ю. Ю. Особливості трансформації сільських домогосподарств у сімейні фермерські господарства. *Економіка АПК*, 2017. № 7. С. 23-29.
44. Зубар І. В. Розвиток кооперації малих фермерських господарств на основі світового досвіду. *Інноваційна економіка*, 2015. № 4. С. 54-60.
45. Беззуб І. Перспективи розвитку сімейних фермерських господарств в Україні. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=419:agropromislovij-sektor-2&catid=71&Itemid=382 (дата звернення: 21.06.21).

46. Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 31.03.2017 № 1067–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-19> (дата звернення: 15.06.21).

47. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 10 лип. 2018 р. №6490-д. Відомості Верховної Ради України, 2018. №37. Ст. 276.

48. Яворська Т. І. Створення сімейного фермерського господарства: можливості та проблеми. *Перспективні форми організації господарської діяльності на селі* : Збірник матеріалів Сімнадцятого Конгр. вчен. економістів-аграрників та Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 30 трав. 2019 р. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. С. 288-293.

49. Гнатишин Л. Б. Механізми та інструменти активізації розвитку сімейного фермерства. *Перспективні форми організації господарської діяльності на селі* : Збірник матеріалів Сімнадцятого Конгр. вчен. економістів-аграрників та Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 30 трав. 2019 р. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. С. 29-31.

50. Малік М. Й., Мамчур В. А. Соціально-економічна орієнтація сімейних фермерських господарств у підприємницькій діяльності. *Економіка АПК*, 2020. № 9. С. 30-40.

51. Tetiana Yavorska, Yurii Prus, Oksana Lysak, Hanna Zavadskykh Problems and Prospects for Development of Family Households in Ukraine. *Modern Development Paths of Agricultural Production, Springer Nature*. pp. 593-602.

52. Губені Ю. Е., Коверко Ю. А. Розвиток особистих селянських господарств в умовах адміністративної децентралізації. *Економіка АПК*, 2017. № 1. С. 68-73.

53. Яворська Т. І., Агеєва І. В. Розвиток сімейних ферм в умовах адміністративної децентралізації. *Сучасні наукові дослідження на шляху до євроінтеграції*: матеріали міжнародного науково-практичного форуму, Мелітополь, Україна 21-22 червня 2019 р. С. 285-287.

54. Жук В.М. Інституційно-організаційні основи селозберігаючого підприємництва. *Перспективні форми організації господарської діяльності на селі* : Збірник матеріалів Сімнадцятого Конгр. вчен. економістів-аграрників та Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 30 трав. 2019 р. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. С. 47-51.

55. Яворська Т.І. Сімейні фермерські господарства у розвитку ОТГ. *Стратегічні пріоритети розвитку підприємництва, торгівлі та біржової діяльності*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, Запоріжжя, 13-14 травня 2021 року. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2021. С. 354-356.

56. Данилишин Богдан Нова державна підтримка агропромислового комплексу – шлях в нікуди. URL : http://ukr.lb.ua/economics/2016/04/07/332278_nova_derzhavna_pidtrimka.html. (дата звернення 17.06.2021)

57. European Union : сайт. URL : http://europa.eu/pol/financ/index_en.htm (дата звернення 10.05.2021).

58. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року N436-IV (із змінами): Розділ II. Суб'єкти господарювання. Глава 6. Ст. 55. Поняття суб'єкта господарювання. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15/page2> (дата звернення 03.06.2021).

59. Яніна Казюк Державна підтримка фермерів: як отримати і чому це важливо для розвитку громад. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13547>. (дата звернення 23.06.2021).

60. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 31 березня 2016 року № 1067-VIII URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>. (дата звернення 15.06.2021).

61. Олена Бородіна, Ігор Прокопа. Підтримка сімейного фермерства: гасла і дії. «Дзеркало тижня. Україна» № 1, 15 січня 2016.
62. Корінець Роман. Сімейні ферми як об'єктивна необхідність. *The Ukrainian Farmer*. URL: <http://www.agrotimes.net/journals/article/simejni-fermi-yak-ob%E2%80%99ektivna>. (дата звернення 23.06.2021).
63. Polska wies 2010: Raport o stanie wsi [pod redakcja naukowa Jerzego Wilkina I Iwony Nurzynskiej]. Warszawa: Wydawnictwo naukowe scholar, 2010. S. 9-23.
64. Макаренко П. М. Розвиток механізмів державної підтримки особистих селянських господарств. *Держава та регіони*, 2009. № 3. С.45-49.
65. Шпикуляк О. Г. Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку: монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2010. 396 с.
66. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Розвиток аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій. *Економіка АПК*, 2017. № 2. С. 5–16.
67. Саблук П. Т. Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері. *Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері: матер. Тринадцятих річних зборів Всеукр. конг. економістів-аграрників (20-21 чер. 2011 р., м. Київ) / редкол.: П. Т. Саблук та ін.; ННЦ "ІАЕ". К., 2011. – С. 5–38.*

Для нотаток

Наукове видання

Грицаєнко Галина Іванівна
Грицаєнко Ігор Миколайович
Педченко Ганна Павлівна
Прус Юрій Олександрович
Яворська Тетяна Іванівна

Підприємництво: інвестиційне забезпечення та економічна безпека

Монографія

Підписано до друку 21.10.2021 р. формат 60x84 1/16
Папір офсетний. Умов. друк. арк. 10,92.
Наклад 500 примірників. Замовлення № 364

Виготовлювач ПП Верескун В.М.
Видавничо-поліграфічний центр «Люкс»
М. Мелітополь, вул. М.Грушевського, 10 тел. (0619) 44-45-11

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виробників
і розповсюджувачів видавничої продукції
від 11.06.2002 р. серія ДК № 1125

Надруковано з оригіналів макетів замовника

